

Verkiezingen: Participatie, Vertrouwen en Integratie

Verklaring van tekens

.	gegevens ontbreken
*	voorlopig cijfer
**	nader voorlopig cijfer
x	geheim
–	nihil
–	(indien voorkomend tussen twee getallen) tot en met
o (o,o)	het getal is kleiner dan de helft van de gekozen eenheid
niets (blank)	een cijfer kan op logische gronden niet voorkomen
2010–2011	2010 tot en met 2011
2010/2011	het gemiddelde over de jaren 2010 tot en met 2011
2010/'11	oogstjaar, boekjaar, schooljaar enz., beginnend in 2010 en eindigend in 2011
2008/'09	
–2010/'11	oogstjaar, boekjaar enz., 2008/'09 tot en met 2010/'11
	In geval van afronding kan het voorkomen dat het weergegeven totaal niet overeenstemt met de som van de getallen.

Colofon

Uitgever

Centraal Bureau voor de Statistiek
Henri Faasdreef 312
2492 JP Den Haag

Prepress

Centraal Bureau voor de Statistiek
Grafimedia

Druk

Drukkerij Tuijtel B.V., Hardinxveld-Giesendam

Omslag

Teldesign, Rotterdam

Inlichtingen

Tel. 088) 570 70 70
Fax (070) 337 59 94
Via contact formulier:
www.cbs.nl/infoservice

Bestellingen

E-mail: verkoop@cbs.nl
Fax (045) 570 62 68

Internet

www.cbs.nl

Prijs: € 31,50
(exclusief verzendkosten)

ISBN: 978-90-357-1639-1

Oplage: 500

© Centraal Bureau voor de Statistiek,
Den Haag/Heerlen, 2011.
Verveelvoudiging is toegestaan,
mits het CBS als bron wordt vermeld

Voorwoord

Participatie en vertrouwen zijn belangrijke pijlers van sociale samenhang. In deze publicatie 'Verkiezingen: Participatie, Vertrouwen en Integratie' wordt ingegaan op de politieke dimensie van deze pijlers, zoals het stemmen bij verkiezingen en het vertrouwen in politieke instellingen. De uitgave is voor een belangrijk deel gebaseerd op het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) dat rond de Tweede Kamerverkiezingen van 9 juni in 2010 is uitgevoerd. Met de voorliggende publicatie worden – naast de achtergronden van het NKO 2010 – verkiezingen geplaatst binnen het perspectief van sociale samenhang.

Het NKO 2010 sluit aan op de publicatie 'Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006. Opzet, uitvoering en resultaten' die in 2008 verscheen. Het NKO 2010 is, net als het NKO 2006, een samenwerkingsproject tussen de Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON) en het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). De totstandkoming van het NKO 2010 is mede een gevolg van de goede samenwerking tussen het CBS en het bestuur van het NKO, in het bijzonder prof. dr. K. Aarts en dr. H. van der Kolk

Vlak voor de verkiezingen zijn door 38 procent van de ondervraagden problemen van economische en financiële aard, waaronder de kredietcrisis, het meest genoemd als belangrijke nationale kwestie. De problematiek rond etnische minderheden – zoals integratie – die met 37 procent in 2006 nog de topprioriteit van de kiezers kreeg, is – samen met criminaliteit – met 22 procent naar de tweede plaats verdrongen. De problemen rond gezondheidszorg volgen op de voet met 20 procent. Er zijn weinig regionale verschillen in het benoemen van de problemen.

Tussen 2006 en 2010 hebben geen drastische verschuivingen plaatsgevonden in de meningen van het electoraat over diverse politieke kwesties. De houding tegenover allochtonen is wat milder geworden en er is duidelijk minder steun voor het geven van ontwikkelingshulp.

Op basis van het 'European Social Survey', een andere bron voor deze uitgave, is de deelname aan politieke activiteiten en het vertrouwen in de politiek in Europees perspectief geplaatst. Nederland kenmerkt zich binnen Europa door een hoog vertrouwen in politici, politieke partijen en het parlement. Ook is de opkomst hoog en bovendien stabiel sinds 1990. Bij de deelname aan acties om de politiek te beïnvloeden, zoals demonstreren en handtekeningacties staat Nederland in de middenmoot. Resultaten uit onderzoeken naar allochtone bevolkingsgroepen die het CBS samen met het Sociaal en Cultureel Planbureau uitvoert, maken duidelijk dat vooral Chinese en Poolse allochtonen zich onderscheiden door een geringe politieke betrokkenheid, terwijl Iraanse allochtonen juist veel belangstelling voor de Nederlandse politiek etaleren.

Dit boek biedt niet alleen waardevolle informatie voor personen die zich bezighouden met achtergronden van verkiezingen, maar ook voor iedereen die geïnteresseerd is in enquêteonderzoek onder personen.

Drs. G. van der Veen

Directeur-Generaal van de Statistiek

Inhoud

	Voorwoord	3
1	Verkiezingen in het perspectief van Sociale Samenhang	12
	1.1 Verkiezingen en raamwerk	12
	1.2 Het drieluik: inhoud boek	14
	1.3 Literatuur	15
2	Achtergronden van het Nationaal Kiezersonderzoek	20
	2.1 Inleiding	20
	2.2 Onderzoeksopzet van het NKO 2010	21
	2.3 Maatregelen om de respons te verhogen	23
	2.4 Respons van het NKO 1971–2010	25
	2.5 Respons en non-respons van het NKO 2006 en het NKO 2010	25
	2.6 Conclusie	28
	2.7 Literatuur	30
3	Ontwerp en steekproef van het Nationaal Kiezersonderzoek	36
	3.1 Inleiding	36
	3.2 Het ontwerp van het NKO in 2006 en 2010	37
	3.3 Steekproef voor het NKO	39
	3.4 Implicaties van de onderzoeksopzet voor de steekproef	42
	3.5 Conclusie en discussie	44
	3.6 Literatuur	46
4	Selectiviteit van de respons in het Nationaal Kiezersonderzoek	50
	4.1 Inleiding	50
	4.2 Selectiviteit van de respons	51
	4.3 Vertekening van de doelkenmerken	56
	4.4 Conclusie en discussie	59
	4.5 Literatuur	61
5	Respons nader bekeken: herweging, herbenadering en paneluitval	66
	5.1 Inleiding	66
	5.2 Motivering weegmodel	67
	5.3 Het effect van de herweging, paneluitval en herbenadering	69
	5.4 Stimuluseffecten, selectiviteit en sociale wenselijkheid	73

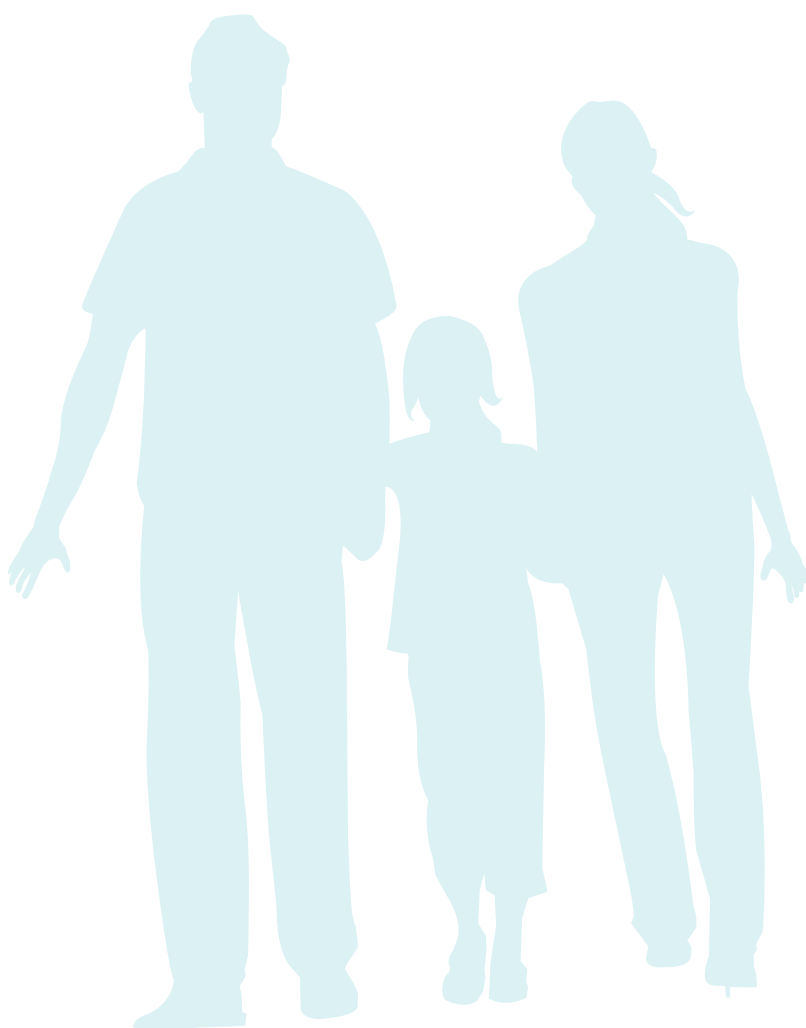
5.5	Conclusie en discussie	75
5.6	Literatuur	76
6	Maatschappelijke problemen: een splijtzwam?	80
6.1	Inleiding	80
6.2	Probleemterreinen 1971–2010	82
6.3	Nationale problemen naar partijkeuze	86
6.4	Demografische en sociaaleconomische verschillen	89
6.5	Regionale verschillen	93
6.6	Gecorrigeerde bevindingen	94
6.7	Conclusie en discussie	95
6.8	Literatuur	97
7	Opvattingen over dubbele nationaliteit en de minderhedenproblematiek	102
7.1	Inleiding	102
7.2	Meningen van verschillende bevolkingsgroepen over dubbele nationaliteit	104
7.3	Tegenstanders van dubbele nationaliteit: een profiel	107
7.4	Dubbele nationaliteiten: samenhang met andere kenmerken	112
7.5	Conclusies en discussie	114
7.6	Literatuur	115
8	De mening van het electoraat over Europese integratie	120
8.1	Inleiding	120
8.2	Beoordeling van het lidmaatschap van de Europese Unie	121
8.3	Conclusie en discussie	125
8.4	Literatuur	126
9	Politieke participatie en vertrouwen in Europees perspectief	130
9.1	Inleiding	130
9.2	Typering van welvaartsstaten	131
9.3	Politieke participatie	132
9.4	Vertrouwen in politiek en politici	138
9.5	Tevredenheid met de democratie	141
9.6	Conclusie en discussie	142
9.7	Literatuur	142
10	Verkiezingen: opkomst en oordeel	148
10.1	Verkiezingen beoordeeld	148
10.2	Deelname aan de verkiezing: trends 1970–2011	150
10.3	Opkomst in provincies en gemeenten	151
10.4	Profiel van de stemmer	154

10.5	Vertrouwen in stemprocedures	155
10.6	Samen stemmen in het stemhokje	157
10.7	Conclusie en discussie	159
10.8	Literatuur	161
11	De scheidslijnen tussen de achterbannen van de politieke partijen	166
11.1	Inleiding	166
11.2	Politieke betrokkenheid, en oordeel over regering en democratie	168
11.3	Vertrouwen in de politiek	171
11.4	Politieke participatie	174
11.5	Meningen over politieke kwesties	176
11.6	Conclusie en discussie	181
11.7	Literatuur	182
12	Politieke betrokkenheid van allochtonen	186
12.1	Inleiding	186
12.2	Politieke belangstelling	188
12.3	Politieke participatie	192
12.4	Conclusie en discussie	195
12.5	Literatuur	196
13	Politieke opvattingen van inkomensgroepen en huiseigenaren	202
13.1	Inleiding	202
13.2	Ervaren nationale problemen en politieke kwesties	203
13.3	Stemgedrag en politieke interesse	208
13.4	Vertrouwen in medemens en instituties	209
13.5	Conclusie en discussie	211
13.6	Literatuur	212
14	Verkiezingen en sociale samenhang: epiloog	216
14.1	Deelname aan het Nationaal Kiezersonderzoek	216
14.2	Nationale problemen, dubbele paspoorten en Europese integratie	219
14.3	Politieke participatie en vertrouwen	220
14.4	Literatuur	223
	Medewerkers publicatie	245

Verkiezingen in het perspectief van Sociale Samenhang

1

Verkiezingen in het perspectief van Sociale Samenhang

1.1 Verkiezingen en raamwerk

1.2 Het drieluik: inhoud boek

1.3 Literatuur

1 Verkiezingen in het perspectief van Sociale Samenhang

Hans Schmeets

Opkomst bij verkiezingen is een belangrijke maatstaf voor de betrokkenheid bij de samenleving. In dit boek worden de verkiezingen geplaatst in het perspectief van sociale samenhang. Dat gebeurt vanuit een raamwerk, met de pijlers 'Participatie, Vertrouwen en Integratie'. Politieke scheidslijnen worden zichtbaar gemaakt door de bevindingen van de achterbannen van de politieke partijen en van de niet-stemmers naast elkaar te zetten.

1.1 Verkiezingen en raamwerk

Het hart van de democratie wordt gevormd door verkiezingen. Dan is het moment aangebroken dat de kiezer zelf aan het woord is. De kiezer kan dan gebruik maken van zijn of haar stem om daarmee de politiek te beïnvloeden. Bij de vertaling van de stem in de verdeling over de politieke partijen en kandidaten wordt de invloed van de kiezer direct zichtbaar. Vertrouwen is een cruciale en centrale factor bij verkiezingen. De kiezer moet er op kunnen rekenen dat zijn of haar stem even zwaar meetelt bij het bepalen van de stembusuitslag en dat de privacy gewaarborgd is bij het uitbrengen van de stem. Bovendien zal de kiezer vertrouwen moeten hebben in de transparantie van het verkiezingsproces, zodat de uitgebrachte stemmen en het tellen van de stemmen valt te controleren. Ook zal het stemmen op een vrije manier moeten plaatsvinden, zonder intimidatie en dwang. Met het uitbrengen van de stem doet de kiezer dus mee aan de politiek – de politieke participatie – dat gepaard gaat met een vertrouwensbasis dat deze stem ook daadwerkelijk op een eerlijke manier verdisconteerd wordt in de stembusuitslag. Participatie en vertrouwen vormen belangrijke pijlers voor de binding van de burgers met de samenleving: – de sociale samenhang. In dit boek plaatsen we de verkiezingen in het perspectief van sociale samenhang.

Onderzoek naar sociale samenhang richt zich doorgaans op de deelname van de burgers aan activiteiten op drie niveaus: (1) informele sociale contacten; (2) participatie in organi-

saties; en (3) politieke participatie. Dit is het drieluik van de participatie, aangeduid met de termen ‘social’, ‘civic’ en ‘political’ (Eliasoph, 1998; Van der Meer, 2009). Maar sociale samenhang is meer dan alleen de mate waarin mensen participeren in de samenleving. Het gaat ook om de kwaliteit van die activiteiten. Het onderlinge vertrouwen, het vertrouwen in organisaties en het vertrouwen in de politiek zijn essentieel. Naast participatie en vertrouwen is de integratie een belangrijke dimensie voor de beschrijving van sociale samenhang in de samenleving (zie schema 1.1). De drie dimensies – de participatie, het vertrouwen en de integratie – vormen het raamwerk sociale samenhang (Schmeets, 2009; Te Riele en Roest, 2009). Niet alleen contacten en vertrouwen *binnen* bevolkingsgroepen, ook de binding en het vertrouwen *tussen* deze groepen is relevant voor de mate van sociale samenhang. Dit zal resulteren in meer begrip voor elkaars mening, gedeelde waarden en normen, en samenwerking tussen bevolkingsgroepen. Dergelijke groepen zijn zowel langs sociaaldemografische, als sociaaleconomische scheidslijnen af te bakenen: lager en hoger opgeleiden, lage en hoge inkomensgroepen, jongeren en ouderen, autochtonen en allochtonen, stedelingen en mensen die op het platteland wonen. Ook religieuze scheidslijnen zijn relevant, zoals tussen gelovigen en niet-gelovigen, en tussen godsdienstige groeperingen. In deze publicatie richten we ons echter ook op een ander onderscheidingskenmerk: het stemgedrag. Nagegaan wordt in welke mate de achterbannen van de politieke partijen en de niet-stemmers zich onderscheiden in hun meningen, hun deelname aan (politieke) activiteiten, en in hun vertrouwen in de medemens en in (politieke) instituten. Of anders gezegd: in welke mate zijn politieke scheidslijnen van belang voor de politieke betrokkenheid en het (politieke) vertrouwen? En in hoeverre is het electoraat verdeeld in hun mening over politieke kwesties?

1.1 Raamwerk sociale samenhang

Participatie, vertrouwen en integratie

INTEGRATIE	
PARTICIPATIE	VERTROUWEN
Sociaal (sociale contacten)	Sociaal (in anderen)
Organisaties	Organisaties
Politiek	Politiek

1.2 Het drieluik: inhoud boek

In eerdere publicaties zijn vanuit het raamwerk statistieken gepresenteerd over zowel ontwikkelingen in de sociale samenhang als verschillen tussen bevolkingsgroepen (Schmeets, 2010). Ook is religie in het perspectief van sociale samenhang geplaatst waarin de godsdienstige groeperingen en onkerkelijken zijn vergeleken (Schmeets en Van der Bie, 2009). Met dit boek ‘Verkiezingen: Participatie, Vertrouwen en Integratie’ worden politieke tegenstellingen belicht. Daarmee is dit boek het derde in deze reeks. Daarbij gaan we in op die aspecten van sociale samenhang die gerelateerd zijn aan het ‘politieke niveau’. Het gaat dan vooral om activiteiten die gericht zijn om invloed uit te oefenen op de politiek, en het politieke vertrouwen. De verkiezingen – en de achtergronden van het stemgedrag – vormen het vertrekpunt. Informatie hierover is vooral beschikbaar in het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) van 2010 en eerdere jaren. In een eerdere publicatie ‘Het Nationaal Kiezersonderzoek: Opzet, Uitvoering en Resultaten’ (Schmeets en Van der Bie, 2008) is ingegaan op de achtergronden van het NKO dat in 2006 is gehouden. Deze publicatie is daar een vervolg op.

Het boek is opgezet in drie delen. In het eerste deel van het drieluik staan de achtergronden, de opzet en de uitvoering van het NKO centraal. In de volgende hoofdstukken wordt vooral ingegaan op de respons. De respons, alsmede de tegenhanger daarvan – de non-respons –, vatten we op als een indicator voor sociale samenhang. Politieke participatie wordt vaak gezien als een metafoor voor deelname aan enquêteonderzoek. Burgers die meer betrokken zijn bij de maatschappij – zo is de gedachte – zullen niet alleen eerder geneigd zijn om te gaan stemmen, maar ook om aan een onderzoek van de overheid mee te doen (zie onder andere: Brehm, 1993). Het participeren in enquêtes is als het ware een vorm van maatschappelijke betrokkenheid. Stemmers zijn daarin stevast oververtegenwoordigd, ten koste van de niet-stemmers. Ook is het deel van het electoraat met veel interesse voor de politiek sterker vertegenwoordigd in het NKO, ten koste van het deel dat weinig politieke belangstelling aan de dag legt. We beschrijven de respons van verschillende bevolkingsgroepen en vergelijken dit met de resultaten van het NKO 2006. Daarbij gaan we na waarom bepaalde groepen niet meedoen met het NKO 2010. Ook laten we zien welke effecten bepaalde responsverhogende maatregelen op de respons sorteren, en op welke wijze de vertekening als gevolg van de selectiviteit gecorrigeerd wordt. Daarmee sluiten we het eerste deel van het boek af.

Vanaf hoofdstuk zes gaan we in op de inhoudelijke resultaten. We starten met een overzicht op welke nationale problemen het electoraat – in de periode 1971–2010 – de aandacht wil vestigen. Daarbij schetsen we een beeld welke problemen de verschillende bevolkingsgroepen en de achterbannen van de politieke partijen hebben genoemd. Vervolgens lichten we enkele specifieke maatschappelijk relevante kwesties eruit: de meningen over de dubbele nationaliteiten en de Europese eenwording. Daarmee sluiten we het tweede deel af.

Het derde deel van het drieluik gaat in op de politieke participatie en het vertrouwen. Eerst leggen we de Nederlandse bevindingen langs de Europese meetlat. Vervolgens zoomen we in op ontwikkelingen in de opkomst bij verkiezingen, vergelijken we de stemmers en de niet-stemmers, en komt het democratische gehalte van de verkiezingen in Nederland aan de orde. Dit doen we zowel vanuit het perspectief van de kiezer als vanuit het perspectief van de Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (OVSE) die de Tweede Kamerverkiezingen in 2006 en in 2010 heeft beoordeeld. Daarna vestigen we de aandacht op de verschillen en overeenkomsten tussen de aanhangers van de politieke partijen in de politieke betrokkenheid, het politieke vertrouwen, de deelname aan politieke activiteiten, en de meningen over politieke kwesties. Ook gaan we in op de politieke participatie van tien allochtone bevolkingsgroepen, en vergelijken dit met de bevindingen van de autochtonen. We ronden de resultaten af met een inkijk in de politieke opvattingen van huiseigenaren versus huurders, mensen met weinig en veel inkomen, en mensen zonder en met (veel) hypotheekschuld. Vanuit de invalshoek van sociale samenhang worden in het slot hoofdstuk de bevindingen op een rij gezet. In een bijlage zijn de belangrijkste indicatoren uitgesplitst naar bevolkingsgroepen en naar stemgedrag.

1.3 Literatuur

Brehm, J. (1993). *The Phantom Respondents: Opinion Surveys and Political Representation*. Ann Arbor Michigan: University of Michigan Press.

Eliasoph, L. (1998). *Avoiding politics: How Americans produce apathy in everyday life*. Cambridge: University Press.

Schmeets, H. (2009). *Vertrouwen in onderzoek naar verkiezingen. Enkele opmerkingen over kiezersonderzoek en het beoordelen van verkiezingen*. Inaugurele rede. Maastricht, Maastricht University.

Schmeets, H. (2010) (red.). *Sociale Samenhang: Participatie, Vertrouwen en Integratie*. Den Haag/Heerlen: CBS.

Schmeets, H. en R. van der Bie (2008) (red.). *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006. Opzet, uitvoering en resultaten*. Voorburg/Heerlen: CBS.

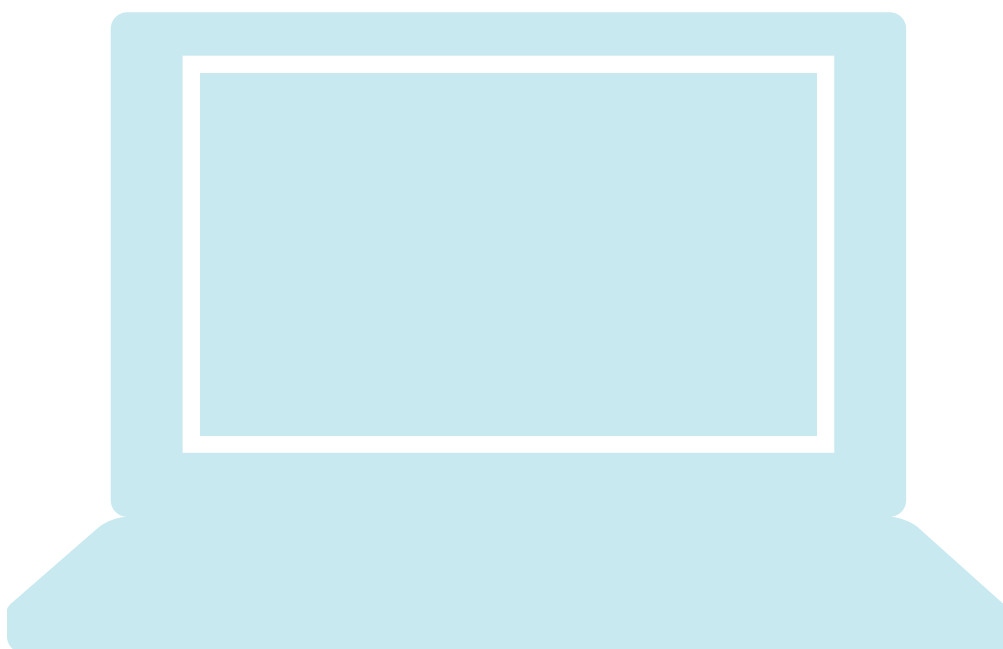
Schmeets, H. en R. van der Bie (2009) (red.). *Religie aan het begin van de 21e eeuw*. Den Haag/Heerlen: CBS.

Te Riele, S. en A. Roest (2009). *Sociale Samenhang: Raamwerk en Lacunes in de Informatievoorziening*. CBS-rapport SAH-2009-H2. Den Haag/Heerlen: CBS.

Van der Meer, T. (2009). *States of freely associating citizens: comparative studies into the impact of state institutions on social, civic and political participation*. ICS-dissertatie. Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen.

Achtergronden van het Nationaal Kiezersonderzoek

2

Achtergronden van het Nationaal Kiezersonderzoek

2.1   Inleiding

2.2   Onderzoeksopzet van het NKO 2010

2.3   Maatregelen om de respons te verhogen

2.4   De respons van het NKO 1971–2010

2.5   Respons en non-respons van het NKO 2006 en het NKO 2010

2.6   Conclusie

2.7   Literatuur

2 Achtergronden van het Nationaal Kiezersonderzoek

Hans Schmeets

Het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) wordt vanaf 1971 rond de Tweede Kamerverkiezingen uitgevoerd. Dat is ook in 2010 gebeurd. Hoe ziet het ontwerp van het NKO 2010 eruit? Welke maatregelen zijn er getroffen om de respons te optimaliseren? En waarom heeft een deel van de mensen die in de steekproef vielen niet meegedaan?

2.1 Inleiding

Het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) is een omvangrijk enquêteonderzoek onder de Nederlandse kiesgerechtigden waarmee de achtergronden van het stemgedrag in beeld worden gebracht. Het NKO wordt sinds 1971 bij elke Tweede Kamerverkiezing georganiseerd door een samenwerkingsverband van politicologen van verschillende Nederlandse universiteiten verenigd in de Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON). Het NKO 2010 is rondom de vervroegde verkiezingen van 9 juni 2010 uitgevoerd. Daarmee is het NKO voor de dertiende keer gehouden. Diverse keren is het CBS nauw betrokken geweest bij de uitvoering van het NKO, mede door zorg te dragen voor de dataverzameling. Voor de eerste keer gebeurde dit in 1989, gevolgd door het NKO dat in 1994 plaatsvond, en – vier jaar later – door een herbenadering van de personen die in 1994 aan het onderzoek hadden meegedaan: het NKO 1994–1998. Ook in 2006, rondom de vervroegde verkiezingen van 22 november, is het NKO in de vorm van een samenwerking tussen het CBS en de SKON uitgevoerd.

Het ontwerp van het NKO kent een lange traditie. Zo wordt voorafgaande aan de verkiezingen via een bezoek bij een geselecteerde groep stemgerechtigden thuis informatie verzameld over het voorgenomen stemgedrag en het stemgedrag bij eerdere verkiezingen. Tevens worden de belangstelling voor politieke onderwerpen, de urgente nationale problemen, de tevredenheid met het regeringsbeleid, en meningen over politieke strijdpunten, politieke partijen en politici bepaald. Vlak na de verkiezingen worden dezelfde personen wederom thuis benaderd voor een vervolggesprek. Dan komt aan de orde welke

campagneactiviteiten de kiezer heeft gevolgd, de coalitievoorkeur, de deelname aan politieke activiteiten en het stemgedrag. Met deze en andere informatie worden de achtergronden van het stemgedrag in kaart gebracht.

Over het NKO 2010 is reeds eerder gerapporteerd. Zo is in 'De Nederlandse Samenleving' ingegaan op politieke participatie en vertrouwen (Te Riele en Schmeets, 2010). Ook in de publicatie 'Sociale Samenhang: Participatie, Vertrouwen en Integratie' zijn in diverse hoofdstukken gegevens uit het NKO 2010 gebruikt (Schmeets, 2010a). Daarnaast zijn over specifieke punten in het NKO, waaronder volmachtstemmen, korte bijdragen verschenen (Schmeets, 2009a). En op basis van het NKO 2006 is religie in het perspectief van sociale samenhang geplaatst (Schmeets en Van der Bie, 2009). Ook buiten het CBS wordt het NKO veelvuldig als bron gebruikt (zie o.a. Aarts, Van der Kolk en Rosema, 2007; www.dpes.nl).

In dit hoofdstuk worden de achtergronden van het NKO geschetst. Er wordt – evenals in de publicatie over het NKO 2006 – ingegaan op het ontwerp en de uitvoering van dit onderzoek. Hoe ziet het ontwerp er uit, wat is er veranderd ten opzichte van 2006, en wat zijn de bevindingen qua respons en de selectiviteit van de respons? Is er in dit opzicht verbetering te melden? Ook is er aandacht voor de maatregelen die in 2006 en 2010 zijn genomen om de respons te verhogen en voor de verdeling van non-respons (zie ook: Schmeets, 2007; Schmeets en Van der Bie, 2008).

2.2 Onderzoeksopzet van het NKO 2010

Een NKO vindt vlak vóór en vlak na de verkiezingen bij dezelfde personen plaats. Het onderzoek vóór de verkiezingen wordt de eerste golf, het onderzoek na de verkiezingen de tweede golf genoemd. Daarnaast wordt een korte schriftelijke vragenlijst bij de deelnemers aan het onderzoek achtergelaten; de drop-off vragenlijst.

Het onderzoek in de eerste golf gebeurde in de zes weken vóór de verkiezingen van 9 juni, van 28 april tot 9 juni, het tweede-golfonderzoek werd direct na de verkiezingen gedaan, met 22 juli als einddatum. Om de effecten van de campagne op het (voorgenomen) stemgedrag in kaart te brengen, was het nodig de gesprekken bij het eerste vraaggesprek zo goed mogelijk te verdelen over de veldwerkperiode. Bij de uitzet van de steekproef is daar rekening mee gehouden. Voor 2006 is dat goed uitgekapt (zie Schulte, 2008, p. 100): de respons was zeer gelijkmatig verdeeld over de zes weken. Toch is daar in 2010 van afgeweken door meer personen in het begin van de periode, vanaf 28 april, te benaderen. Dit is gedaan omdat een herbenadering in het laatste deel van de periode niet goed mo-

gelijk was. Om de respons te optimaliseren is een groter deel in het begin benaderd om een eventuele herbenadering via een andere manier van dataverzameling – per telefoon of met een schriftelijke vragenlijst – te realiseren. Als gevolg daarvan zijn de personen minder goed verdeeld over de zes weken voorafgaande aan de verkiezingen ten opzichte van 2006.

Met deze maatregel werd ingespeeld op een mogelijke daling van de respons in 2010 ten opzichte van 2006. Dat had drie redenen. Ten eerste is de respons in 2010 in andere CBS-onderzoeken met enkele procentpunten gedaald; vandaar het vermoeden dat dit ook voor het NKO negatief zou kunnen uitpakken. De tweede reden is de periode waarin de data verzameld werden. In mei gaan veel mensen met vakantie. Voorzien was dat deze periode lastiger zou worden om de personen voor het eerste gesprek te benaderen, dan in de maanden oktober en november toen het veldwerk voor de eerste golf in 2006 werd uitgevoerd. En ten derde speelden de gunstige ervaringen met het herbenaderen van de non-respons in 2006 een rol. Destijds steeg de respons met 5 procentpunten, van 67 naar 72 procent. Bovendien pakte deze additionele respons bijzonder goed uit voor de selectiviteit; vooral niet-stemmers, en personen die niet in politiek geïnteresseerd waren, deden alsnog mee (Schmeets, 2010b). Door de hele steekproef in 2010 in een vroegtijdig stadium te benaderen, werd een herbenadering mogelijk bij meer personen dan in 2006 het geval was.

Dat de stemmers en politiek geïnteresseerden in het NKO zijn oververtegenwoordigd, ten koste van de niet-stemmers en de mensen zonder politieke interesse, is niet verrassend. Dat zit zo. Zo'n twee maanden voor de verkiezingen zijn de stemgerechtigden benaderd om aan het onderzoek mee te doen. Hiervan gaat, gelet op de opkomst in 2006 van 80,4 en 75,4 procent in 2010, potentieel één op de vijf in 2006 en één op de vier in 2010 niet stemmen. Van deze groep potentiële niet-stemmers doet een gedeelte mee aan het onderzoek. We hebben sterke aanwijzingen dat een deel van deze respondenten toch is gaan stemmen. Dit is dan het resultaat van de deelname aan het onderzoek of van de uitnodiging in de aanschrijfbrief. Dit heet het stimuluseffect. Daarnaast spelen nog andere effecten een rol, zoals het niet willen toegeven dat men niet heeft gestemd – de zogenoemde sociale wenselijkheid – en het gegeven dat de niet-stemmers minder vaak willen meedoen aan een onderzoek over politieke onderwerpen (Schmeets 2009b; 2010b).

2.3 Maatregelen om de respons te verhogen

De doelstelling voor zowel het NKO 2006 als 2010 was een respons van minstens 55 procent bij het eerste gesprek. De twee gesprekken zouden met minstens 1 800 (in 2006) en 1 900 (in 2010) personen gevoerd moeten worden. Dit was geen eenvoudige opgave. Het NKO staat namelijk bekend als een lastig onderzoek en de respons is doorgaans aanmerkelijk lager dan in ander enquêteonderzoek. Dit komt doordat een deel van de personen die benaderd worden weinig binding hebben met de politiek. Zo is het aantal niet-stemmers stevast ondervertegenwoordigd in het NKO. Dit geldt ook voor de stemgerechtigden die weinig kennis over de politiek hebben en/of niet geïnteresseerd zijn in politiek.

De doelstelling van minstens 55 procent respons in 2006 was vooral gebaseerd op de gerealiseerde responspercentages bij een aantal andere belangrijke CBS-onderzoeken. Deze percentages lagen destijds boven de 65 procent, maar zijn in de afgelopen jaren met enkele procentpunten gedaald. Toch is de respons nog steeds hoog. Deze hoge respons in enquêtes zoals de Enquête Beroepsbevolking en het Permanent Onderzoek Leefsituatie is waarschijnlijk te danken aan een efficiëntere organisatie van het veldwerkapparaat in 2002, waarna de respons steeg. Daarnaast is een aantal concrete maatregelen genomen om de respons te verhogen, zoals een meer toegesneden benaderingsstrategie en het intensiever trainen van de interviewers (De Bie en Luiten, 2005; Luiten, 2006). Ook heeft het verhogen van het aantal contactpogingen van drie naar zes de respons, vooral onder allochtonen, verbeterd (Schmeets, 2005).

Voor het NKO zijn daarnaast in 2006 en 2010 vier extra maatregelen getroffen om de respons te verhogen:

1. Specifieke inhoud van de aanschrijfbrief.
2. Een attentie ter waarde van 4 tot 5 euro bij de aanschrijfbrief.
3. Herbenadering met een verkorte vragenlijst van de weigeraars en niet-contacten per telefoon of met een schriftelijke vragenlijst.
4. Gerichte training van de interviewers.

In 2006 is de aanschrijfbrief aangepakt. Een aanschrijfbrief waarin de nadruk teveel ligt op het politiek-inhoudelijke deel van het onderzoek is af te raden (Schmeets en Jansen, 2002). Dit schrikt personen met geringe belangstelling voor de politiek en/of met weinig politieke kennis af. Een meer 'neutrale' aanschrijfbrief geniet de voorkeur. Vandaar dat in 2006 de volgende passage in de aanschrijfbrief is opgenomen:

“Welke problemen zou de overheid volgens u met voorrang aan moeten pakken? Vindt u dat belastingen omlaag moeten of juist omhoog? Vindt u dat de werkweek langer moet worden of juist korter? Hoe denkt u over de aftrek van hypotheekrente? Om te weten te komen hoe de inwoners van Nederland over dit soort belangrijke zaken denken, voert het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) het Nationaal Kiezersonderzoek uit. In dit onderzoek kunt u een krachtig signaal afgeven.”

In 2010 is deze passage licht gewijzigd als gevolg van andere accenten die in de politiek speelden:

“Welke problemen zou de overheid volgens u met voorrang aan moeten pakken? Vindt u dat de pensioengerechtigde leeftijd naar 67 jaar kan? Hoe denkt u over de aftrek van hypotheekrente? En hoe zou er bezuinigd moeten worden de komende jaren? Om te weten te komen wat de inwoners van Nederland van dergelijke belangrijke zaken vinden, voert het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) het Nationaal Kiezersonderzoek uit. In dit onderzoek kunt u een krachtig signaal afgeven.”

In het NKO zijn attenties bij de aanschrijfbrief gevoegd. Dit was gebaseerd op een experiment dat binnen de Enquête Beroepsbevolking was uitgevoerd met postzegelboekjes ter waarde van zo'n 4 euro, en resulteerde in een responswinst van zo'n 8 procentpunten (Wetzels, Schmeets, Van den Brakel en Feskens, 2008). Deze boekjes hebben dus ook bijgedragen aan het goede responsresultaat van het NKO 2006. Toch waren er twijfels over de inzet van deze attentie in het NKO 2010. Postzegels worden steeds minder gebruikt. Bovendien was in 2006 het NKO eind november gehouden, dus vlak voor Kerst en Nieuwjaar. Dat was in 2010 niet het geval. Besloten is om na te gaan of een IRIS-cheque ter waarde van 5 euro een beter resultaat zou opleveren dan een postzegelboekje van 4,40 euro. De beide attenties werden verdeeld over de geselecteerde personen in de steekproef. De respons van de 'postzegel'-groep was 62,4 procent, en van de 'IRIS'-groep 64,1 procent. Dit verschil is echter niet statistisch significant ($\Phi = 0,02$; $p > 0,10$). Wel lijkt de cheque meer geschikt voor vrouwen dan een postzegelboekje, gelet op de respons van 63,2 versus 59,1 procent. Ook werkt de cadeaubon met 67,2 versus 63,9 procent iets beter onder de 35 tot 65-jarigen.

Naast de specifieke aanschrijfbrieven – zowel qua inhoud als het bijvoegen van een attentie – is een aanvullende maatregel getroffen om de respons te verhogen. Zowel de non-contacts als de weigeraars zijn herbenaderd met een ingekorte vragenlijst. Bij personen van wie een telefoonnummer bekend was, is dit gedaan met een telefonisch interview, de anderen kregen een papieren vragenlijst toegestuurd. Verder zijn voor het NKO specifieke interviewerinstructies ontwikkeld. De interviewers hebben geleerd om aanvaardelijke weigeraars toch over te halen om mee te doen met het onderzoek (Akkermans, Brouwers en Burgers, 2008). Ten slotte is de vragenlijst nagekeken op respondent- en interviewervriendelijkheid (Vosmer en Engelen, 2008). Daarmee werd beoogd de inter-

viewervariantie zo klein mogelijk te maken en de validiteit van de antwoorden te verhogen. Dit kan ook een positief effect op de respons hebben.

2.4 Respons van het NKO 1971–2010

Veel enquêteonderzoek waarover in kranten wordt gepubliceerd, is tegenwoordig gebaseerd op zogenoemde *accesspanels*. Respondenten melden zich aan om (soms tegen betaling) regelmatig enkele vragen te beantwoorden. Voor wetenschappelijk onderzoek zijn dergelijke *accesspanels* minder geschikt, omdat veel groepen, bijvoorbeeld mensen zonder computeraansluiting, niet meedoen (Bethlehem, 2006). Het belangrijkste probleem met dergelijke onderzoeken is echter dat ze niet gebaseerd zijn op een steekproef waarbij de geselecteerde personen met een bepaalde kans getrokken worden.

In kiezersonderzoeken wordt daarom al sinds jaar en dag gebruik gemaakt van andere onderzoeksontwerpen, zoals een adressensteekproef, waarbij per adres (huishouden) een persoon geselecteerd wordt. Omdat het electoraat uit personen bestaat en de kans dat een persoon geselecteerd wordt groter is als het huishouden kleiner is, is het beter om personen te trekken uit een steekproef van personen. Dit is zowel in 2006 als in 2010 gebeurd.

Uit tabel 2.4.1 blijkt dat de respons sinds 1971 is gedaald tot 33 procent (eerste golf) en 27 procent (tweede golf) in 2002. In het NKO 2006 is de respons sterk toegenomen tot 72 procent (eerste golf) en 64 procent (tweede golf). Echter deze hoge opkomst is niet gecontinueerd in 2010: in de eerste golf is de respons met 5 procentpunten gedaald tot 67 procent en in de tweede golf met 7 procentpunten tot 57 procent.

2.5 Respons en non-respons van het NKO 2006 en het NKO 2010

Voor enquêtes onder personen en huishoudens maakt het CBS gebruik van een twee-trapssteekproef. In de eerste trap worden de primaire eenheden (gemeenten) geselecteerd en wordt het aantal te selecteren secundaire eenheden (personen) vastgesteld. De grootste gemeenten, waaronder Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht, worden automatisch aan de steekproef toegevoegd. Deze secundaire eenheden worden in de tweede trap getrokken (zie ook: Van Berkel, 2008 en hoofdstuk 3).

2.4.1 Steekproeven en respons in het NKO

Steekproefkader		Netto steekproef	Respons			
			eerste golf		tweede golf	
		<i>abs.</i>		%	<i>abs.</i>	%
1971	Kiesregisters	3 330	2 495	75	1 980	59
1972	Register huishoudens	2 237	1 526	68	1 036	46
1977	Mini census	2 742	1 856	62	1 434	48
1981	Adressenbestand	3 326	2 305	69	1 620	49
1982	Adressenbestand	2 472	1 541	62	x	x
1986	Adressenbestand	2 772	1 630	59	1 356	49
1989	Adressenbestand	3 808	1 754	46	1 506	40
1994	Adressenbestand	3 816	1 812	47	1 527	40
1998	Kiesregisters	4 207	2 101	50	1 816	43
2002	Telefoonbestand ¹⁾	5 791	1 907	33	1 574	27
2003	Telefoonbestand ²⁾	5 791	1 271	22	x	x
2006	Gemeentelijke Basisadministratie	3 920	2 806	72	2 521	64
2010	Gemeentelijke Basisadministratie	3 943	2 621	67	2 247	57

¹⁾ Binnen 90 geselecteerde gemeenten is een steekproef van 8 893 telefoonnummers getrokken, waarvan er 5 791 telefonisch bereikt konden worden.

²⁾ In 2003 is geen nieuwe steekproef samengesteld, maar zijn de personen die in 2002 hebben meegedaan voor een derde keer benaderd.

Dataverzameling in het NKO 2006 en het NKO 2010

Voor het NKO 2006 en 2010 is gebruik gemaakt van verschillende manieren van dataverzameling (mixed mode):

- CAPI (Computer Assisted Personal Interview): een interview door een interviewer bij de respondent thuis met behulp van een laptop waar de vragenlijst is ingeprogrammeerd.
- CATI (Computer Assisted Telephone Interview): een telefo-

nisch interview door een interviewer met behulp van een laptop waar de vragenlijst is ingeprogrammeerd.

- PAPI (Paper and Pencil Interview): een schriftelijke vragenlijst die opgestuurd wordt naar de respondent.
- Drop-off: een schriftelijke vragenlijst die aan het einde van het tweede CAPI-gesprek bij de respondent thuis wordt achtergelaten, om later in te vullen en te retourneren (PAPI).

De oorspronkelijke steekproef van 4 000 personen bevat een aantal zogeheten kaderfouten. Dit zijn personen zonder bestaand adres, personen die inmiddels zijn overleden of verhuisd naar het buitenland, of naar een verzorgings- of verpleeghuis. In 2006 behoorden 80 van de 4 000 geselecteerde personen tot deze kaderfouten. De netto steekproef was dus 3 920 (tabel 2.5.1). In 2010 bleven deze kaderfouten beperkt tot 57 en behoorde 3 943 personen tot de netto steekproef.

Naast de kaderfouten is er administratieve non-respons als gevolg van taalbarrière, verhuizingen binnen Nederland, en onbewerkte of onvolledig bewerkte adressen. In totaal zijn 125 personen (3,1 procent) als administratieve non-respons in 2006 afgeboekt. In 2010 was deze non-respons hoger: 190 geselecteerde personen deden niet mee als gevolg van ‘retour gezonden adressen’ (30), ‘verhuizingen binnen Nederland’ (95), of ‘problemen met de Nederlandse taal’ (65). In totaal dus 4,8 procent. En dat is een stuk hoger dan in 2006 het geval was. Maar daarmee is het responsverschil tussen beide onderzoeken niet helemaal verklaard.

Tevens zijn vooral de non-contacts toegenomen: van 2,8 naar 4,2 procent. De andere oorzaken van de non-respons zijn nauwelijks veranderd. De bulk bestaat uit weigeringen: 20,6 procent in 2006 en, 20,4 procent in 2010. Voorts was er geen gelegenheid in de periode dat het veldwerk werd uitgevoerd, 6,1 in 2006 en 6,4 procent in 2010, en in beide jaren deed 0,5 procent niet mee omdat de interviews voortijdig afgebroken werden. De rest is de respons van de personen die aan-huis (CAPI) hebben meegedaan aan het eerste gesprek, voorafgaande aan de verkiezingen. In 2006 was deze respons 66,9 procent, in 2010 is deze gedaald naar 63,3 procent.

De weigeraars en non-contacts van de eerste golf zijn met een verkorte vragenlijst telefonisch (CATI) of met een schriftelijke vragenlijst (PAPI) herbenaderd. Dit leverde een aanvullende respons van 3,3 procent (CATI) en 1,4 procent (PAPI) in 2006 op (tabel 2.5.2). Daarmee komt de totale respons van het eerste gesprek op 71,6 procent. In 2010 was de herbenadering met 2,1 en 1,2 procent extra respons beduidend minder succesvol. Vooral de telefonische werving leverde minder responswinst op. De totale respons van het NKO 2010 kwam daarmee in het eerste gesprek uit op 66,5 procent. Dat betekent dus dat de respons van het eerste gesprek met 5,1 procentpunten is afgenomen.

Hoe ontwikkelt de respons zich in het vervolgetraject – bij het tweede gesprek en het invullen en terugsturen van de schriftelijke vragenlijst? In 2006 viel 6,7 procent af bij het tweede gesprek, na de verkiezingen. Daarmee zakte de CAPI-respons van 66,9 naar 60,2 procent. Ook de personen die de vragen van de verkorte vragenlijst telefonisch of op papier hebben beantwoord, werden na de verkiezingen op dezelfde manier benaderd. Dit leverde een respons op van 3,2 procent telefonisch en 1,0 procent met een schriftelijke vragenlijst. De totale respons op basis van twee gevoerde gesprekken is dus 64,4 procent. Bij de 2 359 personen met wie een CAPI-interview is gehouden, is na de verkiezingen een schriftelijke vragenlijst achtergelaten. Van hen hebben 1 895 deze vragenlijst ingevuld en teruggestuurd; dit is 48,3 procent van de oorspronkelijke steekproef (3 920 personen). Zij hebben in 2006 dus meegedaan aan twee aan-huis-gesprekken en hebben de schriftelijke vragenlijst geretourneerd.

In 2010 zien we het volgende beeld. De CAPI-respons zakt in met 8,6 procentpunten tot 54,6 procent. Vervolgens komt daar nog 1,8 en 0,6 procent bij op basis van de telefonische en schriftelijke herbenadering. Dit resulteert in een totale respons van 57,0 procent op basis van de groep die aan twee gesprekken – zowel voor als na de verkiezingen – heeft meegedaan. Kijken we naar het responsverschil tussen beide jaren, dan is dit verschil met 7,4 procent groter geworden dan de 5,1 procent bij het eerste gesprek. Dit komt omdat de uitval tussen het eerste en tweede gesprek is toegenomen: van 7,2 tot 9,5 procentpunten. De laatste stap is de respons op de schriftelijke vragenlijst – die na het beëindigen van het tweede aan-huis gesprek bij de respondenten is achtergelaten. Gebaseerd op de oorspronkelijke netto steekproef is de respons 41,4 procent, en daarmee 6,9 procent lager ten opzichte van 2006. Een vergelijking gebaseerd op de benaderde personen, dus de groep die een dergelijke schriftelijke vragenlijst hebben ontvangen, leert dat 80,3 procent

2.5.1 Respons en non-respons, eerste golf van de aan-huis-gesprekken (CAPI), NKO 2006 en NKO 2010

	NKO 2006		NKO 2010	
	<i>abs.</i>	%	<i>abs.</i>	%
<i>Bruto steekproef</i>	4 000	100	4 000	100
Onderzoekspersoon overleden	7	0,1	6	0,2
Onderzoekspersoon verhuisd naar buitenland	21	0,5	8	0,2
Onderzoekspersoon naar instelling of tehuis	18	0,5	27	0,7
Onderzoekspersoon onbekend / anders	34	0,8	16	0,4
<i>Netto steekproef</i>	3 920	100	3 943	100
Retour verzonden adressen	6	0,2	30	0,8
Onderzoekspersoon verhuisd binnen Nederland	78	2,0	95	2,4
Weigering	807	20,6	804	20,4
Non-contact	111	2,8	180	4,6
Geen gelegenheid tijdens veldwerkperiode	241	6,1	254	6,4
Taalbarriere	41	1,0	65	1,6
Afgebroken interviews	19	0,5	22	0,5
Respons CAPI eerste golf	2 623	66,9	2 493	63,3

(1895/2359) deze vragenlijst in 2006 heeft ingevuld en teruggestuurd. In 2010 is dit met 75,8 procent (1633/2153) een aanmerkelijk kleiner deel. Dit komt ook tot uitdrukking in de uitval tussen het CAPI-deel van de tweede golf en de respons op de schriftelijke vragenlijst. In 2006 was dit 11,9 procentpunten, in 2010 is dit opgelopen tot 15,7 procentpunten. In de hoofdstukken 4 en 5 wordt uitgebreider ingegaan op de respons, de selectiviteit daarvan en de vertekening van de resultaten.

2.6 Conclusie

Bij de gekozen benaderingsstrategie is in 2006 het doel gesteld om minstens 55 procent respons te realiseren na een gesprek en met zo'n 45 procent (minstens 1 800 personen) beide gesprekken te voeren. Dit is ruimschoots gerealiseerd. Zonder de herbenadering met een verkorte schriftelijke of telefonische vragenlijst was de respons 66,9 procent (eerste gesprek) en 60,2 procent (tweede gesprek). Door de herbenadering werd de respons zo'n 4 tot 5 procent hoger: 71,6 procent (eerste gesprek) en 64,4 procent (tweede gesprek).

2.5.2 Respons NKO 2006 en NKO 2010

	NKO 2006		NKO 2010	
	<i>abs.</i>	<i>%</i>	<i>abs.</i>	<i>%</i>
Netto steekproef	3 920	100	3 943	100
<i>Eerste golf</i>				
Respons CAPI	2 623	66,9	2 494	63,2
Respons CATI	128	3,3	83	2,1
Respons PAPI	55	1,4	44	1,2
Totaal respons eerste golf	2 806	71,6	2 621	66,5
<i>Tweede golf</i>				
Respons CAPI	2 359	60,2	2 153	54,6
Respons CATI	124	3,2	71	1,8
Respons PAPI	38	1,0	23	0,6
Totaal respons tweede golf	2 521	64,4	2 247	57,0
Respons drop-off vragenlijst	1 895	48,3	1 633	41,4

Dit schepte verwachtingen voor het NKO dat in 2010 is uitgevoerd. De periode waarin het onderzoek werd uitgevoerd was in 2010 echter ongunstiger. In mei zijn traditioneel veel mensen met vakantie. Dit heeft waarschijnlijk een negatief effect gehad op de respons. De redenen van de non-respons wijzen op drie zaken. Ten eerste is het lastiger geweest om in die periode contact te krijgen met de geselecteerde personen van de steekproef. Dit is te zien bij de grotere portie non-contacts en eveneens in een toename bij 'geen gelegenheid' om binnen de gestelde termijnen het vraaggesprek te voeren. Ten tweede is de herbenadering minder succesvol geweest in 2010. En ten derde is er in 2010 tussen de eerste en tweede golf meer uitval geweest, en hebben na het tweede gesprek minder mensen de schriftelijke vragenlijst ingevuld en teruggestuurd.

In het volgende hoofdstuk komen het ontwerp en de steekproef meer uitgebreid aan de orde. Vervolgens bespreken we in hoofdstuk 4 in welke mate deze lagere respons in 2010 nadelig is geweest voor de selectiviteit. Is de lagere respons vooral toe te schrijven aan groepen die traditioneel minder vaak meedoen met enquêtes, zoals de stedelingen, alleenstaanden en niet-westerse allochtonen? En wat betekent dit voor de afspiegeling van het electoraat? Zijn de achterbannen van de politieke partijen goed vertegenwoordigd of niet, en hoeveel niet-stemmers hebben aan dit onderzoek over politieke kwesties meegedaan?

2.7 Literatuur

Aarts, K., H. van der Kolk en M. Rosema (red.) (2007). *Een verdeeld electoraat*. Amsterdam: Spectrum.

Akkermans, M., J. Brouwers en W. Burgers (2008). Training van interviewers. In: Schmeets, H. en R. van der Bie (red.), *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006. Opzet, uitvoering en resultaten*. Voorburg/Heerlen: CBS, 77–82.

Bethlehem, J. (2006). *Representativiteit van web-surveys – Een illusie?* CBS-rapport 205340109. Voorburg: CBS.

Berkel, K., van (2008). De steekproef. In: Schmeets, H. en R. van der Bie (red.), *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006. Opzet, uitvoering en resultaten*. Voorburg/Heerlen: CBS, 29–34.

Bie, S., de, en A. Luiten (2005). *Lifting Response Rates – part two*. Paper presented at the 16th International Workshop on Survey Nonresponse, Taellberg, August, 2005.

Luiten, A. (2006). *Lifting response. The Influence of Fieldwork Strategy and Refusal Avoidance Training on Response Rates*. Paper presented at the 17th International Workshop on Household Survey Nonresponse, Omaham August 27–30.

Schmeets, H. (2005). Slecht bereikbare allochtonen, autochtone weigeraars. In: Schmeets, H. en R. van der Bie (red.), *Enquêteonderzoek onder allochtonen. Problemen en oplossingen*. Voorburg/Heerlen: CBS, 81–87.

Schmeets, H. (2007). Bijlage 2. Nationaal Kiezersonderzoek. In: Aarts, K., H. van der Kolk en M. Rosema (red.), *Een verdeeld electoraat*. Amsterdam: Spectrum, 259–274.

Schmeets, H. (2009a, 2-6-2009). Een van de acht kiezers stemt per volmacht. *CBS-Webmagazine*.

Schmeets, H. en J.P.G. Janssen (2002). *Using national registrations to correct for selective non-response. Political preference of ethnic groups*. Proceedings of Statistics Canada Symposium 2001. Achieving Data Quality in a Statistical Agency: A Methodological Perspective. Ottawa/Hull: Statistics Canada.

Schmeets, J.J.G. (2009b). *Vertrouwen in onderzoek naar verkiezingen*. Enkele opmerkingen over kiezersonderzoek en het beoordelen van verkiezingen. Inaugurale rede uitgesproken op 6 maart 2009. Maastricht: Maastricht University.

Schmeets, H., en R. van der Bie (red.) (2008). *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006. Opzet, uitvoering en resultaten*. Voorburg/Heerlen: CBS.

Schmeets, H. en R. van der Bie (red.) (2008). *Religie aan het begin van de 21^e eeuw*. Den Haag/Heerlen: CBS.

Schmeets, H. (2010a). *Sociale Samenhang: Participatie, Vertrouwen en Integratie*. Den Haag/Heerlen: CBS.

Schmeets, H. (2010b). Increasing Response Rates and the Consequences in the Dutch Parliamentary Election Study 2006. *Field Methods* 22(4), 391–412.

Schulte, M. (2008). Dataverzameling en het monitoren van het veldwerk. In: Schmeets, H. en R. van der Bie (red.), *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006. Opzet, uitvoering en resultaten*. Voorburg/Heerlen: CBS, 93–102.

Te Riele, S. en H. Schmeets (2010). Hoogopgeleiden meer vertrouwen in politiek en instituties. In: Bie, R., van der, R. van Galen, W. de Goede, E. Janissen en N. Kooiman (red.), *De Nederlandse samenleving 2010*. Den Haag/Heerlen: CBS, 175–184.

Vosmer, M. en F. Engelen (2008). Het herzien van de vragenlijst van het NKO 2006. In: Schmeets, H. en R. van der Bie (red.), *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006. Opzet, uitvoering en resultaten*. Voorburg/Heerlen: CBS, 54–64.

Wetzels, W., Schmeets, H., Van den Brakel, J. en R. Feskens (2008). Het gebruik van attenties in enquêteonderzoek. In: Schmeets, H. en R. van der Bie (red.), *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006. Opzet, uitvoering en resultaten*. Voorburg/Heerlen: CBS, 65–76.

Ontwerp en steekproef van het Nationaal Kiezersonderzoek

3

Ontwerp en steekproef van het Nationaal Kiezersonderzoek

3.1   Inleiding

3.2   Het ontwerp van het NKO in 2006 en 2010

3.3   Steekproef voor het NKO

- Steekproeven en steekproefkaders
- Steekproefontwerp

3.4   Implicaties van de onderzoeksopzet voor de steekproef

3.5   Conclusie en discussie

3.6   Literatuur

3 Ontwerp en steekproef van het Nationaal Kiezersonderzoek

Kees van Berkel, Mariëtte Vosmer en Hans Schmeets

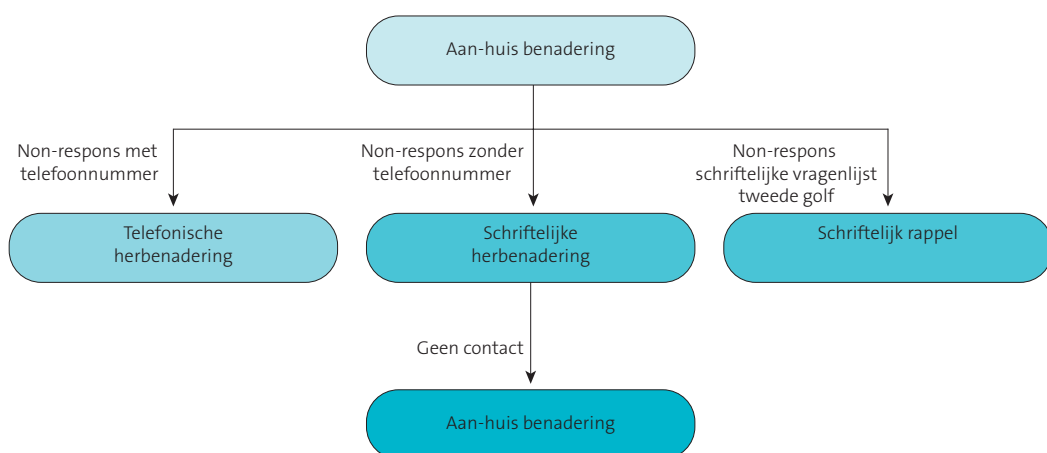
Voor enquêteonderzoek is een ontwerp nodig en een daarop toegesneden steekproef. Hoe ziet dit ontwerp eruit voor het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) en wat is er veranderd in 2010 ten opzichte van 2006? En in welke mate is de steekproef een afspiegeling van het electoraat?

3.1 Inleiding

Het NKO is in 1971 gestart als een gemeenschappelijk project van de Nederlandse hoogleraren in de politicologie (Aarts, Van der Kolk en Rosema, 2007). Sindsdien is het NKO rond iedere Tweede Kamerverkiezing uitgevoerd. In de meeste gevallen zijn er twee vraag-

3.1.1 Basisontwerp NKO 2006 en NKO 2010

---

gesprekken bij dezelfde personen aan-huis gehouden. Soms is daarvan afgeweken. Zo is bijvoorbeeld in 1982 en in 2003 alleen een vraaggesprek na de verkiezingen gehouden, waarbij de respondenten die respectievelijk in 1981 en in 2002 aan het NKO hadden meegedaan, voor een derde keer zijn benaderd. In 2006 is voor het eerst een zogenaamd mixed-mode onderzoek uitgevoerd: naast een gesprek bij de personen thuis, is er ook gebruik gemaakt van de mogelijkheid om een telefonisch gesprek af te nemen, dan wel een schriftelijke vragenlijst in te vullen (zie ook Van Berkel en Vosmer, 2008). In figuur 3.1.1 is het basisontwerp voor het NKO 2006 en het NKO 2010 schematisch weergegeven.

In dit hoofdstuk bespreken we het ontwerp van het NKO. Welke veranderingen zijn doorgevoerd in 2010 ten opzichte van 2006, en wat betekent dit voor de uitvoering van het onderzoek? Hoe is de steekproef getrokken en waarom is dat op deze manier gebeurd? Hoe zien de verdelingen eruit van de steekproef ten opzichte van de populatie?

3.2 Het ontwerp van het NKO in 2006 en 2010

Voor zowel het NKO 2006 als het NKO 2010 is een personensteekproef benaderd van 4000 personen. Deze personen zijn in de eerste golf aan-huis benaderd. Vanwege logistieke redenen is de steekproef in 2006 gesplitst in twee deelsteekproeven van elk tweeduizend personen. De eerste deelsteekproef is aan-huis benaderd van 10–31 oktober, de tweede van 1–21 november. In de periode van 23 november tot en met 4 januari zijn degenen herbenaderd die in de eerste golf hebben gerespondeerd en hebben ingestemd met het vervolgonderzoek in de tweede golf. Deze personen zijn met dezelfde mode benaderd als ze hebben gerespondeerd in de eerste golf. In tegenstelling tot de eerste golf is in de tweede golf per mode één portie aangeboden zodat deze steekproefpersonen zo snel mogelijk na de verkiezingsdatum benaderd konden worden.

Om het aantal gerealiseerde vraaggesprekken op de kernvragen te verhogen en de nauwkeurigheid van de uitkomsten te vergroten, zijn de non-respondenten uit de aan-huis benadering die in aanmerking kwamen voor herbenadering, in beide golven herbenaderd met een verkorte telefonische of schriftelijke vragenlijst. De verkorte vragenlijst bevatte een aantal kernvragen uit de CAPI-vragenlijst van de desbetreffende golf. Non-respondenten uit de aan-huis benadering zijn wekelijks geselecteerd en gesplitst naar personen van wie wel en van wie geen telefoonnummer bekend was. De personen met telefoon zijn

gedurende twee weken telefonisch herbenaderd voorzover de verkiezingsdatum niet werd overschreden (eerste golf) of tot het einde van de waarnemingsperiode (tweede golf). De personen zonder telefoon werden schriftelijk herbenaderd met een verkorte schriftelijke vragenlijst. Ook de personen die tijdens de telefonische herbenadering niet werden bereikt, en dus als 'geen contact' zijn afgeboekt, werden schriftelijk herbenaderd. Personen die een schriftelijke vragenlijst hadden ontvangen en die binnen een bepaalde periode niet reageerden, werden schriftelijk gerappelleerd.

De respondenten uit de eerste golf werden in de tweede golf met dezelfde mode benaderd. Dit betekende dat de tweede golf werd gestart met drie porties: een aan-huis portie, een telefonische portie en een schriftelijke portie. De non-respondenten uit het aan-huis deel die in aanmerking kwamen voor herbenadering volgden de procedure voor de herbenadering zoals eerder beschreven. De 'geen contacten' uit de telefonische portie kwamen voor schriftelijke herbenadering in aanmerking, inclusief rappel (voorzover de waarnemingsperiode dit toeliet). Voor de personen in de schriftelijke portie bleef de benadering in de tweede golf beperkt tot een schriftelijke benadering inclusief rappel.

In 2010 is het onderzoeksontwerp op enkele onderdelen aangepast:

- Vóór de verkiezingen is gewerkt met slechts één portie in plaats van twee waardoor de waarnemingsperiode voor iedere steekproefpersoon werd verlengd van drie weken naar zes weken. Reden hiervoor was dat de hoogte van de respons belangrijker werd geacht dan de spreiding in de tijd. Dit had vooral te maken met het feit dat in de eerste drie weken van de eerste golf de meivakantie en een aantal feestdagen vielen. Ook de mogelijkheid om de non-respons te kunnen herbenaderen werd hierdoor vergroot.
- De steekproefpersonen met wie bij de telefonische herbenadering geen contact is geweest zijn niet doorgestroomd naar de schriftelijke herbenadering. De steekproefpersonen van wie bij de schriftelijke herbenadering geen vragenlijst is ontvangen zijn niet gerappelleerd. Reden voor deze aanpassing is dat in 2006 bleek dat de kosten van deze extra stappen niet opwegen tegen de extra respons die daarmee wordt gerealiseerd.
- Zowel in de eerste als in de tweede golf zijn de herbenaderingen niet wekelijks uitgevoerd, maar zijn alle herbenaderingen in de laatste twee weken van de desbetreffende waarnemingsperiode uitgevoerd. Dit is gedaan om het logistieke proces te vereenvoudigen.

In 2010 is de steekproef voor de eerste golf benaderd van 28 april tot en met 8 juni, en is het tweede gesprek gehouden van 10 juni tot en met 22 juli.

3.3 Steekproef voor het NKO

Steekproeven en steekproefkaders

Bij het trekken van steekproeven uit de bevolking gebruikt het CBS steekproefkaders van personen en van adressen (zie ook: Van Berkel, 2008). Deze steekproefkaders worden opgebouwd op basis van persoons- en adresgegevens afkomstig uit de Gemeentelijke Basisadministratie (GBA) waarin de gemeentelijke bevolkingsadministratie is opgenomen. Jaarlijks worden nieuwe steekproefkaders aangemaakt, die geen overlap hebben met de steekproefkaders uit voorgaande jaren. De steekproefkaders worden voortdurend geactualiseerd op basis van geboorte-, verhuis- en overlijdensberichten van de GBA. Steekproeven waar de persoon de trekkingseenheid is, worden getrokken uit het steekproefkader van personen. Op basis van de persoonsgegevens kan de doelpopulatie worden onderscheiden.

Een alternatief voor het steekproefkader van personen is het adressensteekproefkader, dat gebruikt wordt voor steekproeven waar huishoudens worden waargenomen. Dit kader bevat ook gegevens omtrent het aantal postale afgiftepunten afkomstig uit het Geografisch Basisregister (GBR). Meerdere afgiftepunten op één adres kan duiden op meerdere huishoudens op één adres. Hiermee wordt rekening gehouden bij het trekken van steekproeven uit dit steekproefkader.

Of een steekproefonderzoek onder de bevolking wordt opgezet als een personensteekproef of een adressensteekproef hangt af van verschillende zaken. Belangrijke punten zijn de kosten, de nauwkeurigheid, de enquêtebelasting en de eenheid waarover gerapporteerd gaat worden. Bij omvangrijke vragenlijsten die specifiek op de persoon gericht zijn, wordt doorgaans voor een personensteekproef gekozen. Bij onderzoek met kortere vragenlijsten is het vaak efficiënt van een adressensteekproef uit te gaan. Binnen een huishouden kunnen dan meerdere personen worden geënuquëteerd. Een voorbeeld is de Enquête Beroepsbevolking (EBB), waar per huishouden met maximaal acht personen een gesprek wordt gevoerd. De interviewduur is ongeveer 12 minuten per persoon. Niet altijd zijn alle leden van het huishouden in de gelegenheid om aan de enquête deel te nemen. De vragen mogen dan worden voorgelegd aan een andere persoon uit het huishouden. Deze zogenoemde proxy-interviews worden bij voorkeur afgenomen bij de partner, ouders of verzorgers.

In de kiezersonderzoeken die sinds 1971 zijn gepubliceerd, is gebruik gemaakt van diverse steekproefkaders (zie hoofdstuk 2, tabel 2.4.1): kiesregisters, registers van huishoudens, volkstellingen, telefoonbestanden, en adressenbestanden. In de periode 1981–1994 was

dat een adressensteekproef, waarvan per huishouden één persoon geselecteerd werd. Omdat het electoraat uit personen bestaat en de kans dat een persoon geselecteerd wordt groter is indien het huishouden kleiner is, is het echter beter om personen te trekken uit een steekproefkader van personen. In 2006 en 2010 zijn personensteekproeven voor het NKO getrokken.

Steekproefontwerp

Bij het CBS is het gebruikelijke steekproefontwerp voor veldwerkonderzoek onder de bevolking de tweetrapssteekproef. In de eerste trap wordt een steekproef van zogenoemde primaire eenheden getrokken. Bij het CBS is het meestal een steekproef van gemeenten, maar er kan ook worden uitgegaan van andere ruimtelijke eenheden zoals postcodegebieden. Binnen elke getrokken primaire eenheid wordt vervolgens een steekproef van adressen of personen, de secundaire eenheden, getrokken. Voor het NKO is de persoon de secundaire eenheid. Door uit te gaan van een tweetrapssteekproef, met bijvoorbeeld gemeenten als primaire eenheden, worden er minder reiskosten gemaakt. De interviewers kunnen dan immers vraaggesprekken in een beperkter aantal gemeenten houden. De primaire eenheden worden getrokken met kansen evenredig aan het aantal personen en binnen elke primaire eenheid wordt een vooraf bepaald aantal personen getrokken. Dit aantal is gelijk voor alle getrokken gemeenten.

De insluitkans, dat is de kans dat een persoon getrokken wordt, is voor alle personen gelijk. Deze kans is immers gelijk aan de kans dat de primaire eenheid wordt getrokken maal de kans dat binnen de getrokken primaire eenheid de persoon wordt getrokken. De eerste kans is evenredig aan het aantal personen binnen de gemeente, terwijl de tweede kans omgekeerd evenredig is aan dat aantal personen. Het product van beide kansen is dus constant. Voor de allergrootste gemeenten, waaronder Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht, zou de kans om in de eerste trap getrokken te worden groter dan één kunnen zijn. Deze gemeenten worden niet echt getrokken, maar worden automatisch aan de steekproef toegevoegd. Personen in deze gemeenten worden getrokken met een kans die gelijk is aan de insluitkans die voor de gehele steekproef geldt. Op deze manier ontstaat er een zelfwegende steekproef met een vooraf bepaalde steekproefomvang.

Het steekproefontwerp wordt verder bepaald door de totale steekproefomvang n en het aantal te trekken personen m per getrokken gemeente. Als m klein is, dan wordt het aantal te trekken gemeenten groot met als gevolg hogere reiskosten. Als m groot is dan kan er echter een clustereffect gaan optreden, waardoor de foutenmarges groter worden. Dit is vooral het geval als er een samenhang bestaat tussen de antwoordpatronen van de bewoners van eenzelfde gemeente. De ervaring leert dat bij waarden van tussen 10 en 20 het clustereffect acceptabel is en de reiskosten van de interviewers nog niet te hoog zijn. Het

clustereffect hangt overigens ook af van de variabelen die gemeten worden en de reiskosten hangen af van de spreiding van het enquêtecorps. Voor telefonische en schriftelijke enquêtes speelt het punt van de reiskosten niet en kan m op 1 worden gesteld waardoor het clustereffect verdwijnt.

Voor het NKO 2010 is in vrijwel alle gemeenten geënuquêteerd

Bij de Enquête Beroepsbevolking is m gelijk aan 12 en er is aangetoond dat deze clusteromvang weinig invloed heeft op de variantie van de werkloosheidscijfers (De Ree, 1989). Ook voor de steekproef van het NKO 2006 is m gelijk aan 12 genomen, evenals bij andere CBS-onderzoeken waarbij aan-huis (CAPI) werd geënuquêteerd. Dit is echter sinds 2010 veranderd, en dus ook voor het NKO 2010. Het aantal getrokken personen binnen een gemeente, m , is gelijk aan 1 gesteld. Dit had een reden. De aanpassing van de clusteromvang is doorgevoerd vanwege het toenemende gebruik van zogenoemde mixed-mode benaderingsstrategieën in CBS-onderzoeken. Dit kan bijvoorbeeld betekenen dat eerst een telefonische benadering (CATI) plaatsvindt, en waar dat niet kan of niet resulteert in een contact, vervolgens geprobeerd wordt om het gesprek bij de desbetreffende persoon thuis te voeren.

Er zijn nog andere varianten denkbaar. Zo is in het Herontwerp Persoonsenquêtes (HPE) de strategie toegepast om eerst via het internet een vragenlijst door de respondent te laten invullen, gevolgd door CATI en als beide manieren geen succes opleveren om dan CAPI in te zetten. Deze manier is kostenbesparend. Dit heeft wel een logistiek nadeel. Het wordt zo erg lastig om op voorhand in te schatten hoeveel steekproefpersonen per gemeente via CAPI moeten worden benaderd. Daarbij speelt bijvoorbeeld dat er regionale verschillen zijn in het internetgebruik en telefoonbezit. Vandaar dat is besloten om de clusteromvang voor alle onderzoeken op '1 persoon' te zetten, zodat het optimaal mogelijk wordt om ervoor te zorgen dat er elke maand voor de CBS-onderzoeken voldoende CAPI-steekproefpersonen per gemeente voorhanden zijn. Voor het NKO levert dit wel een bijkomend voordeel op: er kan via deze ontwerpaanpassing geen clustereffect optreden. Voor uitgebreide en algemene informatie over het samenstellen van steekproeven wordt verwezen naar Cochran (1977).

3.4 Implicaties van de onderzoeksofzet voor de steekproef

Voor het NKO zijn de geselecteerde personen zowel vóór als na de verkiezingen van 22 november 2006 en van 9 juni 2010 benaderd. Het steekproefontwerp is een zelfwegende tweetrapssteekproef met gemeenten als primaire eenheden en personen als secundaire eenheden. Het steekproefontwerp in de eerste trap is van het gestratificeerde type, waarbij de gemeenten zijn ingedeeld naar de kenmerken COROP-gebied en interviewerregio. In ieder stratum is via een systematische steekproef een bepaald aantal gemeenten getrokken met kansen evenredig aan het aantal personen. De belangrijkste kenmerken van het steekproefontwerp worden in tabel 3.4.1 weergegeven.

Uit ervaring is bekend dat meer steekproefpersonen getrokken moeten worden dan daadwerkelijk benaderd kunnen worden. Dit komt doordat tijdens het zogenoemde bewerkingsproces ongeveer zes procent van de getrokken steekproefpersonen uitvalt. Vandaar dat in 2006 in eerste instantie 4 494 personen zijn getrokken, zie tabel 3.4.2. Daarvan zijn 187 personen afgevallen omdat ze niet de Nederlandse nationaliteit bezaten. Vervolgens zijn 66 personen verwijderd omdat ze in de 12 maanden voorafgaand aan de start van NKO 2006 al in een andere CBS-steekproef terecht waren gekomen. Ook personen die tot de institutionele bevolking behoorden (58) of personen waarvoor de gemeenten geen Naam/Adres/Woonplaatsgegevens konden leveren (52) zijn buiten de steekproef gelaten. Ten slotte zijn 11 personen verwijderd die in een gebied woonden waar het CBS in 2006 geen aan-huis-enquêteering verrichtte. Dit betrof de postcodegebieden 1102, 1103 en 1104 in de Bijlmer, wegens onveiligheid van deze buurt, en de Friese waddeneilanden Vlieland, Terschelling, Ameland en Schiermonnikoog omdat er op die eilanden geen interviewers van het CBS wonen, waardoor de reiskosten zeer hoog zouden uitvallen. Voor het NKO 2006 is ook op Texel geen aan-huis-enquêteering verricht. Hiervoor is gekozen omdat de interviewer op Texel niet werd opgeleid vanwege het geringe aantal steekproefpersonen op Texel. De steekproef van het NKO 2006 is verrijkt met vaste en mobiele telefoonnummers. Alle aldus verkregen telefoonnummers zijn benut voor de telefonische herbenaderingen.

Voor het NKO 2010 is een vergelijkbare procedure toegepast. In totaal werden 5 040 personen getrokken waarvan er 1 040 niet beschikbaar waren voor uitzet, zie tabel 3.4.2. Net als in 2006 bleven er 4 000 te benaderen steekproefpersonen over, waarvan 2 697 beschikten over een telefoonnummer en 1 303 niet.

Tabel 3.4.3 bevat de verdeling van de uitgezette steekproef en van de populatie naar geslacht, leeftijdsklasse en burgerlijke staat op 1 oktober 2006 en op 1 mei 2010. Uit deze tabel blijkt dat de verdelingen nagenoeg hetzelfde zijn. Toch zijn er enkele verschillen zichtbaar. Zo zijn er in 2010 iets meer vrouwen getrokken dan in 2006, waardoor deze verdeling minder goed aansluit bij die van de populatie. Ook maken in 2010 iets meer 65-plussers deel uit van de steekproef, en iets minder 25 tot 45-jarigen dan in 2006. Gelijktijdig is echter ook de populatie vergrijsd, waardoor in beide jaren deze verdeling goed past met de verdeling in de populatie. Bij de burgerlijke staat is er ook een aantal verschuivingen te zien tussen beide onderzoeksjaren. Het percentage gehuwden is in 2010 afgenomen, terwijl die van de gescheiden, verweduwden en alleenstaanden zijn gestegen.

3.4.1 Kenmerken steekproefontwerp NKO 2006 en NKO 2010

Type steekproef	Gestratificeerde tweekrapssteekproef
Frequentie NKO 2006	Twee periodes: periode 1: 10 oktober 2006–31 oktober 2006 periode 2: 1 november 2006–21 november 2006
Frequentie NKO 2010	Een periode: 28 april 2010–8 juni 2010
Kenmerken eerste trap	
stratumindeling	Interviewerregio × COROP-gebied
wijze van trekking	Systematische steekproef met ongelijke kansen gemeenten
steekproefelementen eerste trap	
Kenmerken tweede trap	
wijze van trekking	Enkelvoudig aselekt
steekproefelementen tweede trap	Personen
Omvang steekproef NKO 2006 (per periode)	2 247 personen
Omvang steekproef NKO 2010 (per periode)	5 040 personen
Clusteromvang (m) NKO 2006	12 personen per gemeente
Clusteromvang (m) NKO 2010	1 persoon per gemeente

3.4.2 Steekproefverantwoording NKO 2006 en NKO 2010

	10-10-2006– 31-10-2006	1-11-2006– 21-11-2006	Totaal 2006	Totaal 2010 28 april 2010– 8 juni 2010
Getrokken, totaal	2 247	2 247	4 494	5 040
niet beschikbaar voor uitzet	247	247	494	1 040
niet de Nederlandse nationaliteit	91	96	187	290
in eerdere CBS steekproef	26	40	66	114
IIT-bevolking	32	26	58	1
NAW-gegevens onvolledig of onbekend	18	34	52	69
gebied buiten waarneming	7	4	11	13
te veel getrokken adressen	73	47	120	553
beschikbaar voor uitzet	2 000	2 000	4 000	4 000
met telefoonnummer	1 501	1 541	3 042	2 697
mobiel	83	109	192	204
vast	1 418	1 432	2 850	2 493
zonder telefoonnummer	499	459	958	1 303

Met de populatie is er vooral een discrepantie met iets teveel alleenstaanden in de steekproef: die was 1,5 procent in 2006 en wordt 2,0 procent in 2010. Deze verschillen tussen steekproef en populatie worden door middel van de weging weer rechtgetrokken (zie hoofdstuk 5). Dan worden ook verschillen in de verdelingen van andere achtergrondkenmerken – zoals herkomst en de mate van stedelijkheid – tussen de steekproef en de populatie rechtgetrokken. Gelijktijdig zorgt de weging ervoor dat verdere verschillen die ontstaan als gevolg van de selectiviteit in de respons naar die kenmerken worden aangepakt: de gewichten zorgen ervoor dat de verdeling in de populatie van de kenmerken die in de weegmodellen zijn opgenomen perfect overeenstemmen met de verdeling op basis van de respons in het NKO.

3.4.3 Aantallen uitgezette steekproefpersonen en personen van 18 jaar of ouder met de Nederlandse nationaliteit in particuliere huishoudens op 1 oktober 2006 en 1 mei 2010

	Steekproef 2006		Populatie 2006		Steekproef 2010		Populatie 2010	
	<i>abs.</i>	%	<i>x 1 000</i>	%	<i>abs.</i>	%	<i>x 1 000</i>	%
Totaal	4 000	100	12 006	100	4 000	100	12 299	100
<i>Geslacht</i>								
Man	1 990	49,8	5 903	49,2	1 928	48,2	6 046	49,2
Vrouw	2 010	50,3	6 103	50,8	2 072	51,8	6 253	50,8
<i>Leeftijd</i>								
18–24 jaar	419	10,5	1 264	10,5	414	10,4	1 337	10,9
25–44 jaar	1 405	35,1	4 397	36,6	1 324	33,1	4 059	33,0
45–64 jaar	1 425	35,6	4 176	34,8	1 418	35,5	4 467	36,3
65 of ouder	751	18,8	2 170	18,1	844	21,1	2 437	19,8
<i>Burgerlijke staat</i>								
Gehuwd/geregistr. partnerschap	2 196	54,9	6 667	55,5	2 134	53,4	6 665	54,2
Gescheiden	311	7,8	948	7,9	323	8,1	1 067	8,7
Weduwe/weduwnaar	228	5,7	784	6,5	245	6,1	817	6,6
Nooit gehuwd geweest	1 265	31,6	3 609	30,1	1 298	32,5	3 750	30,5

Bron: GBA 1 oktober 2006 en GBA 1 mei 2010.

3.5 Conclusie en discussie

Het NKO 2006 kent een complex ontwerp. Dit is gedaan om de respons te optimaliseren. Dit ontwerp heeft een panelkarakter (twee golven) en wordt gekenmerkt door een mixed-mode herbenadering. Door specifieke eisen – zoals een evenwichtige spreiding over de weken in de eerste golf – moesten de steekproefporties op specifieke dagen worden uit-

gezet. Tientallen datastromen werden gevolgd om, zonodig, het ontwerp bij te kunnen stellen. Het resultaat van het ontwerp en de implementatie daarvan was een hoge respons, met een geringe selectiviteit en een goede spreiding in de tijd.

Het NKO 2010 werd uitgevoerd van 28 april tot en met 22 juli; maanden waar velen met vakantie zijn. Om toch de mogelijkheid van de herbenadering volledig te kunnen benutten, is het ontwerp aangepast. Er werd niet met twee in omvang gelijke deelsteekproeven gewerkt, maar met slechts een steekproef die meteen in het begin van de veldwerkperiode werd uitgezet, waardoor er voldoende tijd resteerde om de non-respons alsnog op een andere manier – via CATI of PAPI – te benaderen. Met deze aanpassing werd gehoopt op een – in vergelijking met 2006 – nog hogere additionele respons, waardoor de uiteindelijke respons zou toenemen. Een nadeel van deze benadering is wel dat er geen optimale spreiding van de respons over de zes weken voorafgaande aan de verkiezingen van 9 juni 2010 werd gerealiseerd. En dit biedt minder mogelijkheden om effecten van specifieke campagneactiviteiten met het NKO vast te stellen.

Het design van zowel het NKO 2006 als het NKO 2010 is erg arbeidsintensief. Vooral de herbenaderingen zijn lastig. Dit geldt niet alleen voor het veldwerk, maar ook voor de opbouw van het bestand, met deels handmatige verwerking, en de weegprocedures (zie ook hoofdstuk 5). De vraag is dan ook of de responswinst door de herbenaderingen van zo'n 5 procentpunten in 2006 en zo'n 3 procentpunten in 2010 opweegt tegen de vereiste inspanningen (zie ook hoofdstuk 4 en 5).

Een belangrijk onderdeel van de uitvoering van het ontwerp is het trekken van de steekproef. Dat gebeurt op basis van de populatie: het electoraat. Het CBS beschikt over steekproefkaders met informatie over de kiesgerechtigde bevolking. Deze kaders bevatten informatie over de personen die staan ingeschreven bij de gemeenten, zoals leeftijd en nationaliteit. Met deze informatie kan de steekproef voor een NKO getrokken worden. Het steekproefkader bevat echter geen namen en adressen van personen. Deze informatie wordt langs elektronische weg opgevraagd bij de gemeenten op basis van de zogenoemde autorisatie van de Gemeentelijke Basisadministratie (GBA). Het gebruik van de GBA biedt veel voordelen. Omdat van iedere persoon informatie over onder andere leeftijd, geslacht en het geboorteland van vader en moeder bekend zijn, kan de respons met de non-respons worden vergeleken. Dan wordt ook de selectiviteit zichtbaar, en kunnen de resultaten van de enquête opgehoogd worden naar verschillende achtergrondkenmerken (zie hoofdstuk 4 en 5). Ook voor het trekken van steekproeven onder specifieke groepen, zoals jonge allochtonen, biedt de GBA volop mogelijkheden (De Ree en Van Berkel, 2005). In de GBA is de opkomst bij verkiezingen niet opgenomen. Onbekend is dus of een persoon die in de steekproef zit bijvoorbeeld bij voorgaande verkiezingen heeft gestemd of niet. Als we wel over dergelijke informatie zoals stemmen – of andere informatie die op politieke belangstelling betrekking heeft – zouden beschikken, dan was deze informatie bruikbaar voor het trekken van de steekproef. Zo zijn de niet-stemmers ondervertegenwoor-

digd in het NKO en in andere CBS-enquêtes. Bij het trekken van de steekproef zou men daar op voorhand rekening mee kunnen houden, door meer niet-stemmers te trekken dan op toeval zou gebeuren. Een voordeel daarvan zou zijn dat de spreiding van de gewichten bij weegmodellen waarin de opkomst is verdisconteerd, afneemt. Daarnaast neemt het aantal niet-stemmers in de steekproef toe, en meer massa is gunstig voor het vaststellen van de samenhangen tussen opkomst en andere kenmerken.

Het trekken van de steekproef is in 2010 iets anders gebeurd dan in 2006. In 2010 is niet – zoals in 2006 – opgelegd dat minstens 12 personen binnen een gemeente getrokken moesten worden. De aanpassing was drastisch: van minstens 12 naar minstens 1 persoon. Dit heeft als voordeel dat er geen clustereffecten kunnen optreden. Dit betekent wel dat in sommige gemeenten slechts enkele personen voor het NKO 2010 zijn getrokken en dat in 2010 meer gemeenten in de steekproef zaten dan in 2006. In 2010 waren 431 gemeenten in de steekproef vertegenwoordigd, dat waren alle gemeenten behalve Rozendaal. In 2006 zaten 262 gemeenten in de steekproef. Of deze aanpassing in het steekproefontwerp gevolgen heeft gehad voor de respons, is echter ongewis.

3.6 Literatuur

Bethlehem, J.G. (1992). *Theorie en praktijk van het steekproefonderzoek*. Voorburg/Heerlen: CBS.

Cochran, W.G. (1977). *Sampling Techniques*. New York: John Wiley & Sons.

Ree, J., de (1989). Cluster Effect in the Labour Force Survey. *Netherlands Official Statistics*, 4(1), 32.

Ree, J., de, en K. van Berkel (2005). Steekproeven voor onderzoek onder allochtonen. In: Schmeets, H. en R. van der Bie (red.), *Enquêteonderzoek onder allochtonen. Problemen en oplossingen*. Voorburg/Heerlen: CBS, 183–188.

Van Berkel, K. (2008). De steekproef. In: Schmeets, H. en R. van der Bie (red.), *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006. Opzet, uitvoering en resultaten*. Voorburg/Heerlen: CBS, 29–34.

Van Berkel, K. en M. Vosmer (2008). Het ontwerp. In: Schmeets, H. en R. van der Bie (red.), *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006. Opzet, uitvoering en resultaten*. Voorburg/Heerlen: CBS, 15–27.

Selectiviteit van de respons in het Nationaal Kiezersonderzoek

4

Selectiviteit van de respons in het Nationaal Kiezersonderzoek

4.1 Inleiding

4.2 Selectiviteit van de respons

- Respons naar achtergrondkenmerken
- Regressiemodellen

4.3 Vertekening van de doelkenmerken

4.4 Conclusie en discussie

4.5 Literatuur

4 Selectiviteit van de respons in het Nationaal Kiezersonderzoek

Hans Schmeets

In 2006 werd bij het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) een hoge respons gerealiseerd. Dat werd in 2010 niet gecontinueerd: de respons daalde. In welke mate is het NKO 2010 nog een goede afspiegeling van het electoraat? En hoe verhoudt de selectiviteit van de respons zich ten opzichte van het NKO 2006?

4.1 Inleiding

In het tweede hoofdstuk is ingegaan op de respons van het NKO. Geconstateerd is dat in 2006 de hoogste respons in de geschiedenis van het NKO – sinds 1971 – is gerealiseerd. Dit kreeg in 2010 geen vervolg: de respons daalde met zo'n 5 tot 7 procentpunten. Maar ook met een respons van 67 (eerste gesprek) en 57 procent (tweede gesprek) is de respons van het NKO in 2010 aan de hoge kant ten opzichte van andere onderzoeken. Een hoge respons is evenwel nog geen garantie dat de personen die hebben meegedaan aan het onderzoek een goede afspiegeling zijn van het electoraat. Bepaalde groepen kunnen oververtegenwoordigd zijn, zoals personen met sterke politieke belangstelling, of personen die al weten dat ze gaan stemmen. Daarnaast zijn bepaalde bevolkingsgroepen vaker ondervertegenwoordigd dan andere. Zo doen jongeren, en mensen die in de grote steden wonen doorgaans minder vaak mee aan enquêteonderzoek en is de deelname van allochtonen geringer dan van autochtonen.

In dit hoofdstuk wordt nader ingegaan op de selectiviteit van de respons. Dit gebeurt voor de vijf responsgroepen in het NKO, te weten de groep die vóór de verkiezingen – de eerste golf – voor een aan-huis gesprek is benaderd, voor de groep die is herbenaderd met een papieren vragenlijst of een telefonische enquête, de groep met wie ook een tweede aan-huis gesprek – de tweede golf – is gevoerd, de groep die de antwoorden van het tweede gesprek per telefoon of schriftelijk hebben gegeven, en ten slotte de groep waarmee twee aan-huis gesprekken zijn gevoerd en die ook de *drop-off* vragenlijst heeft ingevuld. In de

diverse fasen van het onderzoek gaan we na wat er met de respons, en vooral de selectiviteit daarvan, is gebeurd. Neemt de selectiviteit toe of af? Met andere woorden, welke bevolkingsgroepen haken gedurende het onderzoek af? Deze resultaten worden vergeleken met de bevindingen van 2006. Daarbij staat de vraag centraal of – naast een hogere respons – het NKO in 2006 ook qua selectiviteit kwalitatief beter is dan het NKO 2010. Een belangrijke graadmeter is tevens het stemgedrag. In welke mate komen de NKO-cijfers overeen met de resultaten op basis van de stembusuitslag?

4.2 Selectiviteit van de respons

Respons naar achtergrondkenmerken

Aan het eerste gesprek heeft 66,5 procent meegedaan, waarvan 63,2 procent via CAPI. De enquêtedeelname verschilt per bevolkingsgroep. Tabel 4.2.1 toont de respons in de diverse fasen van het onderzoek. De responscijfers zijn uitgesplitst naar geslacht, leeftijd, burgerlijke staat, stedelijkheid, landsdeel en herkomst. Wat blijkt is dat vooral de 75-plussers minder responderen dan de andere leeftijdsgroepen bij het eerste gesprek (kolom 2 en kolom 3). De 55- tot 65-jarigen responderen het meest. Mannen doen vaker mee dan vrouwen, en gehuwden meer dan vooral verweduwd. De respons in de zeer sterk verstedelijkte gebieden, waaronder de drie grootste steden Amsterdam, Rotterdam en Den Haag, blijft iets achter bij de overige gebieden. Dat geldt ook voor het westen ten opzichte van vooral het oosten en het zuiden. De grootste discrepanties in de respons zien we bij herkomst. Minder dan de helft van de niet-westerse allochtonen heeft aan het eerste gesprek meegedaan. De respons van autochtonen en westerse allochtonen is vrijwel gelijk.

In de tweede golf worden ook verschillen tussen deze bevolkingsgroepen aangetroffen. In de meeste gevallen komt de afname overeen met zo'n 9 procentpunt, dus de afname die geldt voor de totale onderzoeksgroep. Soms zijn daar uitzonderingen op. Dat geldt vooral voor herkomst. Tussen beide golven is de responsafname onder de niet-westerse allochtonen 15,1 procentpunt: dat gaat zowel op voor de CAPI-groep als voor de totale groep, dus inclusief de respondenten die via de herbenadering hebben meegedaan. Maar ook is de uitval bij de westerse allochtonen, met respectievelijk 11,5 en 12,9 procent, buitensporig hoog. Onder autochtonen blijft de uitval beperkt tot zo'n 8 procent.

De laatste stap in de dataverzameling is de schriftelijke vragenlijst die door de interviewers bij de respondenten aan de tweede golf aan het einde van het interview zijn over-

handigd. Van de geselecteerde personen heeft 41,4 procent eerst meegedaan aan twee vraaggesprekken en vervolgens deze vragenlijst ingevuld en toegestuurd. Ten opzichte van de tweede golf is de uitval 13,2 procentpunt. Dat is fors, en bovendien verschilt dit nogal per bevolkingsgroep. Vooral jongeren hebben dat niet gedaan: 52,5 procent van de 18–24-jarigen heeft aan beide gesprekken meegedaan, maar slechts 31 procent heeft daarnaast de schriftelijke vragenlijst geretourneerd. Ook de uitval onder de 25–44-jarigen is groot, terwijl die bij de 55-plussers beperkt blijft tot zo'n 8 procentpunt. Daarnaast is er een relatief grote uitval onder de ongehuwden, mannen en allochtonen.

Vergeleken met het NKO 2006 zijn de verschillen tussen de bevolkingsgroepen in 2010 groter. Dat geldt voor bijna alle stappen in het onderzoek. Daarbij valt het volgende in 2006 op:

- Geringere responsverschillen tussen de leeftijdsgroepen en tussen mannen en vrouwen;
- Vergelijkbare patronen bij burgerlijke staat (hoge respons onder gehuwden, lage onder verweduwen) en naar stedelijkheidsgraad (iets lager in verstedelijkte gebieden);
- Minder grote verschillen naar landsdeel;
- Ook sterke verschillen naar herkomst, maar minder groot dan in 2010.

Regressiemodellen

Diverse kenmerken hangen met elkaar samen: zo wonen bijvoorbeeld niet-westerse allochtonen vooral in de steden, in het westen, en ze zijn gemiddeld jonger dan autochtonen. Ook is leeftijd en burgerlijke staat aan elkaar gerelateerd: verweduwen zijn ouder, ongehuwden jonger. Met logistische regressieanalyse is onderzocht in welke mate elk kenmerk afzonderlijk bijdraagt aan de respons (wel/geen). Naarmate de bevolkingsgroepen sterker verschillen in de respons, neemt ook de bijdrage aan de verklaring van de respons – de verklaarde variantie – toe. Zijn de verschillen tussen de bevolkingsgroepen erg klein, dan zal de verklaring van de respons beperkt blijven.

De respons van de groep die aan het eerste CAPI-gesprek heeft meegewerkt, kan voor 4,1 procent worden verklaard op basis van de zes kenmerken (tabel 4.2.2). Hier dragen alle kenmerken aan bij, met uitzondering van stedelijkheidsgraad. Vooral herkomst en leeftijd spelen hierbij een rol. De selectiviteit neemt toe naar 4,5 procent als gevolg van de herbenadering in de eerste golf. In de tweede golf worden de responsverschillen nog groter, gelet op de toename in verklaarde variantie met zo'n 1 procentpunt, naar 5,0 en 5,5 procent. Bij de vijfde stap – de schriftelijke vragenlijst – stijgt dit verder naar 6,3 procent. Tevens is de zogenoemde R-indicator berekend, die de representativiteit van de opgenomen kenmerken weergeeft (Schouten en Cobben, 2007). Hoe hoger deze score, hoe minder selectiviteit waarbij er bij een score van 1,0 geen enkele selectiviteit optreedt. We zien dat in het proces ook deze score afneemt, en daarmee spoort met de bevindingen op basis van de andere maat: de Nagelkerke Pseudo R^2 . Aan de R-indicator is vooral te zien dat de

4.2.1 Respons NKO 2010 naar achtergrondkenmerken

	Eerste golf		Tweede golf		Drop-off
	CAPI	CAPI/CATI/PAPI	CAPI	CAPI/CATI/PAPI	PAPI
<i>abs.</i>					
Netto steekproef	3 943	3 943	3 943	3 943	3 943
Respons	2 493	2 621	2 153	2 247	1 633
Non-respons	1 450	1 322	1 790	1 696	2 310
<i>%</i>					
Respons, totaal	63,2	66,5	54,6	57,0	41,4
<i>Leeftijd</i>					
18–24 jaar	60,5	63,9	52,5	55,2	31,0
25–34 jaar	62,4	64,2	52,5	54,2	37,6
35–44 jaar	63,2	67,0	55,9	58,4	37,6
45–54 jaar	65,8	68,3	57,1	59,4	44,9
55–64 jaar	68,2	72,1	58,6	61,4	49,8
65–74 jaar	64,9	68,4	55,6	58,2	48,5
75 jaar en ouder	50,9	54,6	43,1	45,1	35,4
<i>Geslacht</i>					
Man	65,5	68,3	57,9	60,1	43,1
Vrouw	61,1	64,8	51,5	54,1	39,9
<i>Burgerlijke staat</i>					
Ongehuwd	60,1	63,3	52,1	54,2	36,8
Gehuwd	67,1	70,3	58,0	60,7	45,6
Verweduwd	53,8	57,7	45,7	48,3	35,9
Gescheiden	56,5	59,9	48,4	50,0	36,3
<i>Stedelijkheid</i>					
Zeer sterk stedelijk	57,1	60,1	48,0	49,3	35,6
Sterk stedelijk	62,0	65,5	54,1	56,9	40,0
Matig stedelijk	64,7	67,3	54,1	56,2	42,5
Weinig stedelijk	66,6	69,5	59,2	61,5	44,7
Niet stedelijk	66,3	71,2	57,9	61,5	45,5
<i>Landsdeel</i>					
Noord-Nederland	63,7	66,3	55,3	57,9	40,9
Oost-Nederland	67,2	70,3	56,7	59,1	43,1
West-Nederland	59,5	62,6	51,2	53,4	38,7
Zuid-Nederland	66,8	70,8	59,3	61,8	45,8
<i>Herkomst</i>					
Autochtoon	64,8	68,2	57,0	59,5	44,2
Westers allochtoon	63,2	66,7	51,7	53,8	36,1
Niet-westers allochtoon	45,6	47,0	30,5	31,9	15,1

selectiviteit in de tweede golf groter is dan in de eerste, zowel zonder als met de respondenten die via de herbenadering hebben meegedaan. Het minst representatief is de groep die de schriftelijke vragenlijst na het tweede gesprek heeft ingevuld en teruggestuurd. Als globale richtlijn geldt dat een score van 0,8 of hoger duidt op relatief weinig selectiviteit in de data.¹⁾

Kijken we naar de veranderingen in de Wald, dan valt op dat:

- Vooral herkomst responsverschillen tussen de categorieën laat zien en dat deze verschillen bovendien toenemen. Dit strookt ook met de cijfers in tabel 4.2.1: aan het eerste gesprek deed 68, 67 en 47 procent mee van achtereenvolgens autochtonen, westerse allochtonen en niet-westerse allochtonen, aan het tweede gesprek 60, 54 en 32 procent;
- De participatie van de zeven onderscheiden leeftijdsgroepen verschilt, maar neemt, met uitzondering van de laatste stap, niet toe;
- De sekseverschillen nemen als gevolg van de herbenadering, zowel in de eerste als in de tweede golf, iets af doordat deze herbenadering bij vrouwen iets meer respons oplevert dan bij mannen. Maar ook retourneert een groter deel van de vrouwen de schriftelijke vragenlijst, waardoor er in de eindfase geen verschil meer in respons tussen mannen en vrouwen wordt aangetroffen;
- Bij de burgerlijke staat nemen de verschillen in de tweede golf iets af ten opzichte van de eerste, en bij de laatste stap is er een verdere reductie van de verschillen.

In 2006 is hetzelfde model gebruikt, waarmee we de resultaten in 2010 kunnen vergelijken. Destijds waren de verschillen tussen de groepen aanzienlijk kleiner. Dit is af te lezen uit de geringere verklaarde variantie in de stappen 1 tot en met 4, alsook uit de kleinere waarden in de Wald dan in 2006 het geval was (tabel 4.2.3). Dat duidt er op dat de verschillen tussen de bevolkingsgroepen groter zijn, of anders gezegd: de respons is selectiever in 2010.

Toch zijn er ook opmerkelijke overeenkomsten met 2006. Zo werden ook in 2006 de verschillen tussen de landsdelen kleiner tussen de eerste en tweede golf, en waren vanaf de tweede golf niet meer significant. Ook in 2006 werd de selectiviteit door de herbenadering groter, zowel in de eerste golf (van 3,9 naar 4,3 procent), als in de tweede (van 4,4 naar 4,9 procent). En ook in 2006 nam de selectiviteit na het tweede gesprek toe: van 3,9 naar 4,4 procent (CAPI) en van 4,3 naar 4,9 procent (CAPI/CATI/PAPI). Een volgende overeenkomst is dat de selectiviteit nog groter wordt bij de groep die de schriftelijke drop-off vragenlijst hebben ingevuld en teruggestuurd. Dit valt af te lezen aan de verklaarde variantie die in 2006 verder toenam tot 6,7 procent, en dat is zelfs sterker dan de 6,3 procent in 2010. In 2006 reageerde vooral de jongste groep kiezers (18–24 jaar) met 32 procent erg slecht, evenals de niet-westerse allochtonen waarvan 24 procent de schriftelijke vragenlijst had opgestuurd.

¹⁾ Mondelinge mededeling van J. Bethlehem tijdens de conferentie van de European Survey Research Association, op 20 juli 2011 te Lausanne.

4.2.2 Logistische regressieanalyse van respons (ja/nee) NKO 2010 naar achtergrondkenmerken

	Eerste golf		Tweede golf		Drop-off
	CAPI	CAPI/CATI/PAPI	CAPI	CAPI/CATI/PAPI	PAPI
<i>Wald</i>					
Kenmerken (vrijheidsgraden)					
Leeftijd (6)	24,7*	25,1*	21,9*	24,6*	37,5*
Geslacht (1)	6,4*	3,9*	14,3*	12,8*	1,8
Burgerlijke staat (3)	18,0*	16,9*	11,6*	14,0*	8,5*
Stedelijkheidsgraad (4)	1,3	2,2	2,4	3,6	1,8
Landsdeel (3)	9,5*	11,8*	6,0	6,1	6,3
Herkomst (2)	34,2*	42,7*	64,1*	68,4*	71,8*
<i>Nagelkerke Pseudo R²</i>					
	4,1%	4,5%	5,0%	5,5%	6,3%
<i>R-indicator</i>					
	0,845	0,839	0,82	0,811	0,803

* p < 0,05.

4.2.3 Logistische regressieanalyse van respons (ja/nee) NKO 2006 naar achtergrondkenmerken

	Eerste golf		Tweede golf		Drop-off
	CAPI	CAPI/CATI/PAPI	CAPI	CAPI/CATI/PAPI	PAPI
<i>Wald</i>					
Kenmerken (vrijheidsgraden)					
Leeftijd (6)	9,3	8,5	9,2	9,3	24,3*
Geslacht (1)	2,6	2,3	0,3	0,1	0,4
Burgerlijke staat (3)	19,8*	22,7*	31,0*	36,3*	34,9*
Stedelijkheidsgraad (4)	6,8	8,4	6,3	10,4*	4,8
Landsdeel (3)	4,3	2,1	3,0	1,1	1,5
Herkomst (2)	40,1*	42,7*	43,6*	44,1*	44,2*
<i>Nagelkerke Pseudo R²</i>					
	3,9%	4,3%	4,4%	4,9%	6,7%
<i>R-indicator</i>					
	0,847	0,846	0,827	0,821	0,780

* p < 0,05.

De R-indicator op basis van het NKO 2006 geeft ook aan dat de selectiviteit groter wordt, en – net als in 2010 – vooral als gevolg van de paneluitval tussen de eerste en tweede golf, en tussen de tweede golf CAPI en de groep die de drop-off-vragenlijst heeft teruggestuurd. Uit een vergelijking tussen het NKO 2006 en het NKO 2010 blijkt bovendien dat in bijna alle fasen van het onderzoek het NKO 2010 slechter is qua selectiviteit dan het NKO 2006. Er is één uitzondering: de uitval bij de drop-off groep is in 2010 minder selectief dan in 2006.

4.3 Vertekening van de doelkenmerken

Geconstateerd is dat de gegevens van het NKO 2006 beter zijn dan die van het NKO 2010 als we de respons en de selectiviteit naar achtergrondkenmerken in ogenschouw nemen. De respons was immers in 2006 fors hoger, en de selectiviteit geringer. Dat hoeft overigens niet samen te gaan; een lage respons kan toch een perfecte afspiegeling vormen van de onderscheiden bevolkingsgroepen, en een hoge respons kan ook samengaan met een grote selectiviteit. Indien de non-respons echter niet of nauwelijks voorkomt, dan zal er ook geen selectiviteit zijn, en zal de verklaarde variantie (nagenoeg) nihil zijn. Echter, een zeer hoge respons komt in dergelijke steekproefonderzoeken niet voor, en zeker niet in een politieke enquête zoals het NKO (zie hoofdstuk 2, tabel 2.4.1). Wel leert de ervaring dat een hogere respons minder selectief is dan een lagere. En dat wordt bevestigd door de vergelijking van het NKO 2006 en het NKO 2010.

Selectiviteit gaat vaak gepaard met vertekening van de doelvariabelen. Immers, als bijvoorbeeld meer mannen meedoen dan vrouwen – en mannen meer interesse voor politiek hebben dan vrouwen – dan zal de politieke interesse overschat worden. Hier is wat tegen te doen: door de vrouwen iets meer mee te tellen, en mannen iets minder. Door de gegevens op een dergelijke manier te herwegen, wordt de interesse als het ware weer iets naar beneden gedrukt (zie hoofdstuk 5). Op deze wijze, door de gegevens te herwegen naar relevante achtergrondkenmerken, hopen we de vertekening tegen te gaan. Voor het NKO 2006 is aangetoond dat een relatief hoge respons en een geringe selectiviteit van de respons ook betekende dat de zetelverdeling op basis van de het NKO bijna perfect overeenkwam met de verdeling volgens de stembusuitslag. De PVV had volgens het NKO één zetel te weinig en de SP één zetel te veel. De SP kreeg in het kiezersonderzoek 1,1 procent en het CDA 0,7 procent teveel, de PVV 0,7 procent te weinig. De overige verschillen waren kleiner dan 0,5 procent. In het NKO 2006 werd ook gevraagd naar het stemgedrag bij de

parlementsverkiezingen van 2003. Zetten we de percentages uit het NKO 2006 en de Tweede Kamerverkiezingen van 2003 naast elkaar dan is de overeenkomst opnieuw nage-nog perfect. Alleen de SP is iets sterker en de LPF iets minder goed vertegenwoordigd in het NKO. De verschillen – en dus de vertekening – zijn verwaarloosbaar.²⁾

4.3.1 Uitslagen Tweede Kamerverkiezingen 2003 en 2006 en NKO 2006

	Partijkeuze 2006		Partijkeuze 2003	
	NKO 2006	TK-2006	NKO 2006	TK-2003
	%			
CDA	27,2	26,5	28,6	28,6
PvdA	21,2	21,2	27,3	27,3
VVD	14,3	14,7	18,0	17,9
SP	17,7	16,6	7,2	6,3
GroenLinks	4,7	4,6	5,0	5,1
D66	1,7	2,0	4,8	4,1
CU	4,2	4,0	2,3	2,1
SGP	1,2	1,6	1,3	1,6
Partij vd Dieren	1,5	1,8	–	–
PVV	5,2	5,9	–	–
LPF	–	–	4,4	5,7
Overig	0,9	1,1	1,0	1,3
Totaal	100	100	100	100

Wat leren ons de bevindingen van het NKO 2010? De vertekening van de stembusuitslag is veel sterker dan in 2006. Vooral opvallend is de fikse ondervertegenwoordiging van de PVV-stemmers: 12 procent in het NKO, tegenover 16 procent in de uitslag. Dat is in zetels uitgedrukt een verschil van 6: volgens het NKO zou de PVV 18 zetels krijgen, terwijl dat er 24 hadden moeten zijn. Ook zitten er te weinig CDA-stemmers in het NKO: 13,3 procent tegenover 14,0 procent. De aanhang van bepaalde andere partijen is oververtegenwoordigd in het NKO. Dit geldt vooral voor D66 met 2,1 procent, de SP met 1,5 procent, de VVD met 0,8 procent en GroenLinks met 0,6 procent.

Ook de vergelijking met de uitslag van 2006 en de opgave van het stemgedrag in 2006 in het NKO 2010 duidt op diverse discrepanties. Wederom is de PVV fors ondervertegenwoordigd: 2,8 procent in het NKO, en 5,9 procent volgens de uitslag. Ook het CDA heeft

²⁾ Hierbij dient te worden aangetekend dat het stemgedrag in 2003 van de jongste kiezers in de steekproef niet beschikbaar is, aangezien deze personen destijds niet stemgerechtigd waren. Dit heeft ook gevolgen voor de (niet optimale) vergelijking van de resultaten van het NKO 2006 met stembusuitslag van 2003. Dit geldt voor de vergelijking met het stemgedrag van 2006 op basis van het NKO 2010.

1,7 procent te weinig stemmen gekregen, en de SP maar liefst 5,5 procent. Daar tegenover staat een grotere portie D66-stemmers: 7,0 procent terwijl er in 2006 maar 2,0 procent op D66 had gestemd. Ook is er een plus van 2,2 procent van de achterban van de PvdA, 2,0 procent van de VVD, en 1,0 procent van GroenLinks.

4.3.2 Uitslagen Tweede Kamerverkiezingen 2006 en 2010 en NKO 2010

	Partijkeuze 2010		Partijkeuze 2006	
	NKO 2010	TK-2010	NKO 2010	TK-2006
%				
CDA	13,3	14,0	24,8	26,5
PvdA	19,8	20,0	23,4	21,2
VVD	21,5	20,7	16,7	14,7
GroenLinks	7,3	6,7	5,6	4,6
SP	11,5	10,0	11,1	16,6
D66	8,8	6,7	7,0	2,0
CU	3,5	3,3	3,9	4,0
SGP	1,3	1,3	1,1	1,6
PVV	12,0	16,0	2,8	5,9
Partij vd Dieren	1,1	1,3	1,6	1,8
LPF	–	–	1,5	–
Overig	–	–	0,5	1,1
Totaal	100	100	100	100

Naast de partijkeuze is ook de feitelijke opkomst bekend. In 2006 was er een fikse oververtegenwoordiging van de stemmers in de steekproef. Van de personen waarmee twee keer een aan-huis gesprek is gevoerd (de CAPI-groep) had 93,1 procent gestemd. Inclusief de CATI- en PAPI-respondenten gaf 92,7 procent aan te hebben gestemd. De feitelijke opkomst was 80,4 procent. De opkomst in het NKO 2006 was dus flink overschat. Deze vertekening geldt in iets sterkere mate voor de groep die uitsluitend aan-huis is benaderd. Blijkbaar is het lastig om de juiste opkomst met het NKO te bepalen.

Hiervoor zijn drie verklaringen. De eerste is het *stimuluseffect*: potentiële niet-stemmers – de personen die niet van plan waren om te gaan stemmen – worden door het onderzoek gestimuleerd om toch naar de stembus te gaan. Daarnaast is er het *non-responseeffect*: personen met weinig politieke belangstelling en/of geringe kennis van politieke kwesties voelen zich niet aangesproken om aan een dergelijk onderzoek mee te doen. Ten slotte is er een zogeheten *sociale-wenselijkheidseffect*: mensen willen achteraf liever niet toegeven dat zij niet hebben gestemd, en zeggen dan maar gemakshalve dat ze dat wel hebben gedaan. Alle drie verklaringen zijn relevant. In 2006 is de opkomst ook in twee andere onderzoeken vastgesteld – zonder een paneldesign met uitsluitend een interview na de verkiezingen.

gen. Mede op basis daarvan is geconcludeerd dat 5 procentpunt toegewezen wordt aan het stimulouseffect, 2 procentpunt aan sociale wenselijkheid en 6 procentpunt aan selectieve non-respons.

Een overschatting van de stemmers is in het NKO een bekend verschijnsel. Dit is al het geval sinds 1971 en geldt ook voor het NKO 2010 (zie tabel 4.3.3). De discrepantie bedraagt 15,8 procent, en is dus qua absoluut verschil hoger dan in 2006. Relatief is de oververtegenwoordiging gelijk. Immers, in 2006 werd iets meer dan één op de drie niet-stemmers in de steekproef aangetroffen ($6,9 / 19,6 = 0,35$); in 2010 is dat ook het geval ($8,8 / 24,6 = 0,36$). We stellen daarmee vast dat de opkomst in 2006 en 2010 op dezelfde wijze is vertekend. Dat zijn vergelijkbare resultaten ten opzichte van de eerdere NKO's die vanaf 1989 zijn gehouden, met als uitzondering 2002: destijds deden maar 3,1 procent niet-stemmers mee, terwijl dit 21,1 procent hadden moeten zijn, en dat is slechts 14,7 procent, ofwel één op de zeven. In 1981, 1982 en 1986 deden zo'n één op de twee niet-stemmers mee met het NKO, in 1971 en 1972 zo'n twee op de drie, en in 1977 zelfs drie op de vier.

4.3.3 Opkomst bij verkiezingen volgens het NKO en de officiële stembusuitslag¹⁾

	1971	1972	1977	1981	1982	1986	1989	1994	1998	2002	2006	2010
	%											
Stembusuitslag	79,1	83,5	88,0	87,0	81,0	85,5	80,3	78,7	73,3	78,9	80,4	75,4
Opkomst in NKO	86,1	89,4	91,1	93,5	89,0	93,1	92,6	92,2	90,8	96,9	93,1	91,2
Absoluut verschil	7,0	5,9	3,1	6,5	8,0	7,3	12,3	13,5	17,5	18,0	12,7	15,8
Relatief verschil	66,5	64,2	74,2	50	57,9	47,6	37,6	36,6	34,5	14,7	35,2	35,8

¹⁾ NKO 2003 is hier niet opgenomen, omdat hiervoor geen eigen steekproef is getrokken, maar gebruik is gemaakt van de steekproef van 2002.

4.4 Conclusie en discussie

Bij de gekozen benaderingsstrategie voor het NKO waren in 2006 bepaalde doelen gesteld. Het belangrijkste doel was om minstens 55 procent respons te realiseren na één gesprek en 45 procent na twee gesprekken. Bij 1 800 personen moesten twee aan-huis gesprekken gevoerd worden. Dit is ruimschoots bereikt. Zonder de herbenadering met een verkorte schriftelijke of telefonische vragenlijst is de respons 66,9 procent (eerste gesprek)

en 60,2 procent (tweede gesprek). Door de herbenadering werd de respons zo'n 4 tot 5 procent hoger: 71,6 procent (eerste gesprek) en 64,4 procent (tweede gesprek). In 2010 was de respons echter met respectievelijk 66,5 en 57,0 procent beduidend lager: een reductie met 5,1 procentpunten in de eerste golf en zelfs met 7,4 procentpunten in de tweede golf.

In 2006 was de selectiviteit van de respons gering: alleen naar herkomst en burgerlijke staat waren er duidelijke verschillen tussen de bevolkingsgroepen. Zo lag de respons van niet-westerse allochtonen lager dan die van westerse allochtonen en de autochtonen, en respondeerden verweduwden en ongehuwden slechter dan gehuwden. In 2010 zijn de responsverschillen tussen de bevolkingsgroepen groter. We zien dat de discrepanties in de respons tussen de bevolkingsgroepen in 2006 en in 2010 toenemen, zowel bij de herbenadering als bij de tweede golf. Vooral dat door de toevoeging van de extra respons via de telefonische of de schriftelijke herbenadering de selectiviteit niet vermindert, maar zelfs toeneemt, was niet op voorhand verwacht. Blijkbaar worden vooral die bevolkingsgroepen alsnog bereikt en overgehaald om mee te doen die al disproportioneel veel participeerden. Dit geldt in nog versterkte mate bij de uitval van de eerste naar de tweede golf, en vervolgens ook nog van de tweede golf naar de groep die de schriftelijke vragenlijst heeft ingevuld en teruggestuurd. Over het algemeen geldt dat vooral de bevolkingsgroepen niet meer meedoen die al ondervertegenwoordigd waren. Daar zijn echter bepaalde nuances bij te maken. Dit geldt in 2010 alleen voor geslacht (meer uitval bij vrouwen) en herkomst (vooral uitval bij niet-westerse allochtonen). Er is weinig responsverschil bij stedelijkheidsgraad en landsdeel. Dat was in 2006 zo, en dat geldt ook voor 2010. Wellicht is dit toe te schrijven aan het effect van de attentie: die werkt vooral goed in de grote steden, maar niet voor de niet-westerse allochtonen (Wetzels, Schmeets, Van den Brakel en Feskens, 2008).

Als partijkeuze een goede graadmeter is voor de vertekening, dan kan de conclusie zijn dat de benaderingsstrategie voor het NKO 2006 bijzonder goed heeft uitgepakt. Aan de andere kant is het niet gelukt om de opkomst met het NKO goed te meten. Een combinatie van stimulouseffecten, sociale wenselijkheid en selectiviteit in de steekproef zorgt ervoor dat zo'n 9 procent zegt niet te hebben gestemd. Een correctieslag waarbij rekening wordt gehouden met de selectiviteit van de bevolkingsgroepen, zorgt ervoor dat het percentage niet-stemmers slechts toeneemt tot zo'n 10 procent (zie hoofdstuk 5).

Het NKO 2010 is ten opzichte van het NKO 2006 een veel minder goede afspiegeling van de stembusuitslag. Op basis van het NKO 2006 kwam, met uitzondering van twee zetels waarvan één te weinig voor de PVV en één te veel voor de SP, de zetelverdeling exact overeen met de stembusuitslag. Het NKO 2010 wijkt 14 zetels af van de uitslag, waarvan er zes te weinig voor de PVV, en één te weinig voor het CDA. Deze 7 zetels worden gecompenseerd door de SP, GroenLinks, de VVD en vooral D66. Daarnaast is er ook in 2010 een kloof met de niet-stemmers volgens de stembusuitslag (24,6 procent): net als in 2006 zitten slechts één op de drie niet-stemmers in het NKO.

Blijkbaar doen weinig niet-stemmers mee aan het NKO. Maar ook in ander onderzoek zijn de niet-stemmers ondervertegenwoordigd. In het Permanent Onderzoek Leefsituatie van 2006, alsook in de Enquête Beroepsbevolking van 2006, waren de niet-stemmers met 12 procent vertegenwoordigd, een onderschatting van 8 procentpunten. Dus ook in ander CBS-onderzoek is de opkomst overschat. Er blijft een flink verschil bestaan tussen de feitelijke opkomst en de gerapporteerde opkomst. Waarschijnlijk is bijna de helft van het verschil toe te schrijven aan selectiviteit: vooral niet-stemmers weigeren om mee te doen. De selectiviteit in de CBS-enquêtes bij de stemmers en niet-stemmers ondersteunt Brehms' theorie dat de deelname aan politiek en aan (overheids)enquêtes met elkaar gecorreleerd zijn (Brehm, 1993). In het volgende hoofdstuk komt de weging uitgebreid aan de orde. Naast een bespreking van diverse weegmodellen wordt daarin ook de effecten op diverse doelvariabelen in het NKO beschreven.

4.5 Literatuur

Brehm, J. (1993). *The Phantom Respondents: Opinion Surveys and Political Representation*. Ann Arbor Michigan: University of Michigan Press.

Schmeets, H. en J.P.G. Janssen (2002). *Using national registrations to correct for selective non-response. Political preference of ethnic groups*. Proceedings of Statistics Canada Symposium 2001. Achieving Data Quality in a Statistical Agency: A Methodological Perspective. Ottawa/Hull: Statistics Canada.

Schouten, B. and F. Cobben (2007). *R-indicators for the comparison of different fieldwork strategies and data collection modes*. Discussion paper 07002. Voorburg/Heerlen: CBS.

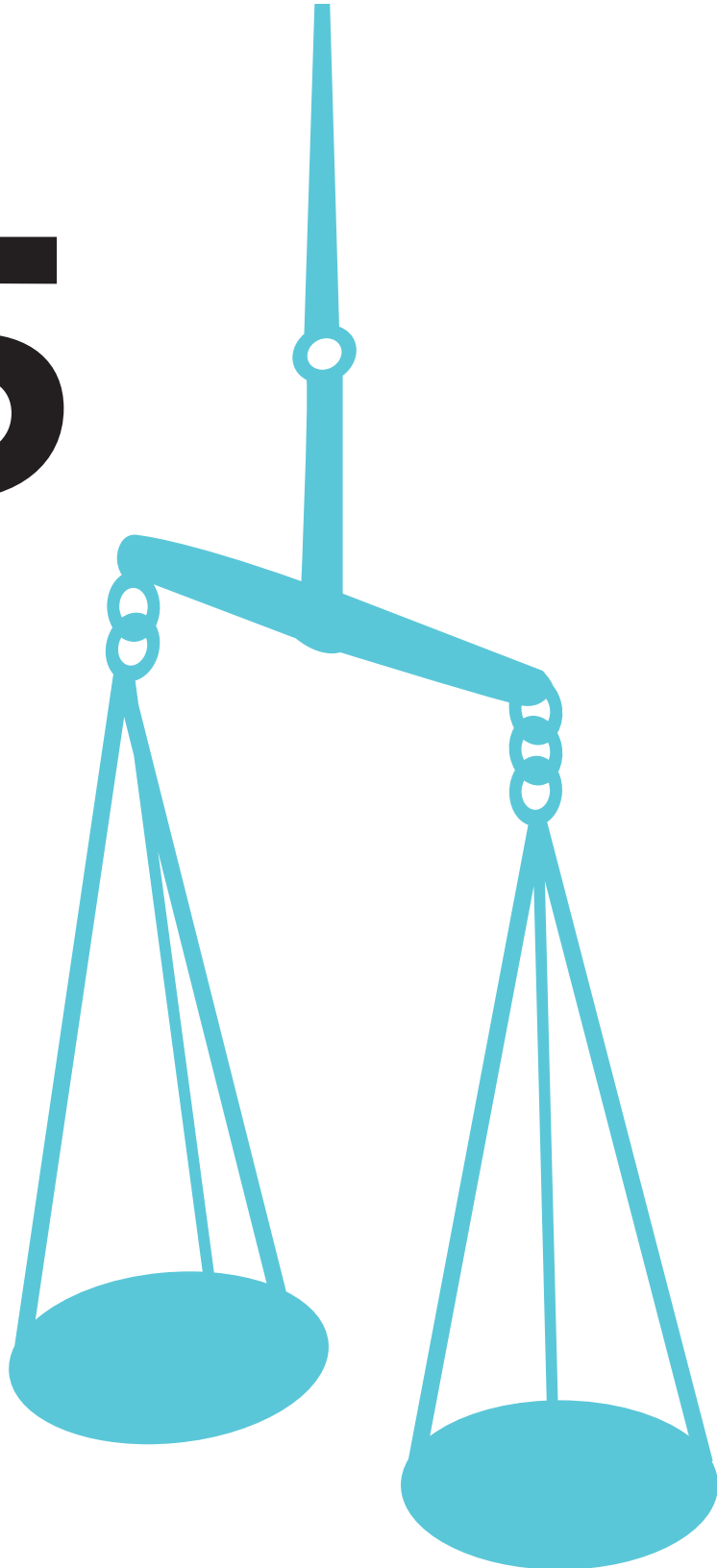
Van der Kolk, H. en K. Aarts (2001). *Explaining Turnout Bias. Non-response and Stimulus effects in the Dutch Parliamentary Election Study of 1998*. Paper gepresenteerd op de 2001 Annual Meeting of the American Political Science Association, San Francisco August 30 – September 2, 2001.

Wetzels, W., Schmeets, H., Van den Brakel, J. en R. Feskens (2008). Het gebruik van attenties in enquêteonderzoek. In: Schmeets, H. en R. van der Bie (red.), *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006. Opzet, uitvoering en resultaten*. Voorburg/Heerlen: CBS, 65–76.

Respons nader
bekeken:
herweging,
herbenadering
en paneluitval

5

Respons nader bekeken: herweging, herbenadering en paneluitval

5.1   Inleiding

5.2   Motivering weegmodel

5.3   Het effect van de herweging, paneluitval en herbenadering

- Partijkeuze
- Opkomst
- Politieke interesse

5.4   Stimuluseffecten, selectiviteit en sociale wenselijkheid

5.5   Conclusie en discussie

5.6   Literatuur

5 Respons nader bekeken: herweging, herbenadering en paneluitval

Hans Schmeets

De selectiviteit in de respons wordt doorgaans tegengegaan door de gegevens te herwegen. Hoe gebeurt dit en welke effecten heeft dit op de doelkenmerken zoals het stemgedrag? Hoe groot is de uitval tussen het eerste en het tweede gesprek en wat betekent deze paneluitval voor de kwaliteit van de gegevens? En is de herbenadering van de non-respons met een ingekorte vragenlijst succesvol geweest?

5.1 Inleiding

In hoofdstuk 4 is geconstateerd dat de deelname aan het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) 2006 groot was en dat er weinig verschillen in de respons waren tussen diverse bevolkingsgroepen. Bovendien bleek dat de zetelverdeling in 2006 vrijwel geheel overeenkwam met die op basis van het NKO 2006. De selectiviteit was dus gering. Uitzonderingen waren vooral de geringere respons van de niet-westerse allochtonen en de sterke ondervertegenwoordiging van de niet-stemmers.

Om voor de selectieve respons te corrigeren, is een herweging toegepast. Daardoor worden de ondervertegenwoordigde groepen zwaarder meegeteld, ten koste van de groepen die zijn oververtegenwoordigd. Op die manier wordt de selectiviteit in de steekproef teniet gedaan van de kenmerken die in de herweging zijn verdisconteerd en wordt de vertekening van de schattingen van de doelkenmerken – politieke belangstelling, opvattingen over politieke kwesties en meningen over politici – gereduceerd. Over deze effecten is eerder gerapporteerd (Schmeets, 2010; Schmeets en Boonstra, 2008). In dit hoofdstuk wordt vooral ingegaan op de herweging van het NKO 2010, waaronder de motivering en de resultaten. Voorts wordt belicht welke gevolgen de herbenadering en de paneluitval hebben voor de vertekening van de resultaten in het NKO 2006 en het NKO 2010.

5.2 Motivering weegmodel

Voor het NKO van 1989 was een weegmodel ontwikkeld waarin de volgende kenmerken waren opgenomen: geslacht, leeftijd (7 klassen), urbanisatiegraad (5 klassen), landsdeel (4 klassen), burgerlijke staat (4 klassen) en stemgedrag (9 klassen). Dit model is toegepast in de NKO onderzoeken van 1971 tot en met 1998, waarbij vanaf 1994 de urbanisatiegraad is vervangen door stedelijkheidsgraad (Schmeets en Molin, 1990). In het NKO 2006 is het model op twee plaatsen aangepast. Ten eerste is herkomst toegevoegd, en wel in drie klassen: autochtonen, westerse en niet-westerse allochtonen. Gelet op de nagenoeg perfecte aansluiting van steekproef op de stembusuitslag maar niet op de opkomst (hoofdstuk 4) is het kenmerk stemgedrag vervangen door opkomst (wel/niet gestemd).

In 2010 levert het NKO geen goede afspiegeling van de zetelverdeling. Daarom is besloten om opnieuw het kenmerk stemgedrag op te nemen in plaats van uitsluitend de opkomst. In tabel 5.2.1 staan de verschillende aantallen personen vermeld die in diverse fasen van het onderzoek hebben meegewerkt, met de gebruikte weegmodellen. Modellen A en B zijn de modellen exclusief en inclusief stemgedrag. Voor deze onderzoeksgroepen zijn in totaal acht wegingen uitgevoerd, vijf exclusief opkomst (1, 2, 3, 5 en 7) en drie met opkomst (4, 6 en 8). Weging 1 heeft betrekking op de 2 493 personen waarmee vóór de verkiezingen een gesprek aan-huis (CAPI) is gevoerd. Bij weging 2 worden daaraan 128 personen toegevoegd die telefonisch (CATI) of schriftelijk (PAPI) hebben gerespondeerd. Wegingen 3 en 4 zijn toegepast op de 2 153 personen waarmee zowel vóór als na de verkiezingen een gesprek aan-huis is gevoerd. Het toevoegen van 94 personen die in beide golven de antwoorden per telefoon of schriftelijk hebben gegeven, resulteert in een groep van 2 247 respondenten die wegingen 5 en 6 ondergaan. Van de 2 153 personen waarmee een CAPI-interview is gehouden, hebben er 1 633 een schriftelijke – de zogenoemde drop-off vragenlijst – ingevuld en teruggestuurd. Op deze groep zijn de wegingen 7 en 8 van toepassing. Door in de wegingen het stemgedrag op te nemen, worden relatief grote gewichten aan de niet-stemmers toegekend. Deze worden opgehoogd van 8,8 naar 24,6 procent. Bij het gebruik van deze gewichten telt elke niet-stemmer in de steekproef dus bijna voor drie keer zoveel personen als een stemmer. Daarbij wordt verondersteld dat deze niet-stemmers een afspiegeling vormen van de niet-stemmers in de populatie.

De gewichten zijn berekend met het weegprogramma Bascula, waarbij de lineaire weegmethode is toegepast (Nieuwenbroek en Boonstra, 2002). Deze zorgt ervoor dat selectiviteit van de respons ten opzichte van de populatie wordt gereduceerd. Daarbij wordt gebruik gemaakt van de populatietotalen van de hulpvariabelen, die meestal uit een register bekend zijn, zoals geslacht, leeftijd, herkomst en regio die afgeleid worden uit de Gemeentelijke Basisadministraties.

5.2.1 Wegingen met leeftijd, geslacht, burgerlijke staat, stedelijkheid, landsdeel en herkomst (1, 2, 3, 5 en 7) en inclusief stemgedrag (4, 6 en 8), NKO 2010

	Eerste golf		Tweede golf		Drop-off
	CAPI	CAPI/CATI/PAPI	CAPI	CAPI/CATI/PAPI	CAPI/PAPI
Respons	2 493	2 621	2 153	2 247	1 633
Weegmodel	A	A	A en B	A en B	A en B
Weging	1	2	3 en 4	5 en 6	7 en 8

Een probleem met het weegmodel waarin stemgedrag is opgenomen, is dat het niet direct toepasbaar is op de groep die wel aan het eerste gesprek maar niet aan het tweede gesprek heeft meegedaan. Van deze respondenten is het stemgedrag, inclusief opkomst, niet bekend. Voor deze zogenoemde eerste-golf groepen is hetzelfde weegmodel, maar dan zonder stemgedrag gebruikt (wegingen 1 en 2, zie tabel 5.2.1). De spreiding van de gewichten is dan veel minder groot ten opzichte van het model waarin stemgedrag wel is verdisconteerd.

Door deelname aan het NKO gaat een deel van de potentiële niet-stemmers toch stemmen

Een weegmodel met stemgedrag zal vooral sterk corrigeren voor kenmerken die samenhangen met opkomst, zoals politieke belangstelling. Zo gaan meer personen naar de stembus die zich betrokken voelen bij de politiek dan personen die niet of nauwelijks interesse voor politieke onderwerpen hebben. Aangezien het weegmodel B ervoor zorgt dat de niet-stemmers een groter gewicht krijgen toebedeeld (en de stemmers een lager), zal een lagere politieke belangstelling in de gewogen cijfers tot uitdrukking komen. Indien we de resultaten van de volledige groep met wie een eerste gesprek is gevoerd willen vergelijken met de groep die aan twee gesprekken heeft meegewerkt, dan is het beter om dit te doen op basis van identieke weegmodellen. Zodoende zijn ook voor de groepen waarmee ook na de verkiezingen een gesprek is gevoerd de gewichten berekend op basis van een weegmodel zonder stemgedrag (wegingen 3, 5 en 7, zie tabel 5.2.1).

5.3 Het effect van de herweging, paneluitval en herbenadering

Partijkeuze

Van diverse weegmodellen zijn de effecten van de herweging onderzocht op (1) de partijkeuze, (2) de opkomst en (3) de politieke interesse. Het effect van de weging op de partijkeuze is beperkt (tabel 5.3.1). De vergelijking van de ongewogen cijfers met die van het weegmodel zonder stemgedrag voor de CAPI-groep (weging 3) leert dat de aanpassing van de percentages bij het CDA, GroenLinks, D66, de ChristenUnie en ‘andere partij’ beperkt blijft tot maximaal 0,2 procent. Bij de VVD, SP, en PVV zijn de verschillen 0,4 tot 0,5 procent. Alleen bij de PvdA is een grotere verschuiving te zien: van 19,9 naar 21,3 procent. Een vergelijkbaar beeld levert de hele groep, inclusief herbenadering, op (weging 5). De herweging resulteert in een toename van 1,9 procent PvdA-stemmers. Bij de drop-off groep is de toename 2 procent, van 18,9 naar 20,8 (weging 7). Ook in 2006 was er bij de PvdA een toename waar te nemen, maar die bleef beperkt tot 0,5 procent. De toename van de PvdA in 2010 is vooral te verklaren doordat de weging ervoor zorgt dat de niet-westerse allochtonen, van wie 55 procent op de PvdA heeft gestemd, zwaarder meetellen dan vooral de autochtonen van wie 17 procent tot de PvdA-stemmers behoort. Ook de afname van de VVD-stemmers door de weging is deels te verklaren door het effect van herkomst: van de autochtonen heeft 21 procent op de VVD gestemd, van de westerse allochtonen 27 procent en van de niet-westerse allochtonen 11 procent.

5.3.1 Effecten van de verschillende wegingen op partijkeuze, NKO 2010

	Ongewogen CAPI	Weging 3 CAPI	Weging 4 CAPI	Ongewogen CAPI/CATI/ PAPI	Weging 5 CAPI/CATI/ PAPI	Weging 6 CAPI/CATI/ PAPI	Ongewogen Drop-off	Weging 7 Drop-off	Weging 8 Drop-off
CDA	13,0	12,9	13,7	13,0	12,8	13,7	13,7	12,9	13,7
PvdA	19,9	21,3	19,7	19,6	21,5	19,8	18,9	20,8	19,8
VVD	21,4	20,9	20,6	21,5	20,9	20,6	22,3	22,1	20,6
GroenLinks	7,1	7,3	6,7	7,2	7,3	6,7	7,8	8,3	6,7
SP	11,4	11,0	9,9	11,3	11,1	9,9	11,3	11,0	9,9
D66	8,6	8,6	7,0	8,8	8,4	7,0	8,7	8,3	7,0
ChristenUnie	3,4	3,4	3,3	3,5	3,3	3,3	3,4	3,2	3,3
PVV	11,9	11,4	15,5	11,8	11,4	15,5	10,5	10,0	15,5
Andere partij	3,3	3,2	3,6	3,2	3,3	3,6	3,5	3,4	3,6

Zorgt de weging ervoor dat er in de juiste richting wordt gecorrigeerd? In de kolommen weging 4, weging 6, en weging 8 staan de bevindingen vermeld volgens de weging waarin het stemgedrag is verdisconteerd. Deze komen nagenoeg exact overeen met de stembusuitslag. De weging voor de drie groepen zorgt ervoor dat het resultaat sterker vertekend wordt voor vooral de PvdA. Ook bij het CDA is dit het geval: door de weging tellen we minder CDA-stemmers, terwijl dit er iets meer zouden moeten worden of – bij de drop-off groep – gelijk zou moeten blijven. Dat zien we ook bij GroenLinks en de PVV: de weging maakt de vertekening groter in plaats van kleiner. Bij de VVD werkt de weging wel de goede kant op. Dat is ook het geval bij de SP, hoewel de correctie maar zeer beperkt is.

Opkomst

In tabel 5.3.2 zijn de effecten van de beide weegmodellen op de opkomst weergegeven. Het aantal niet-stemmers neemt als gevolg van de weging licht toe, van 8,7 naar 9,3 procent bij de CAPI-groep (weging 3), van 8,8 naar 9,4 procent (weging 5) en van 7,5 naar 8,1 procent (weging 7). Deze wegingen zijn exclusief het stemgedrag. Bij het weegmodel met opkomst (weging 4, 6 en 8) neemt het aandeel niet-stemmers, uiteraard, toe tot 24,6 procent. In tegenstelling tot de partijkeuze corrigeren de sociaal-demografische weegmodellen wel in de goede richting. De correctie is echter zeer beperkt: voor alle groepen is die 0,6 procent, terwijl dat zo'n 16 procent had moeten zijn.

5.3.2 Effecten van weegmodellen op de opkomst, NKO 2010

	Niet gestemd	Wel gestemd
	%	
Eerste en tweede gesprek CAPI (n=2 153)		
Ongewogen	8,7	91,3
Weging 3	9,3	90,7
Weging 4	24,6	75,4
Eerste en tweede gesprek CAPI/CATI/PAPI (n=2 247)		
Ongewogen	8,8	91,2
Weging 5	9,4	90,6
Weging 6	24,6	75,4
Eerste en tweede gesprek CAPI en drop-off (n=1 633)		
Ongewogen	7,5	92,5
Weging 7	8,1	91,9
Weging 8	24,6	75,4

De tabel toont ook dat de herbenadering nauwelijks effect heeft op de verdeling van de opkomst. De 94 extra respondenten zorgen ervoor dat de niet-stemmers slechts met 0,1 procentpunt toeneemt – zowel voor als na de weging. Ook valt op dat binnen de drop-off groep zich minder niet-stemmers bevinden. Dus behoren vooral de niet-stemmers tot de groep die uiteindelijk de schriftelijke vragenlijst niet hebben teruggestuurd. Evenwel dient hierbij de kanttekening te worden gemaakt dat de respondenten van de herbenadering niet significant afwijken van de CAPI-respondenten in het aandeel niet-stemmers.

Politieke interesse

Bij de politieke interesse heeft het model zonder stemgedrag nagenoeg geen effect op de percentages (tabel 5.3.3). Bij de personen die aan het eerste gesprek hebben deelgenomen verandert door de weging het percentage dat niet in politiek geïnteresseerd is van 18,3 naar 18,5 (weging 1, tabel 5.3.3) bij de CAPI-groep. De toename is eveneens 0,2 procentpunt, van 18,9 naar 19,1 procent bij alle personen die aan het eerste gesprek hebben meegedaan (weging 2). Bij de groep die aan beide CAPI-gesprekken heeft deelgenomen, neemt het percentage zonder politieke belangstelling toe van 16,6 (ongewogen) tot 16,9 procent (weging 3). En eveneens 0,3 procentpunt – van 17,2 naar 17,5 procent – bij alle personen die na de verkiezingen hebben meegedaan (weging 5). Bij de groep die ook de *drop-off* vragenlijst heeft ingevuld en toegestuurd veranderen de percentages niet als gevolg van het weegmodel zonder stemgedrag: het percentage niet-geïnteresseerden blijft 14,9 procent. Blijkbaar heeft het weegmodel zonder stemgedrag nagenoeg geen invloed op het percentage personen dat geen interesse heeft in politieke onderwerpen.

Op de groep met wie een tweede aan-huis gesprek is gevoerd, is ook weegmodel B (inclusief stemgedrag) toegepast (weging 4). Dit resulteert in een toename van de categorie zonder politieke interesse van 16,6 naar 21,2 procent, een toename van 4,6 procent. Zo kunnen we ook de verschillen met de gewogen uitkomsten nagaan voor de groep waarvan ook de respons van CATI/PAPI is toegevoegd. Ongewogen is 17,2 procent niet geïnteresseerd, na weging (weging 6) is dat 21,8 procent. Dus ook voor deze groep is de toename 4,6 procent. Voor de groep die ook nog de schriftelijke *drop-off* vragenlijst heeft ingevuld, genereert het model met stemgedrag een stijging van de categorie ‘zonder politieke belangstelling’ met 4,3 procent (weging 8).

Het effect van de herbenadering is af te lezen aan de verschuivingen van de verdeling van politieke interesse als gevolg van de extra 128 personen die de vragen telefonisch hebben beantwoord of een papieren vragenlijst hebben geretourneerd van de eerste golf. Dit resulteert in een toename van 0,6 procent bij de groep die zegt geen interesse voor de politiek te hebben, zowel voor als na weging. Bij het tweede gesprek kan ook het effect van de herbenadering worden vastgesteld: dit keer voor de 94 extra respondenten. Opnieuw is er een toename van 0,6 procent: zowel zonder weging als na weging met en zonder stemgedrag.

5.3.3 Effecten van de verschillende wegingen op politieke interesse, NKO 2010

	Politieke interesse		
	zeer	tamelijk	niet
	%		
Eerste gesprek CAPI (n=2 493)			
Ongewogen	13,9	67,8	18,3
Weging 1	14,1	67,4	18,5
Eerste gesprek CAPI/CATI/PAPI (n=2 621)			
Ongewogen	14,1	67,0	18,9
Weging 2	14,3	66,7	19,1
Eerste en tweede gesprek CAPI (n=2 153)			
Ongewogen	14,7	68,5	16,6
Weging 3	14,8	67,6	16,9
Weging 4	13,1	65,7	21,2
Eerste en tweede gesprek CAPI/CATI/PAPI (n=2 247)			
Ongewogen	14,8	68,0	17,2
Weging 5	14,9	67,6	17,5
Weging 6	13,3	64,9	21,8
Eerste en tweede gesprek CAPI en drop-off (n=1 633)			
Ongewogen	15,9	69,3	14,9
Weging 7	15,8	69,3	14,9
Weging 8	14,2	66,6	19,2

Ook kunnen de cijfers geïnterpreteerd worden als gevolg van de verschillende fasen in het onderzoek. Tussen de eerste en tweede golf is er uitval, alsook tussen de tweede golf en het invullen en terugsturen van de schriftelijke vragenlijst. Bij elke stap in het proces blijft er een kleinere groep over die politiek ongeïnteresseerd is. Bij de CAPI groep neemt tussen het eerste en tweede gesprek de interesse af met 1,7 (ongewogen) en 1,6 procentpunt (gewogen). Deze percentages gelden ook voor de vergelijking van alle respondenten, dus inclusief de herbenadering. De derde fase is die van de CAPI-groep die aan het tweede gesprek heeft deelgenomen naar de drop-off groep: de afname is 1,7 (ongewogen) en 2,0 procentpunt (gewogen).

Blijkbaar is het effect van de paneluitval groter dan van de herbenadering. De 'winst' van de herbenadering in de vorm van 0,6 procent extra personen die geen belangstelling voor de politiek aan de dag leggen, wordt ruimschoots teniet gedaan door de 1,6 tot 2,0 procent die men moet afboeken als gevolg van de uitval. Een daarmee vergelijkbaar resultaat werd gevonden in 2006: de herbenadering leverde een 0,8 tot 1,0 procent meer personen op zonder politieke belangstelling, terwijl door de uitval de groep zonder interesse met bijna 2 procentpunt uitgedund werd.

5.4 Stimuluseffecten, selectiviteit en sociale wenselijkheid

Het NKO heeft te kampen met specifieke problemen. Door het ontwerp is er een gesprek vóór de verkiezingen, en een daarna. Dat kan betekenen dat een groep die niet van plan was om te gaan stemmen, dit toch gaat doen als gevolg van de deelname aan het gesprek. In het NKO 2006 was de vertekening 13 procent: zo'n 80 procent had gestemd, terwijl volgens het kiezersonderzoek 93 procent naar de stembus zou zijn gegaan. Deze vertekening van 13 procentpunt is fors, maar verklaarbaar.

Ten eerste zal een deel van de potentiële niet-stemmers uiteindelijk toch zijn gaan stemmen. Als gevolg van het interview, waarin talrijke politieke onderwerpen de revue passeerden, raken veel potentiële niet-stemmers gemotiveerd om toch op de verkiezingsdag te stemmen. Dit is het stimuluseffect. Het gevolg van dit stimuluseffect is dat in het onderzoek de stemmers zijn oververtegenwoordigd, en de niet-stemmers ondervertegenwoordigd. Dit stimuluseffect is echter niet zo groot dat het verklaren kan dat van de potentiële 20 procent niet-stemmers in de steekproef maar liefst 13 procent toch is gaan stemmen. Er speelt meer dan alleen het stimuluseffect. Er zijn twee alternatieve verklaringen voor de overrapportage van het opkomstcijfer. De eerste is de selectiviteit van de non-respons: vooral de stemmers participeren in het onderzoek. De tweede is sociale wenselijkheid: de deelnemers aan het onderzoek willen achteraf liever niet toegeven dat ze niet hebben gestemd. Er zijn dus zeker drie verklaringen voor de overrapportage: het stimuluseffect, de selectiviteit van de non-respons en de sociale wenselijkheid.

Om meer grip te krijgen op deze drie verklaringsbronnen is in 2006 in twee andere CBS-onderzoeken de vraag naar het stemgedrag opgenomen. Dit gebeurde eveneens vlak na de verkiezingsdag van 22 november 2006, in zowel het Permanent Onderzoek Leefsituatie als in de Enquête Beroepsbevolking. Deze personen hadden dus geen gesprek over de politiek vóór de verkiezingen, en zijn op deze wijze niet gemotiveerd of gestimuleerd om te gaan stemmen. De opkomst in beide onderzoeken lag op 88 procent, 8 procentpunt hoger dan het officiële opkomstcijfer.

Dit betekent dat de overrapportage van 13 procentpunt in het Nationaal Kiezersonderzoek voor 5 procentpunten voor rekening komt van het stimuluseffect. De overige 8 procentpunten schrijven we toe aan een combinatie van sociale wenselijkheid en selectieve non-respons. Uit ander onderzoek blijkt dat een kwart – in dit geval dus 2 procentpunt – veroorzaakt wordt door sociale wenselijkheid, en driekwart – dus 6 procentpunt – door selectiviteit (Swaddle en Health, 1989; Traugott en Katosh 1979; Van der Kolk en Aarts, 2001; Voogt, 2004).

Het NKO 2006 leverde een adequate afspiegeling van de partijpolitieke verhoudingen op. Dat was echter voor het NKO 2010 niet het geval. Vooral de PVV-stemmers zitten onvoldoende in het NKO en worden met zes zetels onderschat. In 2006 bleef deze ondervertegenwoordiging beperkt tot één zetel, terwijl de SP met één zetel werd overschat. Een mogelijke verklaring is de selectieve respons, die – zoals in het vorige hoofdstuk is aangetoond – immers groter is in 2010 ten opzichte van 2006. Maar een correctie maakt het plaatje er niet fraaier op. De correctie gaat zelfs voor bepaalde partijen, waaronder de PvdA en de PVV, de verkeerde richting op. Dit komt mede door de sterke ondervertegenwoordiging van de niet-westerse allochtonen, die veelvuldig op de PvdA en niet vaak op de PVV stemmen. Daardoor wordt de PvdA na de weging overschat, en de PVV nog sterker onderschat. Blijkbaar werkt de correctie voor de selectiviteit in de kenmerken leeftijd, geslacht, burgerlijke staat, stedelijkheidsgraad, landsdeel en herkomst niet afdoende. Daardoor zijn vooral kenmerken die gerelateerd zijn aan opkomst en partijkeuze vertekend. Bij opkomst zijn dat – naast de politieke interesse – het vertrouwen in de medemens en het vertrouwen in maatschappelijke en politieke instituten. Of anders gezegd, vooral aspecten van sociaal kapitaal (zie hoofdstuk 1) hebben daar last van. Bij de partijkeuze zal vooral de extra correctie van de PVV effect hebben op de andere variabelen. De PVV-stemmers scoren laag op de meeste vormen van sociaal kapitaal. Dus voor een adequate beschrijving van sociale samenhang is het noodzakelijk dat het weegmodel waarin het stemgedrag is opgenomen, wordt gebruikt.

Het maakt nogal wat uit voor de berekening van het deel van de bevolking dat vertrouwen heeft in de medemens: niet wegen, wel wegen via de reguliere modellen en wegen met een model waarin ook het stemgedrag is opgenomen. Wegen we niet, dan heeft 63,3 procent vertrouwen. Wegen we zonder stemgedrag, dan daalt het vertrouwen met 1,1 procentpunt tot 62,2 procent. Indien echter ook stemgedrag wordt opgenomen in de weging, dan vertrouwt 57,3 procent de medeburger. Maar dat is nog niet het hele verhaal. Ook de onderzoeksgroep doet er toe. Van de CAPI-groep heeft, na weging met stemgedrag, 57,3 procent vertrouwen, van de drop-off groep 58,8 procent. Aangezien de vertrouwensvraag in het NKO 2006 in de schriftelijke vragenlijst was opgenomen, ligt het voor de hand om het cijfer van 2006 – 60,5 procent – te vergelijken met de 58,8 procent van de drop-off groep 2010. Gelet op de betrouwbaarheidsmarges is het verschil met 57,3 procent wel afwijkend, maar niet ten opzichte van de 58,8 procent (drop-off groep).

5.5 Conclusie en discussie

Op verschillende manieren zijn correcties doorgevoerd. Het toekennen van gewichten aan de cases is een gangbare manier om te corrigeren voor selectieve non-respons. Een weegmodel zonder het kenmerk opkomst leidt nauwelijks tot aanpassingen van de percentages van een aantal geselecteerde inhoudelijke kenmerken. Het model met stemgedrag doet dat wel. De verdeling van kenmerken die sterk correleren met opkomst, zoals politieke interesse en politiek cynisme, zien er na weging anders uit dan voor weging. Zo neemt de groep die geen belangstelling heeft voor politiek toe met 4 tot 5 procent. Bedacht moet worden dat hierbij verondersteld is dat de niet-stemmers in de steekproef een afspiegeling vormen van de niet-stemmers in de populatie. Het is lastig vast te stellen of dit een houdbare veronderstelling is. Het effect van de weging zal bij andere inhoudelijke kenmerken geringer zijn. Naarmate de correlatie met (wel/niet) stemmen kleiner is, zal ook de invloed van de weging op die kenmerken verminderen.

Door stapsgewijs de cijfers te presenteren voor de diverse onderzoeksgroepen, krijgen we ook zicht op het effect van de herbenadering en de paneluitval. We kunnen vaststellen dat de herbenadering gunstig uitpakt voor de vertekening. Een kosten-baten analyse zal moeten uitwijzen of de verbetering van het responscijfer en de geringere vertekening opwegen tegen de additionele kosten van een dergelijk complex design, met name bij de data-verzameling.

De verbetering van de vertekening door de herbenadering wordt meer dan teniet gedaan door het ongunstige effect van de paneluitval. Een dergelijk paneldesign – met een voor- en een nameting rond de verkiezingen – heeft weliswaar grote voordelen bij het analyseren en interpreteren van de bevindingen, maar er kleven nadelen aan. De prijs is een vertekening van de resultaten als gevolg van de uitval.

Er is ook een stimuluseffect van een dergelijk design. Hiermee wordt bedoeld dat door het gesprek over politieke onderwerpen het gedrag wordt beïnvloed (zie ook hoofdstuk 4). Een deel van de personen die eerst niet van plan waren om te gaan stemmen, doet dat alsnog. Denkbaar is dat dit stimuluseffect niet beperkt blijft tot het gedrag, maar dat dit ook de antwoorden op andere inhoudelijke vragen zal beïnvloeden. Ook in dit opzicht kent het paneldesign nadelen. Het veranderen van het paneldesign naar een design met een onafhankelijke meting na de verkiezingen, zou een alternatief zijn zonder stimuluseffecten. Niet alleen zou de vragenlijst dan aanzienlijk ingekort moeten worden, ook specifieke onderzoeksvragen – waaronder de relatie tussen stemintentie en stemgedrag – kunnen dan niet meer worden beantwoord. Of het verlies aan dergelijke inhoudelijke informatie over veranderingen bij een dergelijke cross-sectionele studie na de verkiezingen opweegt tegen de negatieve gevolgen van het stimuluseffect, blijft echter zeer de vraag.

5.6 Literatuur

Nieuwenbroek, N. en H.J. Boonstra (2002). *Bascula 4.0 Reference Manual*, CBS-rapport 279-02-TMO. Voorburg/Heerlen: CBS.

Schmeets, H. (2010). Increasing Response Rates and the Consequences in the Dutch Parliamentary Election Study 2006. *Field Methods* 22(4), 391–412.

Schmeets, H. en H.J. Boonstra (2008). Corrigeren voor de selectiviteit: de herweging. In: Schmeets, H. en R. van der Bie (red.), *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006. Opzet, uitvoering en resultaten*. Voorburg/Heerlen: CBS, 43–53.

Schmeets, J.J.G. en E.J.E. Molin (1990). *Constructie en evaluatie van weegmodellen in kiezersonderzoek*. Voorburg/Heerlen: CBS.

Swaddle, K. en A. Heath (1989). Official and reported turnout in British General Election of 1987. *British Journal of Political Science* 19(4), 527–541.

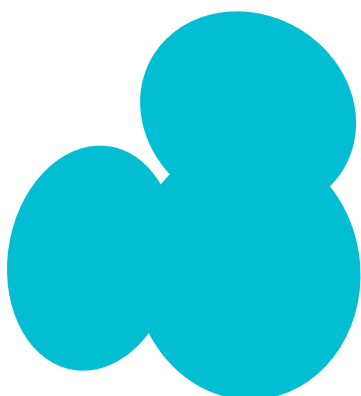
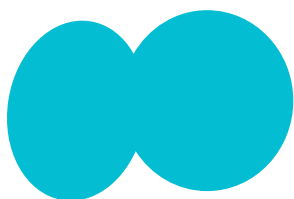
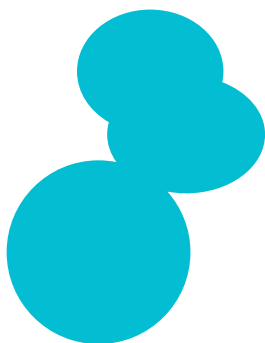
Traugott, M.W. en J.P. Katosh (1979). Response validity in surveys of voting behaviour. *Public Opinion Quarterly*, 43(3), 359–377.

Van der Kolk, H. en K. Aarts (2001). *Explaining Turnout Bias. Non-response and Stimulus Effects in the Dutch Parliamentary Election Study of 1998*. Paper presented at the 2001 Annual Meeting of the American Political Science Association, San Francisco August 30 – September 2, 2001.

Voogt, R.J.J. (2004). *I am not interested: nonresponse bias, response bias and stimulus effects in election research*. PhD-thesis. Amsterdam: University of Amsterdam.

Maatschappelijke
problemen:
een splijtzwam?

6

Maatschappelijke problemen: een splijtzwam?

6.1 Inleiding

6.2 Probleemterreinen 1971–2010

- Werkgelegenheid en economie en financiën
- Sociale zekerheid, inkomen en prijzen
- Criminaliteit, minderheden en gezondheidszorg
- Wonen, milieu en verkeer en vervoer
- Politiek, waarden en normen, en onderwijs

6.3 Nationale problemen naar partijkeuze

6.4 Demografische en sociaaleconomische verschillen

- Geslacht en leeftijd
- Opleidingsniveau en inkomen
- Burgerlijke staat, herkomst en geloof

6.5 Regionale verschillen

- Provincies en landsdelen
- Stad en platteland

6.6 Gecorrigeerde bevindingen

6.7 Conclusie en discussie

6.8 Literatuur

6 Maatschappelijke problemen: een splijtzwam?

Hans Schmeets

Het electoraat wil vooral dat de overheid problemen rond economie en financiën aanpakt. Welke kwesties vinden de kiezers nog meer urgent, en hoe denken de achterbannen van de politieke partijen daarover? Zijn de problemen die ervaren worden regionaal gebonden? En verschillen de diverse groepen in de samenleving – mannen en vrouwen, jongeren en ouderen, lager en hoger opgeleiden – in welke problemen met voorrang moeten worden opgelost?

6.1 Inleiding

Problemen vragen om oplossingen. De burger verwacht dat de politiek zorgt dat problemen worden opgelost, of althans daar op reageert. Sommige problemen staan vaak in de belangstelling. Zo is de financiële zekerheid een veelbesproken thematiek, met (het aantasten van) de sociale voorzieningen als belangrijke aandachtspunt. Maar ook het waarborgen van de veiligheid van de burger is een veelbesproken kwestie, zoals de wens voor meer politie in het straatbeeld, en het bestrijden van de criminaliteit. Een andere maatschappelijke kwestie die de afgelopen twee decennia naar voren is gekomen betreft de problemen rond de integratie van allochtonen, ofwel de minderhedenproblematiek. Dit blijkt uit het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) bij de antwoorden op de vraag naar 'de belangrijkste nationale problemen', die in 16 hoofdproblemen en 82 subproblemen zijn gegroepeerd (Schmeets, Mol en Otten, 1997).

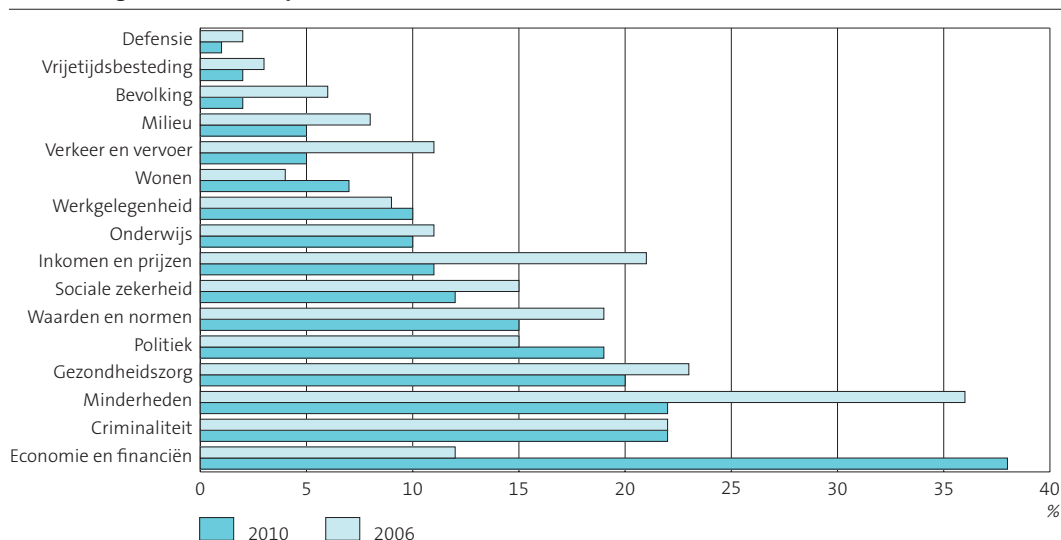
Er is een aantal verschuivingen in het benoemen van de problemen tussen 2006 en 2010. Bij het vorige NKO, van 2006, vond het electoraat vooral problemen rond (etnische) minderheden het meest urgent, gevolgd door gezondheidszorg – waaronder zorg voor invaliden en thuiszorg – en criminaliteit (grafiek 6.1.1). Ook problemen gerelateerd aan inkomens en prijzen, zoals inflatie, koopkracht en belasting betalen, op de voet gevolgd door 'waarden en normen' – zoals normverval, individualisering, intolerantie en sociale contacten – behoorden tot de top-5 van de belangrijkste probleemgebieden. In 2010 ziet deze

top-5 er iets anders uit. De belangrijkste verschuiving betreft de aandacht voor problemen gerelateerd aan 'economie en financiën'. De kredietcrisis, die daartoe behoort, zorgt ervoor dat dit terrein met 38 procent het meest genoemd is vlak voor de verkiezingen van 9 juni 2010. In 2006 was dit maar 12 procent. De aandacht voor de probleemgebieden 'criminaliteit', 'minderheden', 'gezondheidszorg', en 'politiek' ontlopen elkaar niet: van het electoraat vindt zo'n één op de vijf dat dergelijke problemen met voorrang aangepakt zouden moeten worden. Wat hierbij vooral opvalt, is de tanende belangstelling voor minderheden: van 36 naar 22 procent. De aandacht voor de gezondheidszorg en criminaliteit blijft nagenoeg gelijk, terwijl een iets grotere groep de 'politiek' als probleemgebied op de kaart zet, zoals het regeringsbeleid en de kloof tussen burger en politiek.

Verder is er nog een belangrijke verschuiving tussen beide verkiezingsjaren te melden. Dit zijn problemen die betrekking hebben op 'inkomen en prijzen', zoals het duurder worden van de producten. In 2006 vond nog 21 procent dit van belang, in 2010 is dit gehalveerd. Ook is er minder aandacht voor 'verkeer en vervoer', waaronder filevorming, en vertragingen in het openbaar vervoer, terwijl er meer aandacht is voor problemen die op 'wonen' van toepassing zijn.

In dit hoofdstuk gaan we in op verschuivingen van de ervaren problemen sinds de start van de NKO-reeks, 1971 tot en met 2010.¹⁾ Daarbij wordt specifiek gekeken naar welke probleemterreinen forse veranderingen laten zien, welke soms plotseling opkomen en snel weer verdwijnen, en welke vooral een blijvend karakter hebben. Daarnaast komen de

6.1.1 Rangorde nationale problemen, 2006–2010

¹⁾ We putten uit de beschikbare gegevens gebaseerd op de NKO-jaren 1971, 1972, 1986, 1989, 1994, 2006 en 2010, en het Permanent Onderzoek Leefsituatie van 1997.

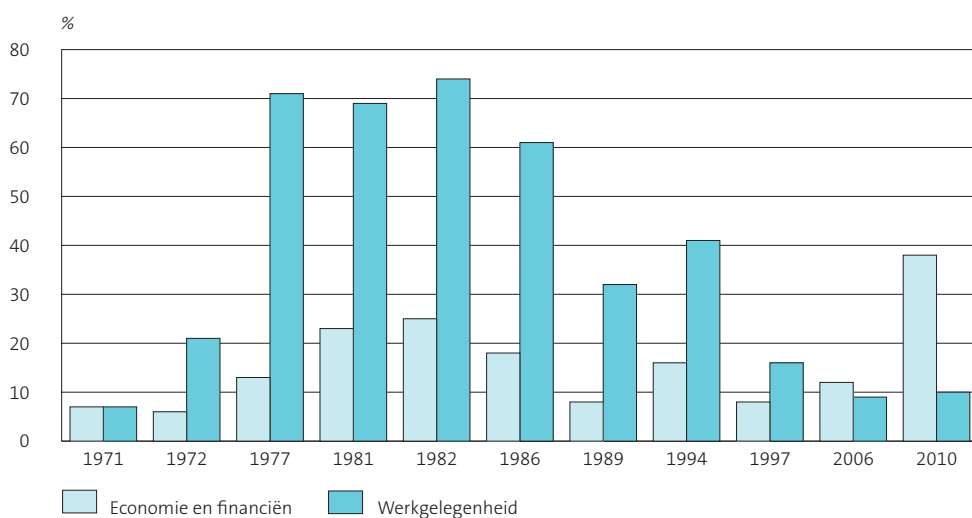
relaties met het stemgedrag aan de orde: wat vinden de achterbannen van de politieke partijen over de problemen die met voorrang aangepakt moeten worden? Ook worden de ervaren problemen beschreven van een aantal bevolkingsgroepen: mannen en vrouwen, jongeren en ouderen, hogere en lagere inkomensgroepen, hoger en lager opgeleiden, gehuwden en ongehuwden, allochtonen en autochtonen, gelovigen en niet-gelovigen. Tenslotte wordt ingegaan op de regionale verschillen: worden bepaalde problemen in het westen, oosten, noorden en zuiden anders ervaren, en zijn er verschillen te traceren tussen stad en platteland? Op basis van deze resultaten geven we, in navolging van het NKO-2006 (Schmeets, 2008), een antwoord op de vraag in welke mate er binnen het electoraat sprake is van scheidslijnen bij het aan de orde stellen van specifieke landelijke problemen.

6.2 Probleemterreinen 1971–2010

Werkgelegenheid en economie en financiën

In het begin van de jaren zeventig was er nog slechts in beperkte mate aandacht voor werkgelegenheid (grafiek 6.2.1). Dat veranderde echter snel. In de periode 1977–1986 noe-

6.2.1 Nationale problemen: economie en financiën, en werkgelegenheid, 1971–2010

Bron: CBS/SKON, NKO; CBS, POLS.

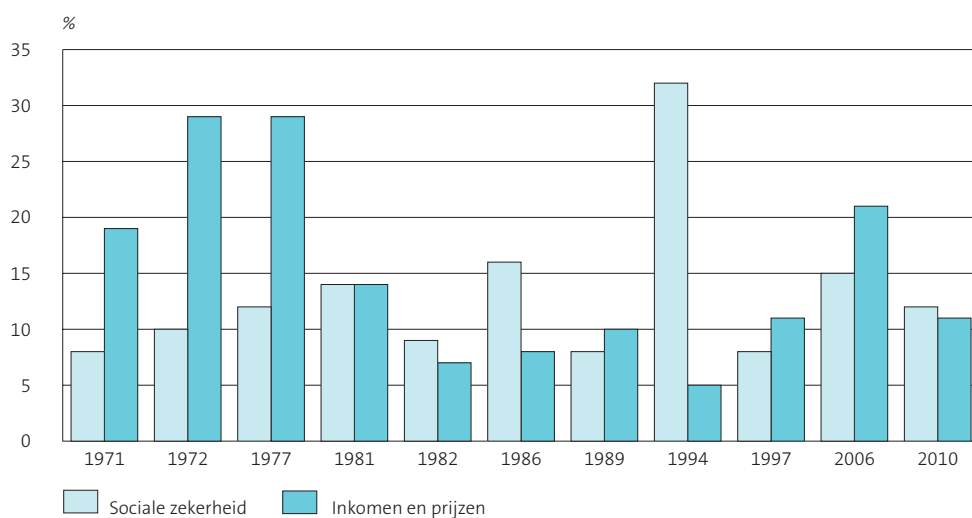
men zo'n zeven op de tien kiezers problemen zoals werkgelegenheid en werkloosheid. Ook in 1986 gaven velen dit probleem een hoge prioriteit. Daarna nam dit aandeel af tot zo'n eenderde in 1989, en viertiende in 1994. In 1997 vond nog één op de zes de werkgelegenheid een belangrijk probleem dat dient te worden opgepakt, in 2006 en 2010 is dit nog maar één op de tien. Problemen die op economie en financiën betrekking hebben, werden tot en met 1997 als veel minder urgent ervaren dan werkgelegenheid. Dat is inmiddels veranderd: was in 2006 daarvan al iets zichtbaar, in 2010 vragen bijna vier keer zoveel mensen aandacht voor problemen zoals de kredietcrisis dan voor werkgelegenheid.

Sociale zekerheid, inkomen en prijzen

Naast economie en financiën, zetten de burgers ook andere problemen verbonden met de economische ontwikkeling op de agenda. Een probleemterrein is de sociale zekerheid, het andere de inkomens en prijzen. De sociale zekerheid heeft altijd wel de aandacht gekregen van zo'n 8 tot 16 procent (grafiek 6.2.2). Een duidelijke uitschieter vormt 1994: destijds wenste één op de drie kiezers aandacht voor problemen die op de sociale zekerheid van toepassing waren, zoals de (afbraak van) sociale voorzieningen en (de hoogte van) uitkeringen.

Inflatie gaat vaak gepaard met zorgen over koopkrachtverlies en de (eigen) inkomensontwikkeling. Deze problematiek van inkomens en prijzen werd vooral in de jaren 70 aan de orde gesteld. Vervolgens nam de belangstelling hiervoor af tot 5 procent in 1994. Daarna

6.2.2 Nationale problemen: sociale zekerheid, en inkomen en prijzen, 1971–2010

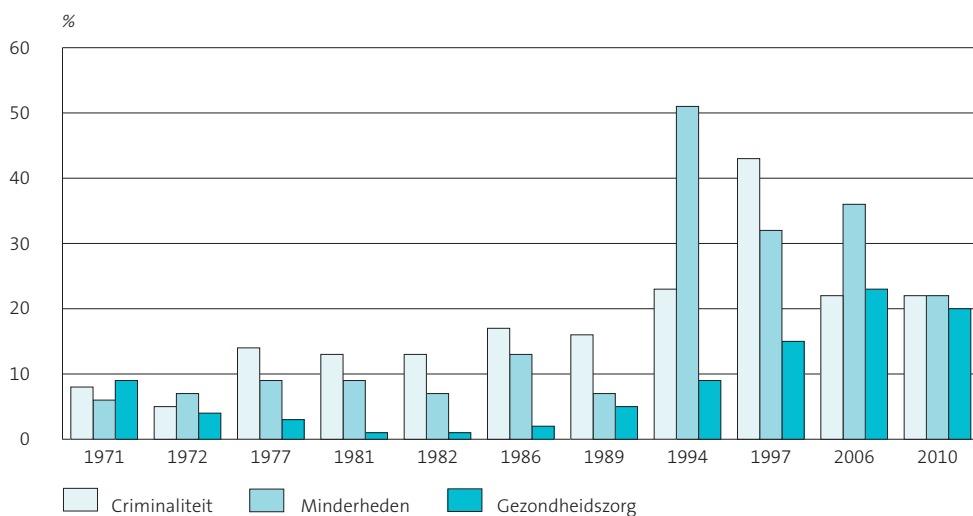
Bron: CBS/SKON, NKO; CBS, POLS.

volgde er een stijging. In 2006 noemde 21 procent dergelijke problemen, waarna dit wederom daalde tot 11 procent in 2010.

Criminaliteit, minderheden en gezondheidszorg

In de afgelopen jaren zijn problemen rond criminaliteit, minderheden en gezondheidszorg stevast door een flink deel van het electoraat genoemd (grafiek 6.2.3). In de grafiek is de ontwikkeling beschreven van deze problemen. Tot 1997 was er beperkte aandacht voor problemen die betrekking hadden op de gezondheidszorg: minder dan één op de tien kiezers vond dit destijds een belangrijk aandachtspunt. Daarna nam het toe tot zo'n één op de vijf in 2006 en 2010. Bij problemen die op criminaliteit van toepassing zijn, valt ook op dat die nauwelijks werden vermeld in 1971 en 1972, maar daarna, in de periode 1977–1989, door ongeveer 15 procent. Vervolgens nam dat toe tot boven de 20 procent, met als uitschieter het jaar 1997: met 43 procent was criminaliteit het meest genoemde probleemgebied. De problemen rond etnische minderheden werden tot 1994 slechts op kleine schaal urgent ervaren. Dat veranderde in 1994: de helft van het electoraat zette dit op de maatschappelijke agenda. Daarmee was het in één klap het topprobleem. Daarna ebde de belangstelling iets weg, tot zo'n eenderde in 1997 en 2006. Maar ook in 2006 werden deze problemen het vaakst genoemd. In 2010 lijkt het minderhedenvraagstuk op zijn retour: nog maar 22 procent ervaart dit als een prangende kwestie.

6.2.3 Nationale problemen: criminaliteit, minderheden en gezondheidszorg, 1971–2010

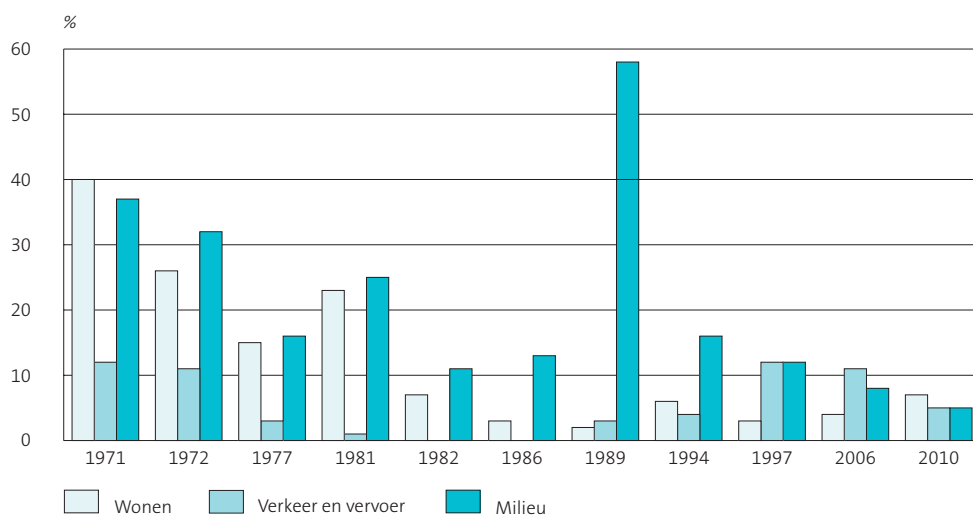

Bron: CBS/SKON, NKO; CBS, POLS.

Wonen, milieu en verkeer en vervoer

Sommige problemen zijn meer tijdgebonden en steken zo nu en dan op. Een bekend voorbeeld is de milieuproblematiek (grafiek 6.2.4). In het begin van de jaren zeventig was het milieu het grootste landelijke probleem, mede door de Club van Rome die een kritisch rapport uitbracht over de grenzen aan de groei. Daarna ebde deze aandacht snel weg, totdat het in 1989 opnieuw het meest prangende probleem werd. Het kabinet Lubbers had destijds milieubeleidsplannen ontwikkeld en was gevallen over de financiering daarvan. Daarna lijkt de interesse voor het milieu op z'n retour: na een forse teruggang in 1994 tot 16 procent, nam de belangstelling verder geleidelijk af tot nog maar 5 procent in 2010. Problemen die gerelateerd zijn aan verkeer en vervoer werden in 1971 en 1972 door zo'n één op tien kiezers genoemd; daarna was er lange tijd nauwelijks nog interesse hiervoor. In 1997 en 2006 vroeg wederom zo'n eentiende van het electoraat hiervoor de aandacht. Maar dat bleef niet zo: in 2010 toonde nog maar 5 procent hiervoor belangstelling.

6.2.4 Nationale problemen: wonen, verkeer en vervoer, en milieu, 1971–2010

Bron: CBS/SKON, NKO; CBS, POLS.

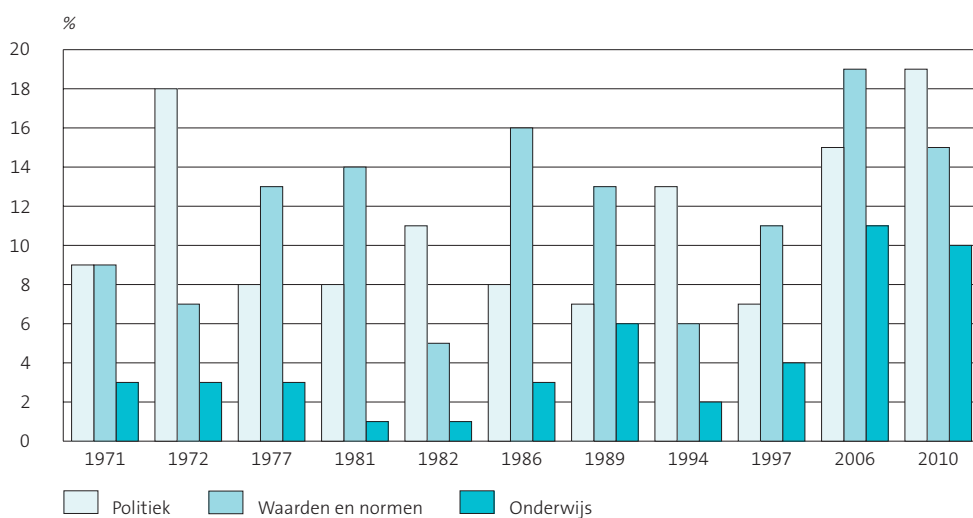
Politiek, waarden en normen, en onderwijs

De ik-maatschappij en het niet 'met twee woorden spreken' en andere fatsoensnormen die niet worden nageleefd, wordt door een aantal burgers als een belangrijk probleem ervaren. In sommige jaren is de belangstelling voor waarden en normen groter dan in andere, maar de fluctuaties blijven meestal beperkt: de percentages variëren tussen de 5

tot 19 (grafiek 6.2.5). Evenwel, samen met 1986, is de aandacht voor dit probleemterrein in de laatste jaren iets groter.

Politieke problemen, zoals het vertrouwen in de politiek, de ervaren kloof tussen de burger en de politiek, en de daadkracht van het kabinet, zijn eveneens veelbesproken thema's. Vooral bij de vervroegde verkiezingen in 1972 en 1982 was de aandacht iets groter dan in andere jaren. Maar wat vooral opvalt, is dat de problemen die op de politiek betrekking hebben zowel in 2006 als in 2010 relatief vaak werden gemeld. Dat geldt in nog sterkere mate voor het onderwijs: de aandacht hiervoor is de laatste jaren fors hoger dan daarvoor.

6.2.5 Nationale problemen: politiek, waarden en normen, en onderwijs, 1971–2010

6.3 Nationale problemen naar partijkeuze

Welke problemen moeten volgens de achterbannen van de politieke partijen met voorrang opgepakt worden? Bij negen van de zestien problemen is er een duidelijke samenhang met het stemgedrag (tabel 6.3.1. en 6.3.2). Één daarvan is het, vaak met de kredietcrisis verbonden, probleemgebied economie en financiën. Dit uit zich vooral in een, met

krap de helft, groot deel van de VVD-stemmers die dergelijke problemen hebben gemeld. Maar ook onder de achterban van D66, de SP, de ChristenUnie en GroenLinks wordt dit vaak gerapporteerd. Dit is minder het geval bij vooral de CDA- en PVV-stemmers. Ook de criminaliteit is onderscheidend. Vooral de achterban van de PVV, de VVD en het CDA heeft dit gemeld, terwijl met name onder de stemmers van GroenLinks dit probleemgebied minder vaak naar voren is gebracht. Ook willen de stemmers op GroenLinks – samen met die van D66 – het onderwijs op de kaart zetten. De PVV-stemmers hebben met 37 procent het vaakst de minderhedenproblematiek als een van de belangrijkste nationale problemen opgegeven. Zij worden daarin gevolgd door de stemmers op D66 en de ChristenUnie (beiden 27 procent), en de VVD met 24 procent. Bij de andere partijen ligt dit percentage onder de 20. Het milieu is vooral een kwestie die voorbehouden is aan de achterban van GroenLinks (37 procent), en ‘overige partijen’ (17 procent), waaronder de Partij voor de Dieren. Ook ‘waarden en normen’ worden vooral van belang gevonden door de stemmers op GroenLinks, samen met vooral die van de ChristenUnie, D66 en het CDA. Vooral de PVV-stemmers en de groep die niet naar de stembus is gegaan, hebben met 10 procent relatief weinig dergelijke problemen genoemd.

6.3.1 Nationale problemen naar stemgedrag, 2010

	CDA	PvdA	VVD	Groen- Links	SP	D66	CU	PVV	Overig	Niet- stem- mers	Sign.	Totaal
%												
Economie en financiën	33,8	35,9	48,8	42,0	44,1	45,1	45,7	31,2	39,6	33,2	**	38,2
Sociale zekerheid	12,8	10,5	13,0	11,1	16,5	13,5	9,7	13,5	11,0	11,3		12,3
Politiek	24,6	21,2	20,1	16,6	14,4	22,0	18,5	17,5	10,6	16,5		18,7
Criminaliteit	24,3	18,3	24,2	11,1	18,0	16,1	17,9	26,8	23,1	25,0	**	22,1
Defensie	0,0	2,2	0,7	1,8	1,6	0,0	1,6	0,9	0,0	0,0	*	0,8
Gezondheidszorg	15,8	20,6	17,8	19,2	25,6	19,2	20,9	20,3	21,7	19,8		19,7
Inkomen en prijzen	9,3	11,9	8,7	8,3	12,8	8,5	8,5	10,4	8,3	14,1		11,0
Onderwijs	8,0	11,4	10,1	19,4	10,8	21,0	10,4	5,8	10,6	9,1	**	10,5
Werkgelegenheid	10,0	11,1	9,0	9,8	11,1	7,6	8,8	8,7	8,0	10,7		9,9
Verkeer en vervoer	5,2	2,2	7,3	5,6	2,8	3,9	6,4	5,5	6,9	7,2		5,5
Wonen	7,3	8,4	11,0	6,1	10,7	4,8	4,8	7,6	6,5	4,2	*	7,3
Bevolking	1,9	0,6	1,0	4,9	0,7	2,6	1,5	3,1	1,4	3,7	*	2,2
Minderheden	17,2	19,5	24,3	19,4	16,2	26,9	27,6	37,4	27,1	18,3	**	22,3
Milieu	4,6	5,5	3,9	18,6	3,9	8,5	4,4	2,9	16,9	2,6	**	5,1
Waarden en normen	19,2	17,2	16,0	24,6	15,4	20,7	25,2	10,3	19,9	10,3	**	15,4
Vrijtijdsbesteding	1,7	3,1	2,4	3,0	0,8	2,3	3,0	2,2	1,6	1,6		2,1

* 0,01 < p < 0,05; ** p < 0,001

In tabel 6.3.2 zijn de cijfers van tabel 6.3.1 in rijpercentages uitgedrukt. Deze cijfers tellen per probleemgebied op tot 100. De cijfers geven aan hoe de kiezers per probleemgebied over de politieke partijen zijn verdeeld. In tabel 6.3.2, in de eerste rij met cijfers, is bijvoorbeeld te zien dat één op de vijf van de kiezers die zich zorgen maakt over de economie en financiën, op de VVD stemt. Verder heeft 14 procent de stem aan de PvdA gegeven, 10 procent stemt op de PVV, en 9 procent op het CDA en de SP. D66 en Groenlinks krijgen van deze groep nog elk 6 procent, de ChristenUnie en de overige partijen elk 3 procent en de meesten (22 procent) hebben niet gestemd. Van de mensen die criminaliteit als een belangrijke kwestie benoemen, heeft – naast een flink deel op de VVD – vooral de stem aan de PVV gegeven. Dit geldt ook voor de minderhedenproblematiek. Groenlinks-stemmers worden relatief vaak gevonden onder de stemmers die het milieu op de agenda willen zetten. Onder degenen die ‘waarden en normen’ als een belangrijke kwestie ervaren, behoren relatief veel aanhangers van het CDA en de ChristenUnie.

6.3.2 Stemgedrag naar nationale problemen, 2010

	CDA	PvdA	VVD	Groen- Links	SP	D66	CU	PVV	Overig	Niet- stem- mers	Sign.	Totaal
%												
Economie en financiën	9,1	13,9	19,8	5,5	8,6	6,2	2,9	9,5	2,8	21,5	**	100
Sociale zekerheid	10,7	12,7	16,3	4,6	10,0	5,8	1,9	12,8	2,5	22,8		100
Politiek	13,5	16,8	16,7	4,5	5,7	6,2	2,4	10,9	1,6	21,8		100
Criminaliteit	11,3	12,3	17,0	2,5	6,0	3,8	2,0	14,2	2,9	28,0	**	100
Defensie	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.		
Gezondheidszorg	8,3	15,5	14,0	4,9	9,6	5,1	2,6	12,0	3,0	24,9		100
Inkomen en prijzen	8,7	16,0	12,2	3,8	8,6	4,0	1,9	11,0	2,1	31,7		100
Onderwijs	7,9	16,2	15,0	9,4	7,7	10,6	2,4	6,5	2,8	21,5	**	100
Werkgelegenheid	10,4	16,7	14,1	5,0	8,4	4,0	2,2	10,3	2,2	26,7		100
Verkeer en vervoer	9,8	6,0	20,7	5,1	3,9	3,8	2,9	11,8	3,5	32,6		100
Wonen	10,3	17,2	23,4	4,2	10,9	3,5	1,6	12,1	2,5	14,3	*	100
Bevolking	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.		
Minderheden	7,9	13,0	16,8	4,4	5,4	6,3	3,0	19,6	3,3	20,2	**	100
Milieu	9,2	15,8	11,8	18,3	5,7	8,7	2,1	6,6	9,1	12,6	**	100
Waarden en normen	12,8	16,6	16,1	8,0	7,4	7,1	4,0	7,8	3,5	16,5	**	100
Vrijtijdsbesteding	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.		

* 0,01 < p < 0,05; ** p < 0,01

Om na te gaan of er duidelijke indicaties zijn dat de ervaren problemen kunnen resulteren in een keuze voor een bepaalde politieke partij, zijn de 16 probleem gebieden elk afzonderlijk gerelateerd aan een specifieke politieke partij. Daarbij is ook rekening gehouden met

andere factoren die van invloed kunnen zijn op die keuze. Naast geslacht, zijn leeftijd (in 7 klassen), opleiding (in 5 niveaus), het besteedbare inkomen van het huishouden (in 4 groepen, van laag naar hoog), gelovig zijn (ja/nee), herkomst (autochtonen, westerse en niet-westerse allochtonen) en burgerlijke staat (gehuwd, verweduwd, gescheiden en alleenstaand) in deze modellen opgenomen.

Bij het CDA heeft één probleemgebied een afzonderlijk effect: dit is de minderhedenproblematiek. Kiezers die dit een belangrijke nationale kwestie vinden, hebben een iets grotere kans om op het CDA te stemmen dan kiezers voor wie dat geen urgent probleem is. Bij de PvdA is dat de verkeersproblematiek. Personen die deze problemen ervaren, stemmen meestal juist niet op de PvdA. Bij de VVD zijn dit de problemen op het terrein van 'wonen' en 'milieu': indien 'wonen' als probleem wordt gezien, dan is de kans groter dat de stem naar de VVD gaat; bij het milieu is de relatie negatief: kiezers die ervoor pleiten om het milieu aan te pakken, stemmen niet zo snel op de VVD. De PVV profiteert van kiezers die de minderhedenproblematiek als een belangrijk probleem ervaren. Groenlinks weet kiezers aan zich te binden die het 'milieu' als een prangend probleem zien. De SP is alleen gerelateerd aan de minderhedenproblematiek: het deel van het electoraat dat deze kwestie onder de aandacht brengt, zal minder snel op de SP stemmen. D66 is verbonden aan het benoemen van problemen die op het onderwijs betrekking hebben: indien dit als probleem wordt onderkend, is de kans groter dat de stem aan D66 wordt gegeven. De ChristenUnie wordt met 'waarden en normen' geassocieerd. De niet-stemmers zijn, ten slotte, ook gerelateerd aan een aantal problemen. De kans is groter dat de kiezer het stemlokaal mijdt indien hij of zij de volgende problemen ervaart: inkomen en prijzen, verkeer, en bevolking. De opkomst wordt echter bevorderd indien de kiezer milieu, 'waarden' en 'normen', 'minderheden' en 'wonen' als maatschappelijk urgente kwesties ervaart.

6.4 Demografische en sociaaleconomische verschillen

Geslacht en leeftijd

Probleemterreinen zijn niet alleen tijdgebonden, ze verschillen ook naar sekse, leeftijd, burgerlijke staat, opleiding, en inkomen. Problemen rond gezondheidszorg en onderwijs worden vooral door vrouwen aangewezen, mannen geven vooral prioriteit aan problemen rondom 'verkeer en vervoer', 'politiek' en 'economie en financiën' (tabel 6.4.1). Zo

heeft bijna 7 procent van de mannen spontaan een probleem genoemd dat betrekking heeft op 'verkeer en vervoer', zoals filevorming en openbaar vervoer. Bij de vrouwen is dat 4 procent.

Bij 9 van de 16 probleemgebieden is er een duidelijk leeftijdsverschil. Daarbij valt op dat de jongste kiezers minder vaak landelijke problemen ervaren dan de andere leeftijdsgroepen, en dan vooral de 25–64-jarigen. Dit geldt bijvoorbeeld voor de terreinen 'sociale zekerheid', 'politiek', 'inkomen en prijzen', 'wonen', 'bevolking', en 'waarden en normen'. Een aantal gebieden wordt ook minder vaak genoemd door de oudste leeftijdsgroep, de 75-plussers, waaronder 'economie en financiën', 'werkgelegenheid', 'milieu', en 'waarden en normen'. De volgende probleemterreinen worden bij uitstek vermeld door de 25–64-jarigen: 'economie en financiën', 'sociale zekerheid', 'inkomen en prijzen', en 'milieu'. De 65-plussers hebben vooral oog voor 'criminaliteit' en 'bevolking'. De 65–74-jarigen scoren het hoogst bij het noemen van politieke problemen en problemen die gerelateerd zijn aan waarden en normen. Sommige probleemgebieden zijn nauwelijks onderscheidend. Dit geldt bijvoorbeeld voor de minderhedenproblematiek met een variatie tussen 20 en 24 procent.

6.4.1 Nationale problemen naar geslacht en leeftijd, 2010

	Man	Vrouw	Sign.	18–24 jaar	25–34 jaar	35–44 jaar	45–54 jaar	55–64 jaar	65–74 jaar	75 jaar e.o.	Sign.	Totaal
%												
Economie en financiën	41,1	35,3	**	36,1	39,9	43,3	39,3	40,5	32,8	26,6	**	38,2
Sociale zekerheid	12,8	11,9		9,1	10,2	13,0	13,7	14,0	11,9	12,6		12,3
Politiek	21,3	16,2	**	13,2	18,5	18,5	20,4	15,9	28,3	15,7	**	18,7
Criminaliteit	22,4	21,8		24,8	14,9	18,7	22,3	26,6	28,4	20,2	**	22,1
Defensie	1,0	0,5		0,3	0,6	1,4	0,9	0,2	1,6	0,0		0,8
Gezondheidszorg	15,2	24,0	**	13,9	18,1	23,7	21,0	21,5	16,5	18,6		19,7
Inkomen en prijzen	10,6	11,4		5,9	13,2	14,6	12,7	10,7	6,8	8,7	**	11,0
Onderwijs	7,8	12,9	**	14,8	11,0	11,4	10,8	8,4	8,5	7,0		10,5
Werkgelegenheid	10,9	9,0		10,0	12,5	9,2	13,1	8,9	8,6	3,4	**	9,9
Verkeer en vervoer	6,7	4,2	*	5,0	4,7	5,8	6,4	4,6	7,2	3,7		5,5
Wonen	7,2	7,3		3,0	11,1	9,6	7,5	5,7	4,8	6,4	**	7,3
Bevolking	2,4	2,1		0,8	2,8	0,7	1,8	2,2	3,1	6,0	**	2,2
Minderheden	23,1	21,5		24,2	22,7	19,8	22,8	23,7	21,5	21,6		22,3
Milieu	5,7	4,5		4,0	4,9	5,9	8,7	4,5	2,3	2,0	**	5,1
Waarden en normen	14,5	16,3		6,5	14,2	17,4	18,3	16,6	20,0	10,2	**	15,4
Vrijtijdsbesteding	2,2	2,0		1,3	1,6	3,0	1,4	2,6	2,4	2,0		2,1

* 0,01 < p < 0,05; ** p < 0,01

Opleidingsniveau en inkomen

Bij bepaalde gebieden zijn er forse verschillen in probleemvoorkeuren naar het opleidingsniveau en inkomen dat het huishouden te besteden heeft (tabel 6.4.2). Bijna de helft van de groep met het hoogste inkomen (vierde kwartiel) ervaart dat er een probleem is met de economie en financiën. Ook zet de hoogste inkomensgroep problemen met het onderwijs en – samen met de derde kwartielgroep – politieke problemen op de kaart. Daar staat tegenover dat de hoogste inkomens minder aandacht vragen voor problemen die gerelateerd zijn aan inkomen en prijzen. De opleidingsgroepen vertonen diverse parallellen met de inkomensgroepen. Zo neemt de aandacht voor het probleemterrein ‘economie en financiën’ en ‘onderwijs’ toe naarmate het opleidingsniveau hoger is, waarbij echter de groep met een mavo-diploma minder problemen ervaart dan de vbo’ers. Verder onderscheiden de hoogst opgeleiden zich sterk in het noemen van problemen die op het milieu en de waarden en normen van toepassing zijn. Bepaalde problemen worden als urgent gezien door vooral de middelbaar opgeleiden: hieronder vallen sociale zekerheid, inkomen en prijzen, en werkgelegenheid.

6.4.2 Nationale problemen naar opleidingsniveau en besteedbaar inkomen, 2010

	Opleidingsniveau						Besteedbaar inkomen				Totaal	
	basis- onder- wijs	vbo	mavo	havo, mbo, vwo	hbo, univer- siteit	sign.	laag		hoog			sign.
							0–25%	26–50%	51–75%	76–100%		
	%											
Economie en financiën	22,4	33,9	25,9	38,7	51,3	**	30,4	38,4	36,1	47,8	**	38,2
Sociale zekerheid	9,0	15,2	11,4	14,1	9,9		11,2	13,5	12,3	12,3		12,3
Politiek	19,5	16,4	14,0	18,7	21,7		16,4	14,4	21,6	22,4	**	18,7
Criminaliteit	17,7	27,0	28,2	24,5	15,1	**	19,7	23,1	24,4	20,8		22,1
Defensie	0,5	0,2	0,9	0,5	0,9		0,9	0,2	1,6	0,5		0,8
Gezondheidszorg	12,9	20,5	21,0	21,1	20,0		19,1	22,0	18,7	19,1		19,7
Inkomen en prijzen	6,7	14,3	10,2	12,6	7,6	**	13,7	13,0	10,4	6,7	**	11,0
Onderwijs	1,3	7,2	5,0	11,3	17,5	**	8,5	6,9	10,8	15,4	**	10,5
Werkgelegenheid	7,1	14,2	12,8	9,0	7,6	**	9,3	10,7	10,0	9,7		9,9
Verkeer en vervoer	2,6	5,1	6,6	5,6	6,6		4,9	5,9	4,4	6,7		5,5
Wonen	3,2	7,6	5,9	8,5	8,0		6,5	8,9	7,3	6,1		7,3
Bevolking	2,4	2,5	1,0	2,1	3,1		1,0	2,0	3,4	2,5		2,2
Minderheden	24,6	22,4	31,4	20,5	21,7	*	23,6	19,9	20,1	25,4		22,3
Milieu	0,6	4,0	3,0	3,8	10,7	**	4,0	4,8	4,2	7,2		5,1
Waarden en normen	15,3	9,3	15,6	14,3	23,3	**	14,3	13,8	15,9	18,0		15,4
Vrijtijdsbesteding	1,3	2,7	2,6	2,4	1,9		1,1	3,2	1,9	2,3		2,1

* 0,01 < p < 0,05; ** p < 0,01

Burgerlijke staat, herkomst en geloof

Verder is nog onderzocht in welke mate de burgerlijke staat relevant is voor benoemen van de landelijke problemen, alsmede is dit nagegaan voor de herkomstgroepen en voor de gelovigen versus de niet-gelovigen (tabel 6.4.3). De burgerlijke staat is maar voor drie probleemgebieden onderscheidend: 'economie en financiën', 'gezondheidszorg' en 'waarden en normen'. De groep die verweduwd is vindt problemen die op de 'economie en financiën' betrekking hebben minder urgent dan vooral de ongehuwden en gehuwden en samenwonenden. Daarnaast ervaren de ongehuwden minder vaak problemen als belangrijk die behoren tot de gezondheidszorg, en de waarden en normen.

Allochtonen, zowel westerse als niet-westerse, vinden sociale zekerheid, verkeer en vervoer, en het milieu minder urgent dan autochtonen. Verder onderscheiden de niet-westerse allochtonen zich door het minder vaak noemen van criminaliteit en (over)bevolking als een nationaal probleem, terwijl ze wel meer aandacht vragen voor problemen die be-

6.4.3 Nationale problemen naar burgerlijke staat, herkomst en gelovig zijn, 2010

	Burgerlijke staat					Herkomst				Gelovig			Totaal
	ge- huwd	ge- schei- den	verwe- duwd	onge- huwd	sign.	au- toch- toon	west- ers alloch- toon	niet- west- ers alloch- toon	sign.	wel	niet	sign.	
%													
Economie en financiën	39,7	34,4	25,6	39,3	**	37,4	42,3	42,7		35,4	40,9	**	38,2
Sociale zekerheid	13,2	11,7	16,9	9,9		13,1	8,4	7,9	*	11,1	13,4		12,3
Politiek	18,7	21,4	24,6	16,5		19,5	12,4	15,9		20,3	17,4		18,7
Criminaliteit	22,8	20,1	18,0	22,3		22,9	22,3	13,5	*	22,8	21,5		22,1
Defensie	0,9	0,4	0,6	0,8		0,7	1,0	1,7		0,5	1,1		0,8
Gezondheidszorg	21,6	20,6	19,5	16,0	*	20,5	13,9	16,7		19,2	19,8		19,7
Inkomen en prijzen	10,9	14,1	8,3	10,9		10,2	9,9	20,4	**	12,3	9,9		11,0
Onderwijs	9,9	10,7	7,5	11,8		11,0	6,6	7,5		8,8	11,7	*	10,5
Werkgelegenheid	10,0	8,5	4,8	11,2		9,2	10,8	16,6	**	10,5	9,5		9,9
Verkeer en vervoer	5,6	5,2	2,1	6,0		6,1	3,3	0,0	**	5,0	5,9		5,5
Wonen	7,9	5,3	8,4	6,3		7,3	6,0	7,3		7,6	7,0		7,3
Bevolking	2,3	0,8	2,1	2,4		2,2	3,4	0,8	**	2,1	2,0		2,2
Minderheden	20,6	28,5	19,3	24,1		21,6	27,8	24,2		22,3	22,1		22,3
Milieu	5,5	5,5	0,6	5,2		5,8	2,9	0,0	**	4,4	5,8		5,1
Waarden en normen	16,6	18,4	16,9	12,2	*	15,4	14,3	16,7		17,5	13,7	*	15,4
Vrijtijdsbesteding	2,6	0,9	1,3	1,7		1,9	0,4	5,7	**	2,1	2,1		2,1

* 0,01 < p < 0,05; ** p < 0,01

trekking hebben op 'inkomen en prijzen' en 'vrijtijdsbesteding', waaronder hangjongeren en (het gebruik van) media, en werkgelegenheid. Opvallend is dat er nauwelijks verschil naar herkomst is bij de minderhedenproblematiek: 22 procent van de autochtonen kent hieraan prioriteit toe, bij de westerse allochtonen is dat 28 procent en bij de niet-westerse allochtonen 24 procent.

Gelovigen en niet-gelovigen onderscheiden zich slechts op drie probleemgebieden. Personen die zeggen dat ze niet-gelovig zijn noemen vaker problemen die gerangschikt worden onder 'economie en financiën' en 'onderwijs' dan de gelovigen. Daar tegenover staat dat de gelovigen vaker 'waarden en normen' als een urgent probleem ervaren dan de niet-gelovigen.

6.5 Regionale verschillen

Provincies en landsdelen

Probleemterreinen zijn dus niet alleen tijdgebonden, ze zijn ook gerelateerd aan verschillen ook naar sekse, leeftijd, opleiding, inkomen, herkomst en geloof. Hoe zit het met de regionale verschillen? We starten met de meest grove indeling: de vier landsdelen. Slechts bij twee probleemgebieden is er een variatie naar landsdeel: 'milieu' en 'criminaliteit'. Het milieu wordt vaker als een prangend probleem ervaren in het noorden van het land (8 procent) dan in andere landsdelen, het westen (5 procent), het zuiden (5 procent) en vooral het oosten (3 procent). Met 26 procent staat de criminaliteit het vaakst op het prioriteitenlijstje in het zuiden. Vervolgens worden deze problemen het meest genoemd in het oosten (23 procent) en het westen (22 procent). In het noorden is hier met 13 procent aanmerkelijk minder aandacht voor. Er is ook variatie naar provincie. Drie van de tien Zeeuwen ervaren problemen op het vlak van de criminaliteit; in Noord-Brabant, Limburg, Flevoland, Noord-Holland en Gelderland is dat zo'n kwart. Beduidend minder vaak wordt criminaliteit aan de orde gesteld in Groningen (9 procent), Drenthe (14 procent) en Utrecht (15 procent). Er zijn meer verschillen tussen de provincies. Dit geldt bijvoorbeeld voor de problemen rond 'sociale zekerheid', zoals (misbruik van) diverse sociale uitkeringen. Zo'n één op de zes personen in Zeeland, Noord-Holland, Friesland, Drenthe en Gelderland noemen dergelijke problemen, terwijl dat in Groningen, Overijssel en Flevoland veel minder vaak op de prioriteitenlijst wordt gezet. Bijna een op de vijf Friezen en Limburgers hebben gerapporteerd over problemen die op inkomens en prijzen betrekking hebben, zoals inflatie, koopkrachtverlies en dure producten. In andere provincies – waaronder Utrecht, Gelderland en Zeeland – is dit minder vaak vernomen. Een ander provinciaal gebonden discussiepunt vormen de problemen rond het 'verkeer en vervoer'. Vooral in Gelderland en Overijssel is dat aan de orde gesteld. Ook het probleem van (de

invulling van) de vrije tijd verschilt per provincie: in Noord-Holland en Flevoland heeft zo'n 5 procent dat gemeld, in de andere provincies is dat zo'n 2 procent of nog minder.

Stad en platteland

Naast de geringe regionale variatie in het benoemen van de problemen tussen landsdelen en provincies, zijn ook de discrepanties tussen stad en platteland beperkt. Slechts 3 probleemgebieden laten verschillen zien: 'criminaliteit', 'onderwijs', en 'verkeer en vervoer'. In matig tot zeer sterk verstedelijkte gebieden ervaart 4 tot 5 procent problemen zoals filevorming, en het openbaar vervoer. In de weinig stedelijke gebieden loopt dit op tot 6 procent, en in de niet-stedelijke tot 8 procent. De criminaliteit wordt met 18 procent iets minder vaak genoemd in de zeer sterk verstedelijkte gebieden, waaronder de grootste steden Amsterdam, Rotterdam en Den Haag, dan in de andere gebieden. Vooral in de weinig stedelijke gebieden vinden de bewoners met 26 procent dat dergelijke problemen met voorrang aangepakt moeten worden; in de andere gebieden liggen de percentages rond de 22. In de grote steden wordt, meer dan in andere gebieden, gewag gemaakt van problemen die op het onderwijs betrekking hebben. Zo'n één op de zeven stedelingen ervaart problemen zoals 'te grote scholen', 'de kwaliteit van het onderwijs', en de 'toegankelijkheid van het onderwijs', terwijl in de andere gebieden zo'n één op de tien personen dergelijke problemen noemt.

6.6 Gecorrigeerde bevindingen

Bij het benoemen van nationale problemen zijn demografische verschillen groter dan regionale verschillen. Vooral leeftijd, opleiding en herkomst doen ertoe. Minder variatie is er tussen de inkomensgroepen, tussen mannen en vrouwen, en tussen gelovigen en niet-gelovigen. Niet alle geconstateerde verschillen in probleemvoorkeur blijven overeind als er gecorrigeerd wordt voor onderlinge samenhangen tussen bevolkingskenmerken. Vooral zien we dit bij herkomst. Dit komt omdat bijvoorbeeld niet-westerse allochtonen gemiddeld jonger en lager opgeleid zijn dan autochtonen. Een ander voorbeeld is leeftijd en burgerlijke staat: ongehuwden zijn gemiddeld jonger, verweduwen ouder. En ook opleiding en inkomen zijn aan elkaar gerelateerd. Door rekening te houden met dergelijke verbanden, kunnen bepaalde relaties verdwijnen of juist tevoorschijn komen. Het blijkt dan dat alle relaties met geslacht overeind blijven. Leeftijd heeft bij het benoemen van 'economie en financiën' en 'milieu' geen effect. Ook de verschillen tussen de

opleidingsgroepen blijven gehandhaafd, en er komt er met de ‘sociale zekerheid’ zelfs één bij: de laagst en hoogst opgeleiden noemen dergelijke problemen minder vaak. Tussen de inkomensgroepen verdwijnen de verschillen in het vermelden van problemen die op ‘economie en financiën’ betrekking hebben, evenals problemen op het terrein van ‘inkomens en prijzen’. Wel is het nu zo dat hogere inkomens vaker aandacht vragen voor problemen op het gebied van de (over)bevolking. Ook is burgerlijke staat niet langer meer relevant voor het vermelden van problemen van economische en financiële aard, en verdwijnen tevens de verschillen in het vermelden van de gezondheidszorg als een acuut landelijk probleem. Sterk werkt de correctie door bij herkomst. De relatie met zes van de acht probleemgebieden verdwijnt: ‘sociale zekerheid’, ‘criminaliteit’, ‘werkgelegenheid’, ‘verkeer en vervoer’, ‘bevolking’ en ‘milieu’. Naast ‘inkomen en prijzen’ en ‘vrijtijdsbesteding’ wordt nu ook duidelijk dat de niet-westerse allochtonen iets minder vaak de minderhedenproblematiek op de agenda willen zetten, en dat autochtonen vaker dan allochtonen politieke problemen aan de orde stellen. Ten slotte verdwijnen de verschillen tussen gelovigen en niet-gelovigen in het benoemen van problemen die met het onderwijs en met waarden en normen verbonden zijn.

6.7 Conclusie en discussie

Welke nationale problemen de bevolking als urgent ervaart, varieert nauwelijks tussen stedelijke gebieden en het platteland, en evenmin tussen provincies. Ook de diversiteit tussen het oosten, westen, zuiden en noorden in het noemen van de problemen is beperkt. Dit is verrassend omdat bijvoorbeeld de stedelingen met andere problemen kampen dan de bewoners van het platteland. Dit duidt op een discrepantie tussen de feitelijke problematiek in de directe leefomgeving en de aandacht die mensen vragen voor nationale problemen. Een voorbeeld daarvan is de minderhedenproblematiek. Er zijn nauwelijks verschillen tussen gebieden waar relatief veel (niet-westerse) allochtonen wonen en in regio's waar daar dat niet het geval is: ruim een op de vijf personen vraagt aandacht voor problemen die op etnische minderheden betrekking hebben.

Negen van de zestien probleemgebieden zijn van betekenis voor de partijkeuze. Het zijn vooral problemen rond criminaliteit, onderwijs, minderheden, milieu, en waarden en normen die forse verschillen tussen de achterbannen van de politieke partijen laten zien. D66 is verbonden met onderwijs, GroenLinks met het milieu en waarden en normen, de PVV met minderheden, en de ChristenUnie met minderheden en waarden en normen. Voorts zien we dat de SP-stemmers het vaakst de gezondheidszorg op de kaart zetten, en

dat in feite zowel de stemmers op het CDA, de PvdA als de VVD zich niet sterk onderscheiden in het noemen van specifieke problemen. Wel is het zo dat de VVD-ers het vaakst gewag maken van economische en financiële problemen, maar ze onderscheiden zich op dat punt nauwelijks van de stemmers op de SP, D66, en de ChristenUnie. Ook noemt de achterban van de VVD vaak de criminaliteit, maar dat doen ook de stemmers op de PVV en het CDA. Ook zien we bij de CDA-stemmers dat ze het vaakst de politiek een probleem vinden, maar de discrepanties met de stemmers op de andere partijen zijn veelal beperkt. En als er een partij is die zich op geen punt onderscheidt, is dat de PvdA.

Wat vertellen ons deze bevindingen over sociale samenhang? Indien we de verschillen tussen de bevolkingsgroepen als graadmeter nemen, dan valt vooral op dat er niet zoveel discrepanties zijn, althans geen grote. Mannen noemen vooral dezelfde problemen als vrouwen, en bij de leeftijdsgroepen zijn het vooral de jongste (18–24 jaar) en oudste (75-plussers) die zich van andere leeftijden onderscheiden. Ook het inkomen van het huishouden doet weinig, zeker als ermee rekening wordt gehouden dat het inkomen sterk gerelateerd is aan het genoten onderwijs. Eveneens zijn de verschillen naar burgerlijke staat en tussen gelovigen en niet-gelovigen verwaarloosbaar.

Zeker vanuit het perspectief van de integratie is het onderscheid naar herkomst relevant. Dan valt vooral op dat de diverse oorspronkelijke verschillen tussen, vooral niet-westerse, allochtonen en autochtonen verdwijnen als we ermee rekening houden dat allochtonen bijvoorbeeld gemiddeld jonger en lager opgeleid zijn, en minder te besteden hebben dan autochtonen. Zelfs de verschillen tussen de achterbannen in het benoemen van de problemen zijn bescheiden. Eigenlijk zijn er maar twee duidelijke uitzonderingen: GroenLinks en de PVV, waarvan de achterbannen zich vaak aan de uiteinden bevinden bij het wat wel of juist niet met voorrang aangepakt dient te worden. Vooral geldt dit voor het milieu (19 versus 3 procent), waarden en normen (25 versus 10 procent), onderwijs (19 versus 6 procent), criminaliteit (11 versus 27 procent) en minderheden (19 versus 37 procent). Maar ook deze scheidslijnen worden minder scherp indien gecorrigeerd wordt voor de demografische en sociaaleconomische samenstelling van deze groepen kiezers. Of dit ook het geval is bij de volgende verkiezingen, is ongewis. Bepaalde problemen kunnen immers plotseling sterk naar voren komen, ten koste van andere, zo is gebleken uit de ontwikkelingen in het benoemen van de problemen sinds 1971. De trends laten zien dat het milieu plotseling – zoals in 1989 – door veel kiezers als een belangrijke nationale kwestie wordt ervaren. Ook de minderhedenproblematiek werd in een klap in 1994 het meest urgente probleem. Maar dat bleef sindsdien hoog op de prioriteitenlijst van de kiezer staan. En in 2010 kwamen, wellicht iets minder verrassend gelet op de kredietcrisis, de economische en financiële problematiek sterk in de belangstelling van de kiezer te staan. Welk probleem bij de volgende verkiezingen op de eerste plek komt te staan, is dus allerm minst een zekerheid.

6.8 Literatuur

Schmeets, H., G. Mol en F. Otten (1997). Ervaren nationale problemen als wegwijzer voor beleidsproblemen. *Beleidsanalyse*, 4, 22–27.

Schmeets, H. (2008). Probleemgebonden stemgedrag. In: Schmeets, H. en R. van der Bie (red.), *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006. Opzet, uitvoering en resultaten*. Voorburg/Heerlen: CBS, 129–136.

Opvattingen over dubbele nationaliteit en de minderheden- problematiek

7

Opvattingen over dubbele nationaliteit en de minderhedenproblematiek

7.1   Inleiding

7.2   Meningen van verschillende bevolkingsgroepen over dubbele nationaliteit

7.3   Tegenstanders van dubbele nationaliteit: een profiel

7.4   Dubbele nationaliteiten: samenhang met andere kenmerken

7.5   Conclusies en discussie

7.6   Literatuur

7 Opvattingen over dubbele nationaliteit en de minderhedenproblematiek

Hans Schmeets en Maarten Vink

In Nederland wonen meer dan één miljoen personen die behalve een Nederlands paspoort ook een ander paspoort hebben. Ruim 60 procent van de Nederlanders vindt dat bij het verkrijgen van een Nederlands paspoort, het andere paspoort moet worden afgestaan. Een kwart is van mening dat men het andere paspoort niet hoeft af te staan. Over de stelling ‘Ministers mogen geen dubbele nationaliteit hebben’ zijn de opvattingen nog meer uitgesproken: 70 procent vindt dat dit niet mag worden toegestaan, tegenover 18 procent voor wie het geen probleem is. Naast het belang dat men hecht aan de Nederlandse identiteit, spelen vooral opvattingen over minderheden een rol bij de mening over dubbele nationaliteiten. Iets minder belangrijk is de mening over de Europese eenwording en over Turkije als toekomstige EU-lidstaat.

7.1 Inleiding

In hoofdstuk 6 is ingegaan op de problemen die volgens het electoraat met voorrang aangepakt zouden moeten worden. Dat waren vooral problemen op het terrein van ‘economie en financiën’, waaronder de kredietcrisis. Daarmee is het minderhedenvraagstuk – dat sinds 1994 de hoogste prioriteit kende – naar de tweede plek verdrongen. Toch noemt nog steeds 22 procent spontaan een probleem dat veelal betrekking heeft op de integratie van allochtonen (zie hoofdstuk 6). Daarmee staat dit hoger op de agenda dan bijvoorbeeld de criminaliteit, gezondheidszorg en werkgelegenheid. Blijkbaar vormt de integratie van – vooral niet-westerse – allochtonen een belangrijke maatschappelijk aandachtspunt. In dit hoofdstuk lichten we een specifieke kwestie eruit die regelmatig in de belangstelling staat: het vraagstuk van de dubbele nationaliteit.

In Nederland wordt al jaren gepraat over het zogenoemde ‘afstandsvereiste’ uit de Rijkswet op het Nederlanderschap. Daarin wordt bepaald dat mensen die het Nederlanderschap willen verkrijgen door naturalisatie in principe geacht worden afstand te doen van hun oorspronkelijke nationaliteit. Door het handhaven van de afstandseis is Nederland een uitzondering in West-Europa (Vink en De Groot, 2010; De Groot en Vink, 2008). Tussen 1992 en 1997 werd echter het behoud van de oorspronkelijke nationaliteit officieel ‘gedoogd’ en daarna is een situatie ontstaan waar feitelijk de meeste mensen die het Nederlanderschap verkrijgen via naturalisatie hun oude nationaliteit kunnen behouden.

Inmiddels wonen in Nederland meer dan 1,16 miljoen Nederlanders met ten minste één andere nationaliteit. Meer dan de helft van hen is Turk of Marokkaan. Voormalige staatssecretarissen Albayrak en Aboutaleb, de laatste sinds 2009 burgemeester van Rotterdam, zijn de bekendste onder hen. Ook de huidige staatssecretaris voor Volksgezondheid, Welzijn en Sport, Veldhuijzen van Zanten-Hyllner, heeft naast het Nederlandse paspoort een Zweeds paspoort. Bij het aantreden van deze bewindslieden laaide telkens de discussie op over de vraag of bewindslieden twee paspoorten kunnen hebben. Hoewel de wet dit niet verbiedt, worden het uitoefenen van een publiek ambt en het hebben van een dubbele nationaliteit door velen gezien als een vorm van belangenverstrengeling.

Het is belangrijk de oorzaken van de toename van meervoudige nationaliteit van elkaar te onderscheiden. Voor het grootste deel wordt de toename namelijk verklaard door het doorgeven van verschillende nationaliteiten bij de geboorte. Als de ouders verschillende nationaliteiten hebben, krijgen kinderen bij geboorte vaak (maar niet altijd) meerdere paspoorten. Bij het verkrijgen van de nationaliteit na de geboorte, bijvoorbeeld door naturalisatie, kan dubbele nationaliteit worden tegengegaan door te eisen dat bij naturalisatie afstand gedaan moet worden van de voormalige nationaliteit. Dat is het geval in Nederland, maar er gelden veel uitzonderingen, waaronder (a) de verzoeker bezit de nationaliteit van een staat waarvan de wetgeving of rechtspraktijk niet toestaat dat afstand wordt gedaan van de nationaliteit, zoals Algerije, Argentinië, Marokko, Syrië en Tunesië; (b) de verzoeker is minderjarig; (c) de verzoeker is gehuwd of geregistreerde partner van een Nederlander; en (d) de verzoeker is een door Nederland erkende vluchteling (Nicolaas, Wobma en Ooijevaar, 2010). Om de regelgeving aan te scherpen wordt een nieuw wetsvoorstel voorbereid door de regering dat als doel heeft de vereiste om afstand te doen van de oorspronkelijke nationaliteit aan te scherpen. Het ontwerp wetsvoorstel beoogt het herinstellen van de afstandseis voor personen die getrouwd zijn met een Nederlander en voor de in Nederland geboren allochtonen, de zogenoemde tweede generatie. Het wetsvoorstel zou overigens ook gevolgen hebben voor geëmigreerde Nederlanders in het buitenland die een andere nationaliteit verkrijgen: de voorgestelde aanscherping van de wet zal vaker leiden tot het verlies van de Nederlandse nationaliteit.

Tegen deze achtergrond gaan we in deze bijdrage na hoe de Nederlandse bevolking denkt over dubbele paspoorten. Dat gebeurt op basis van twee stellingen die vlak na de Tweede Kamerverkiezingen van 9 juni 2010 zijn voorgelegd. De eerste stelling luidt: 'Een persoon die een Nederlands paspoort krijgt, moet – indien mogelijk – zijn andere nationaliteit opzeggen'. En de tweede stelling luidt: 'Ministers mogen geen dubbele nationaliteit hebben'. De steun voor een beperking van het gebruik van meerdere paspoorten door zowel de bevolking als specifiek voor ministers wordt onderzocht voor diverse bevolkingsgroepen: mannen en vrouwen, jongeren en ouderen, lager- en hoger opgeleiden, autochtonen en allochtonen, en de achterbannen van de politieke partijen. Daarna wordt ingegaan op het profiel van de tegenstanders van dubbele nationaliteiten. Hoe wordt gedacht over de Europese eenwording en het EU-lidmaatschap van Turkije? Wat is de mening over culturele assimilatie, de komst van moslims, en de komst van asielzoekers? En hoe verhoudt zich de opvatting over dubbele nationaliteiten tot de waarde die het electoraat hecht aan het behoud van de Nederlandse identiteit?

Na deze beschrijving gaan we in op de centrale vraag: 'Welke kenmerken zijn vooral van belang voor de opvatting over dubbele nationaliteiten: (a) de houding over de Nederlandse identiteit; (b) de opvattingen over allochtonen; (c) de gewenste Europese integratie?

7.2 Meningen van verschillende bevolkingsgroepen over dubbele nationaliteit

Een ruime meerderheid van de Nederlanders van 18 jaar of ouder was in juni 2010 tegen dubbele paspoorten. Ruim 60 procent vindt dat bij het verkrijgen van een Nederlands paspoort, het andere paspoort moet worden afgestaan. Een kwart vindt dat men het andere paspoort niet hoeft af te staan. Over de stelling 'Ministers mogen geen dubbele nationaliteit hebben' zijn de kiezers nog meer uitgesproken: 70 procent vindt dat dit niet mag worden toegestaan, tegenover 18 procent voor wie het wel mag.

Een combinatie van beide kenmerken leert dat een ruime meerderheid van 57 procent het eens is met beide stellingen en dus consistent tegen dubbele nationaliteit is. Daar staat tegenover dat slechts 14 procent het met beide stellingen oneens is en dus consistent het hebben van een dubbele nationaliteit geen probleem vindt. Zo'n 20 procent is het eens met één van de stellingen maar oneens met de andere. En 8 procent heeft geen mening over één of over beide stellingen.

Mannen zijn vaker dan vrouwen een tegenstander van dubbele nationaliteit (tabel 7.2.1). Zo vindt 68 procent van de mannen dat bij naturalisatie de andere nationaliteit opgezegd dient te worden en zelfs 75 procent vindt dat ministers geen dubbele nationaliteit mogen hebben. Bij de vrouwen zijn deze percentages – met respectievelijk 53 en 64 procent – een stuk lager. Ook leeftijd doet er toe. In de leeftijdsgroepen tot 45 jaar vindt grofweg de helft dat bij het verkrijgen van een Nederlands paspoort afstand gedaan moet worden van de andere nationaliteit. Bij de oudere leeftijdsgroepen ligt dit tussen de 65 en 70 procent. Ouderen zijn dus vaker tegen dubbele de nationaliteit.

7.2.1 Meningen over dubbele nationaliteiten naar geslacht en leeftijd, 2010

	Geslacht		Leeftijd							Totaal
	man	vrouw	18–24 jaar	25–34 jaar	35–44 jaar	45–54 jaar	55–64 jaar	65–74 jaar	75 jaar e.o.	
%										
Andere nationaliteit opzeggen bij krijgen van Nederlands paspoort										
Mee eens	68	53	52	53	52	66	65	72	64	60
Niet eens, niet oneens	13	20	18	18	20	13	17	13	14	16
Mee oneens	19	28	29	29	29	21	18	15	22	23
Ministers mogen geen dubbele nationaliteit hebben										
Mee eens	75	64	64	59	58	76	78	80	72	69
Niet eens, niet oneens	9	17	9	16	23	8	10	9	14	13
Mee oneens	16	20	27	25	19	16	13	11	14	18

Opleiding en herkomst spelen ook een grotere rol bij de meningen over de dubbele nationaliteiten (tabel 7.2.2). Zo zijn hbo'ers en academici minder vaak gekant tegen het hebben van een dubbele nationaliteit dan andere opleidingsgroepen. Vooral onder vbo'ers vindt een grote meerderheid dat bij naturalisatie een andere nationaliteit opgezegd moet worden (78 procent) en dat een minister geen dubbele nationaliteit mag hebben (83 procent). Grotere verschillen zien we echter bij het onderscheid naar herkomst. De niet-westerse allochtonen zijn in mindere mate tegen dubbele nationaliteiten, dan zowel autochtonen als westerse allochtonen. Met 60 procent vindt een duidelijke meerderheid van de niet-westerse allochtonen dat meer nationaliteiten moet kunnen. Ruim een kwart is tegen dubbele paspoorten. Als het gaat om een dubbele nationaliteit van een minister is men minder uitgesproken; bijna de helft vindt dat dit moet kunnen, één op de drie is tegen.

De achterbannen van de politieke partijen tonen zich verdeeld over de dubbele nationaliteiten (tabel 7.2.3). Dat men de andere nationaliteit – indien mogelijk – moet opzeggen bij

7.2.2 Meningen over dubbele nationaliteiten naar opleiding en herkomst, 2010

	Opleiding					Herkomst			Totaal
	basis- onder- wijs	vbo	mavo, vwo-3	havo, vwo, mbo	hbo, universi- teit	autoch- toon	westers alloch- toon	niet- westers alloch- toon	
	%								
Andere nationaliteit opzeggen bij krijgen van Nederlands paspoort									
Mee eens	65	78	57	61	50	64	59	28	60
Niet eens, niet oneens	12	15	22	15	18	17	14	12	16
Mee oneens	22	7	21	23	33	19	27	60	23
Ministers mogen geen dubbele nationaliteit hebben									
Mee eens	65	83	67	72	59	73	65	34	69
Niet eens, niet oneens	8	11	13	12	15	12	14	20	13
Mee oneens	26	6	20	16	26	15	20	46	18

het verkrijgen van een Nederlands paspoort, vinden vooral de PVV-stemmers, gevolgd door de aanhangers van de VVD, het CDA, de CU, en de SP. Bij de stemmers op D66 is dit iets minder dan de helft, maar toch nog een grotere groep ten opzichte van de 35 procent die het oneens zijn met deze stelling. Geheel verdeeld toont zich de PvdA-stemmer:

7.2.3 Meningen over dubbele nationaliteiten naar stemgedrag, 2010

	Stemgedrag										Totaal
	VVD	PvdA	PPV	CDA	SP	D66	Groen-Links	CU	overig	niet gestemd	
	%										
Andere nationaliteit opzeggen bij krijgen van Nederlands paspoort											
Mee eens	66	40	84	62	59	47	33	61	74	64	60
Niet eens, niet oneens	12	20	10	19	18	19	15	23	12	17	16
Mee oneens	22	40	5	19	22	35	52	16	14	18	23
Ministers mogen geen dubbele nationaliteit hebben											
Mee eens	79	46	89	76	66	54	40	72	84	72	69
Niet eens, niet oneens	7	19	5	14	15	19	18	18	10	13	13
Mee oneens	14	35	6	10	19	27	41	9	6	14	18

40 procent is voor, en 40 procent is tegen. Terwijl het politieke standpunt van zowel de PvdA als van D66 tegen de afstandseis bij naturalisatie is, is de electorale achterban van deze partijen dus beduidend behoudender. De enige partij waarvan een grotere groep het oneens is met het inleveren van het tweede paspoort, is GroenLinks. Een vergelijkbaar patroon is te zien bij de opvatting over dubbele nationaliteiten bij ministers. Bij vrijwel alle politieke partijen vindt de meerderheid van de electorale achterban dat ministers geen dubbele nationaliteit mogen hebben. Alleen bij GroenLinks en de PvdA is deze meerderheid er niet. Maar het feit dat zelfs bij de sociaal-democraten nog steeds meer mensen het eens dan oneens zijn met de stelling dat ministers geen dubbele nationaliteit mogen hebben, geeft aan dat ook op dit punt de PvdA achterban behoudender is dan de politieke vertegenwoordiging, die immers vóór het behoud van de dubbele nationaliteit is.

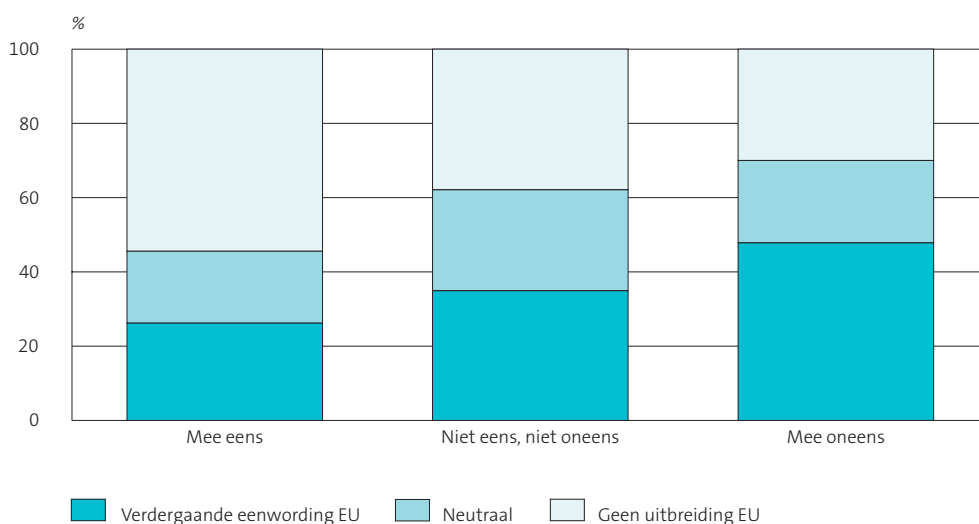
7.3 Tegenstanders van dubbele nationaliteit: een profiel

De opvattingen over dubbele nationaliteit hangen samen met andere meningen van het electoraat. Dit komt vooral naar voren bij de gewenste koers over de Europese eenwording. Bijna de helft van de Nederlanders vindt dat de Europese eenwording al te ver is doorgeschoten, terwijl ongeveer een derde voorstander is van een sterkere Europese eenwording. De rest neemt een middenpositie in. Meer tegenstanders dan voorstanders van de EU bevinden zich onder de meeste bevolkingsgroepen, zoals mannen en vrouwen, jongeren en ouderen. De enige uitzondering zijn de hoogst opgeleiden, waarvan de helft vóór en een kwart tegen uitbreiding van de EU is (Te Riele en Schmeets, 2010).

Van de tegenstanders van dubbele nationaliteit is met 53 procent ruim de helft van mening dat de Europese eenwording te ver is doorgeschoten, een kwart vindt dat de eenwording nog niet ver genoeg is gegaan. Een nagenoeg tegengesteld beeld zien we onder de groep die geen probleem heeft met het verschijnsel dubbele nationaliteit: van deze groep is bijna de helft is voorstander van verdergaande Europese integratie, terwijl 30 procent daar tegen is. Een vrijwel identiek beeld levert een vergelijking met de opvatting over de dubbele nationaliteit bij ministers op. De helft van de groep die vindt dat bewindslieden best meerdere paspoorten mogen hebben is voor verdere eenwording in Europa, terwijl een kwart van die groep tegen verdere Europese eenwording is. Van de groep die tegen ministers met een dubbele nationaliteit is, is de helft tegen verdere Europese integratie, en een kwart voorstander daarvan.

Ook bij een andere opvatting die gerelateerd is aan een uitbreiding van Europa, het lidmaatschap van Turkije, is er een duidelijke relatie met de opvatting over de dubbele nationaliteiten. Het electoraat toont zich nogal verdeeld over Turkije als het gaat over toetreding tot de EU. Zo is slechts 3 procent het helemaal eens met de stelling dat Turkije lid mag worden van de EU, tegenover 16 procent dat het daar helemaal mee oneens is. Een grote meerderheid heeft daar een iets minder uitgesproken mening over: 36 procent is het eens met deze stelling, en 43 procent oneens. Daarmee vinden dus vier van de tien kiezers dat Turkije mag toetreden tot de EU, en zes van de tien zijn daar op tegen.

7.3.1 Andere nationaliteit opzeggen bij krijgen van Nederlands paspoort naar mening over gewenste uitbreiding van de Europese Unie, 2010

De kwestie van de dubbele nationaliteit is gerelateerd aan het oordeel over Turkije als toekomstig EU-land. Twee van de drie tegenstanders van dubbele nationaliteit is van mening dat Turkije niet mag toetreden, tegenover krap de helft van de mensen die geen probleem hebben met dubbele nationaliteit. Blijkbaar fungeert de opvatting over de dubbele nationaliteiten echter niet als een duidelijke splijtzwam voor het mogelijke EU-lidmaatschap van Turkije: immers de helft van de groep die vindt dat meerdere nationaliteiten zou mogen, is sceptisch over Turkije als EU-land. Bij de opvatting over twee nationaliteiten van ministers, is het patroon identiek: van de personen die vinden dat deze bebindslieden geen twee paspoorten mogen hebben, is tweederde tegen toetreding van Turkije. Dit is aanmerkelijk meer dan vier op de tien personen die geen probleem hebben met ministers die meerdere paspoorten hebben.

Nog minder duidelijk is de relatie met de mening over het geven van ontwikkelingshulp. Een grote meerderheid, driekwart, van het electoraat is tegen het geven van meer ontwikkelingshulp. Van de groep die vindt dat bij naturalisatie de oorspronkelijke nationaliteit opgezegd moet worden, zijn acht van de tien tegen meer hulp aan ontwikkelingslanden. Van de mensen die geen probleem hebben met het behoud van de oorspronkelijke nationaliteit bij naturalisatie is dat met zes van de tien weliswaar een kleiner deel, maar ook nog een beduidende meerderheid. Bij de kwestie van ministers met meerdere paspoorten is het beeld vergelijkbaar.

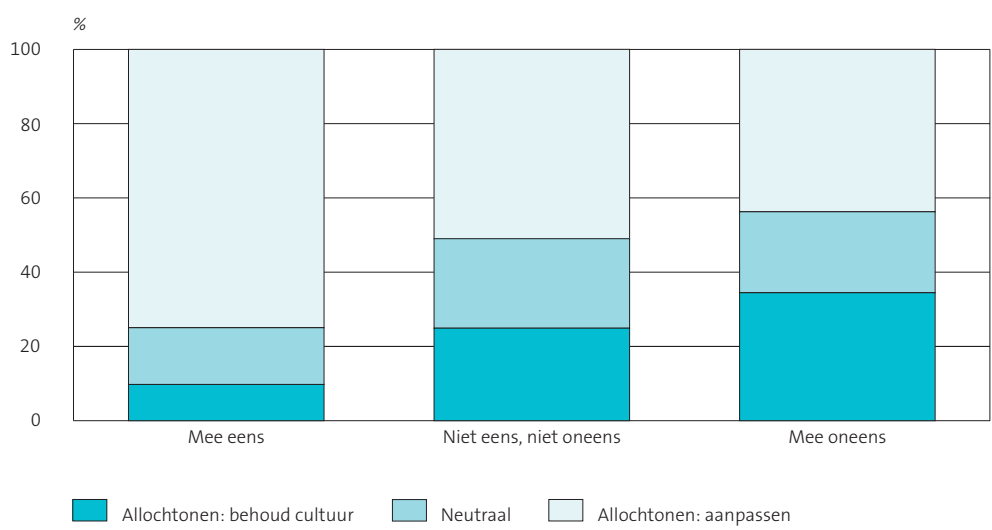
We constateren dat er wel een relatie is met opvattingen over een grotere toenadering en mogelijke verbintenissen met andere landen, maar dat dit zeker niet afdoende inzicht biedt in de vraag waarom een belangrijk deel van de bevolking tegen dubbele nationaliteit is. Om na te gaan of deze opvatting over dubbele nationaliteiten sterker gerelateerd is aan binnenlandse problematiek, wordt de relatie met meningen over moslims en de gewenste culturele assimilatie gelegd.

Van het electoraat vindt een derde dat de komst van moslims volledig stopgezet moet worden, en tweederde is het daar niet mee eens. Onder voorstanders van het beperken van dubbele paspoorten, vindt 42 procent dat de komst van moslims aan banden moet worden gelegd, wat drie keer zoveel is als de 14 procent bij de mensen die het niet eens zijn met het beperken van dubbele nationaliteit. Bij de kwestie rond dubbele nationaliteiten van ministers wordt het contrast tussen mensen die wel en geen probleem hebben met dubbele nationaliteit nog iets scherper. Van de groep die niet tegen dubbele paspoorten is, is slechts een op de tien tegen de komst van moslims, terwijl dat onder de tegenstanders van dubbele paspoorten vier op de tien zijn.

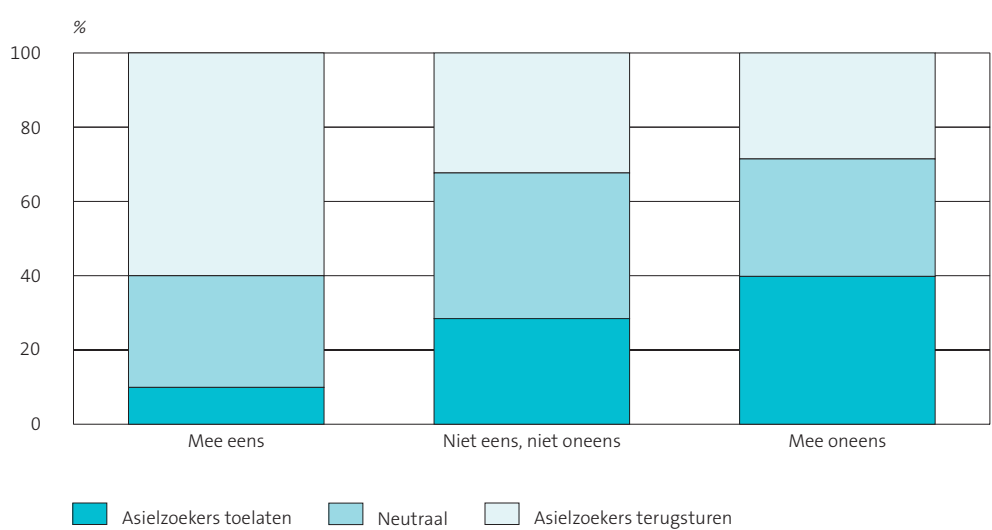
Deelnemers aan het kiezersonderzoek werden ook gevraagd naar de gewenste aanpassing van allochtonen aan de Nederlandse cultuur. Een op de zes vindt dat allochtonen in Nederland moeten kunnen leven met het behoud van hun eigen cultuur, tegenover vier op de zes die vinden dat allochtonen zich moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur. Van de tegenstanders van dubbele paspoorten vindt ongeveer 75 procent dat allochtonen zich dienen aan te passen aan de Nederlandse cultuur, terwijl onder personen die geen probleem hebben met dubbele nationaliteit 40 procent is. Dit patroon – bijna dubbel zoveel voorstanders van culturele assimilatie onder personen die tegen dubbele nationaliteit zijn – treffen we ook aan met betrekking tot de stelling dat bewindslieden geen dubbele paspoorten mogen hebben.

Over het toelaten van asielzoekers toont het electoraat zich ook kritisch. Van de tien personen zijn er slechts twee van mening dat meer asielzoekers toegelaten moeten worden, tegenover vijf die opteren voor het zoveel mogelijk terugsturen van asielzoekers naar het land van herkomst. Ook bij deze kwestie valt te constateren dat vooral tegenstanders van dubbele paspoorten, met 58 procent, vinden dat asielzoekers teruggestuurd moeten worden. Onder degenen die het niet eens zijn met het opzeggen van de andere nationaliteit bij het verkrijgen van een Nederlands paspoort, is dit 26 procent. De bevindingen zijn ver-

7.3.2 Andere nationaliteit opzeggen bij krijgen van Nederlands paspoort naar mening over culturele assimilatie, 2010

7.3.3 Andere nationaliteit opzeggen bij krijgen van Nederlands paspoort naar mening over toelaten asielzoekers, 2010

gelijkbaar met de mening over de dubbele nationaliteit bij ministers: onder de tegenstanders van dubbele nationaliteit is 55 procent voor het terugsturen van asielzoekers en onder de voorstanders is dat 24 procent.

Aan het electoraat is ook een aantal stellingen voorgelegd over de band met Nederland, en het behoud van Nederlandse gebruiken en gewoonten, zoals het volkslied en de taal. De stelling 'ik voel mij verbonden met Nederland en Nederlanders' krijgt steun van 88 procent, tegenover 3 procent dat het daarmee oneens is; 9 procent neemt een tussenpositie in. Ook een grote meerderheid van 81 procent vindt dat 'Nederlandse gewoonten en gebruiken behouden moeten blijven', terwijl slechts 4 procent het hiermee niet eens is. En zelfs 94 procent zou het jammer vinden als de Nederlandse taal zou verdwijnen. Verder is 74 procent er trots op Nederlander te zijn, en slechts 6 procent is dat niet. Over sommige andere stellingen zijn de meningen wat sterker verdeeld. Dat iedere Nederlander het volkslied zou moeten kennen, vindt de helft, tegenover bijna een kwart dat dit niet vindt. En een minderheid zegt dat je alleen een echte Nederlander kunt zijn indien je in dit land bent geboren. De helft is het hiermee oneens, en de rest – een op de vijf – neemt een tussenpositie in. Ten slotte is ook nagegaan of men zich meer Europeaan of wereldburger voelt dan Nederlander. Tweederde voelt zich meer Nederlander, en slechts een op de zeven ziet zichzelf vooral als Europeaan of wereldburger.

De antwoorden op de bovenstaande stellingen zijn samengevoegd in één schaal (Cronbach's $\alpha = 0,73$).¹⁾ Gezien de stellingen waarop deze schaal is gebaseerd, meet deze zowel een houding ten aanzien van het belang van nationale symbolen – het zogenoemde 'symbolisch patriottisme' – en nationale identiteit (Huddy en Khatib, 2007). Wij duiden dit als de gecombineerde opvatting over 'het behoud van de Nederlandse identiteit'. De scores lopen van 13 (oneens met de meeste stellingen) tot en met de maximale score van 35 (met alle stellingen 'helemaal mee eens'). Een op de zes kiezers neemt met een gemiddelde score van 21 of lager een gemiddelde positie in op de schaal, dus tot en met de score 21. Dus vijf van de zes kiezers nemen een positie in die er op duidt dat ze voorstander zijn van een behoud van Nederlandse gebruiken en gewoonten. De gemiddelde score op de identiteitsschaal is 25,4. Weinig verrassend vinden wij een duidelijk verband tussen de mate van het willen vasthouden aan de Nederlandse identiteit en de houding ten opzichte van dubbele nationaliteiten. De score loopt op van gemiddeld 23,2, via 24,9 naar 26,4 voor de drie groepen die voorstander zijn van dubbele paspoorten, daarover een neutrale mening hebben, en de tegenstanders van dubbele paspoorten ($\text{Eta} = 0,32$). Met de scores oplopend van 22,7 via 24,2 en 26,3 geldt een vergelijkbaar patroon bij de voor- en tegenstanders van dubbele nationaliteiten bij ministers ($\text{Eta} = 0,35$).

¹⁾ Een principale factoranalyse genereert één dimensie (eigenwaarde tweede dimensie is 1,03) met ladingen variërend van 0,38 tot 0,71.

7.4 Dubbele nationaliteiten: samenhang met andere kenmerken

In het voorgaande is ingegaan op de kruisverbanden van de twee stellingen over dubbele nationaliteiten met achtergrondkenmerken, stemgedrag en opvattingen over Europese integratie en minderheden, en het behoud van de Nederlandse identiteit. In deze paragraaf gaan we in op de unieke bijdrage van deze kenmerken op de beide stellingen. Op deze wijze krijgen we zicht op welke kenmerken vooral van belang zijn voor de opvattingen over de dubbele nationaliteiten.

7.4.1 Regressieanalyse van de mening dat de andere nationaliteit moet worden opgezegd bij het krijgen van een Nederlands paspoort op opvattingen over de Nederlandse identiteit, minderheden en Europese eenwording en achtergrondkenmerken van het electoraat, 2010

	Stap 1			Stap 2			Stap 3		
	b	se	beta	b	se	beta	b	se	beta
Intercept	0,72	0,18		0,79	0,29		1,38	0,34	
Nederlandse identiteit: behouden	0,11	0,01	0,37**	0,06	0,01	0,19**	0,06	0,01	0,18**
Moslims: volledige stop				0,18	0,04	0,12**	0,14	0,04	0,09**
Asielzoekers: terugsturen				0,17	0,04	0,11**	0,17	0,04	0,11**
Allochtonen: aanpassen				0,20	0,04	0,13**	0,19	0,04	0,13**
Europese eenwording: niet verder gaan				0,12	0,03	0,09**	0,13	0,03	0,09**
Ontwikkelingshulp: niet meer geld				0,07	0,04	0,04	0,05	0,04	0,03
Turkije: moet geen EU-lid kunnen worden				0,18	0,04	0,12**	0,16	0,04	0,10**
Geslacht: man							0,34	0,05	0,14**
Leeftijd: in jaren							0,00	0,00	0,05*
Herkomst: allochtoon							-0,26	0,10	-0,06**
Basisonderwijs							-0,15	0,15	-0,03
Vbo							0,28	0,09	0,08**
Mavo							0,04	0,11	0,01
Havo, mbo, vwo							0,19	0,07	0,08**
N	1 601			1 502			1 423		
R-kwadraat (adj.)	0,14			0,27			0,30		

* 0,01 < p < 0,05; ** p < 0,01

7.4.2 Regressieanalyse van de mening dat een minister geen dubbele nationaliteit mag hebben op opvattingen over de Nederlandse identiteit, minderheden en Europese eenwording en achtergrondkenmerken van het electoraat, 2010

	Stap 1			Stap 2			Stap 3		
	b	se	beta	b	se	beta	b	se	beta
Intercept	0,87	0,17		0,99	0,27		1,31	0,33	
Nederlandse identiteit: behouden	0,12	0,01	0,40**	0,07	0,01	0,23**	0,07	0,01	0,22**
Moslims: volledige stop				0,19	0,04	0,13**	0,16	0,04	0,11**
Asielzoekers: terugsturen				0,11	0,04	0,08**	0,11	0,04	0,07**
Allochtonen: aanpassen				0,22	0,04	0,15**	0,20	0,04	0,14**
Europese eenwording: niet verder gaan				0,12	0,03	0,09**	0,11	0,03	0,08**
Ontwikkelingshulp: niet meer geld				0,06	0,04	0,04	0,06	0,04	0,04
Turkije: moet geen EU-lid kunnen worden				0,16	0,04	0,11**	0,14	0,04	0,09**
Geslacht: man							0,21	0,05	0,09**
Leeftijd: in jaren							0,00	0,00	0,07**
Herkomst: allochtoon							-0,20	0,09	-0,05*
Basisonderwijs							-0,12	0,14	-0,02
Vbo							0,22	0,09	0,07*
Mavo							-0,01	0,11	0,00
Havo, mbo, vwo							0,19	0,06	0,08**
N	1 601			1 501			1 423		
R-kwadraat (adj.)	0,16			0,29			0,30		

* 0,01 < p < 0,05; ** p < 0,01

Tabellen 7.4.1 en 7.4.2 tonen de resultaten van de analyses die in drie stappen zijn uitgevoerd. De eerste stap betreft het effect van de mate van identiteitsbehoud. Vervolgens zijn in de tweede stap de opvatting over zes andere inhoudelijke vraagstukken toegevoegd, drie met betrekking tot immigratie en integratie en drie met betrekking tot Europese integratie. Als derde stap worden enkele achtergrondkenmerken betrokken in de analyse (geslacht, leeftijd, herkomst en opleiding). Op deze wijze worden de veranderingen helder als gevolg van de aanpassingen in het model en kunnen de effecten van de verschillende variabelen worden weergegeven in termen van verklaarde variantie. In tabel 7.4.1 is de afhankelijke variabele de houding ten opzichte het afstandsvereiste bij naturalisatie, in tabel 7.4.2 de houding ten opzichte van dubbele nationaliteit van ministers.

Niet verrassend, naarmate de burger meer vindt dat nationale symbolen, zoals het volkslied en de taal, en Nederlandse gebruiken en gewoonten behouden moeten blijven, hoe meer hij of zij gekant is tegen dubbele nationaliteit. Daarmee wordt respectievelijk 14 en

16 procent van de variantie van de twee stellingen verklaard. Uit de tweede stap komt naar voren dat zes van de zeven opgenomen kenmerken elk een separate samenhang hebben met de dubbele paspoorten. Samen bepalen ze ruim een kwart van de posities die het electoraat op de schaal – van 1 tot 5 – innemen. Dit geldt zowel voor het opzeggen van de andere nationaliteit bij het verkrijgen van een Nederlands paspoort ($R^2 = 27\%$), als voor de opvatting dat ministers geen dubbele nationaliteit mogen hebben ($R^2 = 29\%$). Of anders gezegd: de verklaarde variantie neemt telkens met 13 procent toe. Dit komt voor een belangrijk deel door de drie kenmerken die op minderheden betrekking hebben. Vooral is de houding over de komst van moslims relevant. Iets minder belangrijk is de mening over de Europese eenwording, en het EU-lidmaatschap van Turkije, voor de mening over de dubbele paspoorten. De opvatting over het geven van ontwikkelingshulp biedt geen additionele verklaring voor de meningen over de dubbele paspoorten.

Indien vervolgens aan de modellen diverse sociaaldemografische kenmerken worden toegevoegd, zoals sekse, leeftijd, opleiding en herkomst, dan veranderen de effecten van de zeven inhoudelijke kenmerken op de meningen over dubbele paspoorten nauwelijks. Bovendien neemt de verklaarde variantie maar met enkele procenten toe. Vooral mannen, ouderen en autochtonen vinden dat dubbele paspoorten niet zou moeten kunnen, zowel voor de bevolking als specifiek voor ministers. Ook zijn personen met een vbo-diploma, alsook met een afgeronde hogere middelbare opleiding vaker tegen een dubbel paspoort dan de hoogst opgeleiden.

7.5 Conclusies en discussie

In Nederland wonen zo'n 1,16 miljoen mensen met een dubbele nationaliteit. Onlangs is door de regering een ontwerp wetsvoorstel gepubliceerd dat beoogt het verkrijgen van dubbele nationaliteiten aan te scherpen. Tegen deze achtergrond is nagegaan hoe de Nederlandse bevolking aankijkt tegen de dubbele nationaliteit: dienen personen die Nederlander willen worden hun andere nationaliteit op te zeggen, en mogen ministers meerdere nationaliteiten hebben? Een duidelijke meerderheid toont zich sceptisch ten opzichte van dubbele nationaliteit: 60 procent vindt dat bij naturalisatie afstand gedaan moet worden van de andere nationaliteit en zelfs 70 procent vindt dat ministers uitsluitend de Nederlandse nationaliteit dienen te hebben. Hoewel de scepsis wordt gedragen door brede lagen van het electoraat, is er toch een aantal verschilpunten te noemen. Vooral mannen, 45-plussers en vbo'ers maken een voorbehoud. Een meerderheid van de hbo'ers en academici en vooral niet-westerse allochtonen vindt dat dubbele paspoorten moet kunnen.

Naarmate de burger de Nederlandse identiteit van belang acht – dit wil zeggen: zich meer verbonden voelt met Nederland, trots is om een Nederlander te zijn, van mening is dat iedere Nederlander het volkslied zou moeten kennen, dat de Nederlandse gewoonten en gebruiken behouden moeten blijven, het jammer zou vinden indien de Nederlandse taal zou verdwijnen en van mening is dat je eigenlijk alleen maar een echte Nederlander kunt zijn indien je in Nederland bent geboren – hoe vaker deze burger van mening is dat dubbele nationaliteiten eigenlijk niet zou moeten kunnen.

Het is echter niet zo, dat de meningen over dubbele nationaliteiten bijna in zijn geheel verklaard kunnen worden door de positie die men inneemt op deze identiteitsschaal. De opvattingen over allochtonen spelen daarnaast een belangrijke rol, waaronder de mening over het toelaten van moslims en de aanpassing van allochtonen aan de Nederlandse cultuur.

Om na te gaan of de tegenstand van een dubbel paspoort vooral gerelateerd is aan de huiver voor een groter wordend Europa, zoals de toetreding van Turkije tot de EU, is gekeken naar de samenhang met de verschillende opvattingen over dubbele nationaliteiten. Hoewel de mensen die geen probleem hebben met meerdere nationaliteiten beduidend sterker pleiten voor een groter Europa ten opzichte van de tegenstanders van meerdere paspoorten, verzet zich ook een fors deel zich tegen een verdergaande Europese integratie. Op basis van deze bevindingen is de conclusie gerechtvaardigd dat – naast de opvattingen over de Nederlandse identiteit – de mening over het beschikken over meerdere nationaliteiten in sterkere mate samenhangt met de vraag hoe men over asielzoekers, allochtonen en moslims denkt, dan met de houding ten aanzien van eventuele verdere uitbreiding van de EU.

7.6 Literatuur

De Groot, G.R. en M. Vink (2008). *Meervoudige Nationaliteit in Europees Perspectief: een landenvergelijkend overzicht* (ACVZ Voorstudie). Den Haag: Adviescommissie voor Vreemdelingenzaken.

Huddy L. en K. Khatib (2007). American Patriotism, National Identity, and Political Involvement. *American Journal of Political Science*, (51)1, 63–77.

Nicolaas, H., Wobma, E. en J. Ooijevaar (2010). Demografie. In: Viet, R., van der Ooijevaar, J. en A. Boerdam (red.) *Jaarrapport Integratie 2010*, Den Haag/Heerlen: CBS, 33–59.

Schmeets, H. en M. Vink (2011, 2 mei). Brede steun voor beperking dubbele nationaliteit, CBS-Webmagazine.

Schmeets, H. en M. Vink (2011). De dubbele nationaliteit: wie zijn voor, en wie tegen? *Bevolkingstrends* (59)3, 28–32.

Te Riele, S. en H. Schmeets (2010). Hoogopgeleiden meer vertrouwen in politiek en instituties. In: Bie, R., van der, Van Galen, R., Goede, W., de, Janissen, E. en N. Kooiman (red.), *De Nederlandse samenleving 2010*. Den Haag/Heerlen: CBS, 175–184.

Vink, M. en G.R. de Groot (2010). Citizenship Attribution in Western Europe: International Framework and Domestic Trends. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36(5), 713–734.

Data en vragenstellingen

In de drop-off-vragenlijst (zie hoofdstuk 2) zijn twee vragen opgenomen naar de dubbele nationaliteiten. De beide vragenstellingen 'Een persoon die een Nederlands paspoort krijgt moet – indien mogelijk – zijn andere nationaliteit opzeggen' en 'Ministers mogen geen dubbele nationaliteit hebben' kennen vijf antwoordcategorieën: helemaal mee eens (30; 37); mee eens (30; 33); niet mee eens, niet mee oneens (16; 13); mee oneens (17; 13); helemaal mee oneens (6; 5). De percentages staan tussen haken.

Soms zijn – vanwege de overzichtelijkheid en de benodigde aantallen – de vijf categorieën teruggebracht tot drie, waarbij 'helemaal mee eens' is samengevoegd met 'mee eens', en 'helemaal mee oneens' met 'mee oneens'. Dit is vooral in het beschrijvende deel gebeurd. Voor de regressie-analyses is de oorspronkelijke 5-delig gebruikt. In de tekst is soms – omwille van de leesbaarheid – 'dubbele paspoorten' vermeld, ter aanduiding van 'dubbele nationaliteiten'.

De mening van het
electoraat over
Europese integratie

8

De mening van het electoraat over Europese integratie

8.1 Inleiding

8.2 Beoordeling van het lidmaatschap van de Europese Unie

- Oordeel over Europa
- Europa als politiek strijdpunt
- Mening over Europa van bevolkingsgroepen
- Partijvoorkeur en Europese eenwording

8.3 Conclusie en discussie

8.4 Literatuur

8 De mening van het electoraat over Europese integratie

Kees Aarts, Rik Linssen en Hans Schmeets

De Europese Unie omvat inmiddels 27 lidstaten. Hoe denkt het electoraat over de Europese eenwording? Welke verschillen zijn te constateren tussen mannen en vrouwen, jongeren en ouderen, lager en hoger opgeleiden? En wat vinden de achterbannen van de politieke partijen daarvan?

8.1 Inleiding

De economische en politieke integratie van Europa heeft in de laatste decennia een grote vlucht genomen. De Europese Unie werd onder meer in 2004 en 2007 uitgebreid en omvat inmiddels 27 lidstaten. Het verdrag van Maastricht en de daarop voortbouwende verdragen van Amsterdam, Nice en Lissabon bestendigden zowel de uitbreiding als de invloed van de Europese Unie. Ook is de invloed van de Europese Unie op het dagelijkse leven van de Nederlandse kiezer met de introductie van de Euro, de afschaffing van grenscontroles en het vrije verkeer van goederen en diensten, en de regelgeving die uit “Brussel” naar de lidstaten komt, toegenomen.

Europa is ook een actueel thema. Veel kiezers hebben gemeld dat de kredietcrisis een belangrijk nationaal probleem is (zie hoofdstuk 6). Inmiddels is het ook zeer de vraag of de euro gehandhaafd blijft in Griekenland of dat de Griekse drachme weer de betaaleenheid wordt.

In dit hoofdstuk onderzoeken we de houding van het Nederlandse electoraat ten opzichte van de Europese Unie. Hierbij wordt ingegaan op verschillen in geslacht, leeftijd en onderwijsniveau. Ook wordt een beeld geschetst van de houding ten opzichte van Europa van de achterban van de politieke partijen.

8.2 Beoordeling van het lidmaatschap van de Europese Unie

Oordeel over Europa

De Nederlandse kiezer kan sinds 1979 op directe wijze invloed uitoefenen op het Europese beleid door deel te nemen aan Europese parlementsverkiezingen. De opkomst bij Europese verkiezingen ligt in Nederland lager dan het gemiddelde in de Europese Unie. Tussen 1979 en 1999 is de opkomst sterk gedaald, maar vertoont daarna een stabiel beeld. De meest recente Europese parlementsverkiezingen werden gehouden in juni 2009. Daar nam 37 procent van de stemgerechtigde bevolking aan deel. In 2004 was de opkomst, met 39 procent, net iets hoger. De verkiezingen in 2009 zorgden voor de volgende politieke verschuivingen: de PVV boekte een winst van 4 zetels, en ook D66 won er 2. Dit ging ten koste van de PvdA, de VVD en het CDA. Kennelijk wisten vooral de partijen te profiteren die een uitgesproken standpunt over Europa innamen, met D66 als voorstander en de PVV die zich kritisch opstelt over Europa.

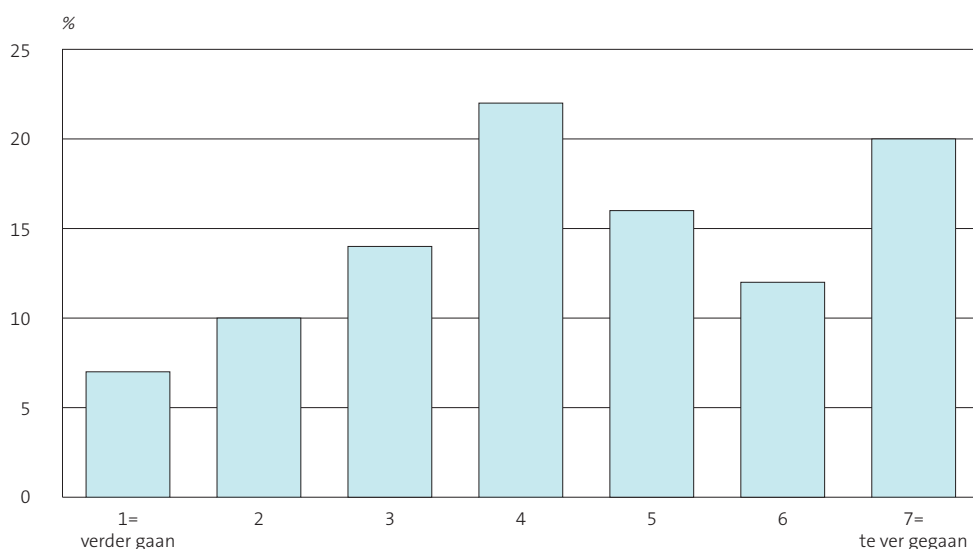
Tegen de achtergrond van de geringe animo om voor de Europese verkiezingen naar de naar de stembus te gaan, vindt met 55 procent toch een meerderheid van de Nederlandse bevolking het lidmaatschap van de Europese unie een 'goede zaak'. Iets meer dan één op de tien Nederlanders ervaart het EU-lidmaatschap als een 'slechte zaak'. Ruim een derde van het electoraat neemt een middenpositie in. Een minderheid heeft vertrouwen in de Europese Unie: slechts 45 procent van het electoraat geeft aan vertrouwen in de EU te hebben. Daarmee is dit wel een lichte stijging ten opzichte van de 41 procent in 2006. Een toename in het vertrouwen spoort met de bevinding van een toename van het vertrouwen in het Europese parlement tussen 2004 en 2008 (Kloosterman en Schmeets, 2010). Ook diverse andere indicatoren duiden op een iets positievere blik op Europa ten opzichte van 2006. Zo is in 2010 de helft van het electoraat tamelijk tot zeer tevreden over het functioneren van de democratie in de Europese Unie. Ten opzichte van 2006 is deze tevredenheid met 5 procentpunten gegroeid. Maar deze tevredenheid met het democratische gehalte van Europa is wel beduidend lager dan de tevredenheid met de Nederlandse democratie, waar driekwart tevreden over is.

Europa als politiek strijdpunt

Het vraagstuk over verdergaande Europese integratie heeft zich geleidelijk ontwikkeld tot een politiek strijdpunt (zie ook: Aarts en Schmeets, 2008). Aan de stemgerechtigden is gevraagd naar hun standpunt over de Europese integratie. Daarbij dienen ze een positie in te nemen op een zevenpuntschaal die loopt van 'de Europese eenwording zou verder moeten gaan' (1) tot 'de Europese eenwording is al te ver gegaan' (7). Een kleine groep van het electoraat, 7 procent, is fervent voorstander van verdergaande Europese eenwording (zie grafiek 8.2.1). De groep die zich aan het andere eind van het spectrum bevindt – de uitgesproken tegenstanders van verdergaande Europese eenwording – is met 20 procent bijna drie keer zo groot.

In het verleden was men minder sceptisch over Europese integratie. In het begin van de jaren negentig waren er zelfs meer voorstanders (38 procent) dan tegenstanders (30 procent). Daarna werd het sentiment ten aanzien van Europese eenwording negatiever. In 2002 was de groep die tegen Europa was met 41 procent al groter dan de 35 procent die er voor was. In 2006 is zelfs een duidelijke meerderheid van de kiezers tegen een verdere Europese eenwording: 55 procent was daar op tegen, 26 procent voor. In 2010 wordt deze trend in de richting van een duidelijk 'nee' over de Europese eenwording echter omgeboogen: 47 procent is tegen een sterkere integratie binnen Europa, tegenover 31 procent vóór. De rest neemt een neutrale positie in.

8.2.1 Mening over de Europese eenwording, 2010

Uit de tabel 8.2.2 valt af te lezen dat steeds meer mensen een duidelijke mening hebben over de Europese integratie. Dat werd op basis van het NKO 2006 reeds geconstateerd (Aarts en Schmeets, 2008): een kleiner deel geeft geen antwoord op deze vraag of beantwoordt de vraag met 'weet niet'. Vooral de nog maar 2 procent van het electoraat dat in 2010 een antwoord schuldig blijft, duidt er op dat de kiezer een duidelijkere mening over de verdergaande eenwording binnen Europa heeft.

8.2.2 Voor- en tegenstanders van een verdere Europese eenwording, 1994—2010

	Europese eenwording			Weet niet/geen antwoord
	voor verdere eenwording	middenpositie	tegen verdere eenwording	
	%			
1994	38,2	31,3	30,5	9,9
1998	40,6	27,1	32,3	6,5
2002	35,3	25,1	40,6	3,1
2006	25,9	19,3	54,8	5,5
2010	32,2	22,4	43,3	2,1

Meningen over Europa van bevolkingsgroepen

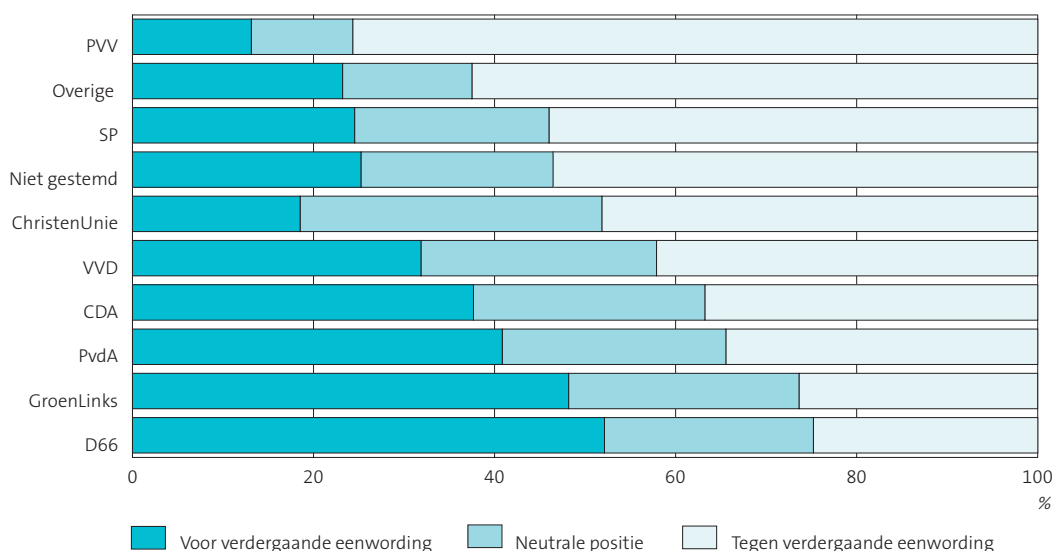
De opkomst van de gemeenschappelijke Europese interne markt brengt nieuwe vormen van competitie met zich mee. Hooghe en Marks (2005) stellen dat een vrij verkeer van personen en goederen ertoe leidt dat bedrijven makkelijker productiecapaciteit kunnen verplaatsen over de landsgrenzen heen. Vooral mensen met veel sociaaleconomische hulpbronnen, zoals een hoge opleiding, profiteren van de voordelen van een meer open economie binnen Europa. Zo zijn laaggeschoolde werknemers kwetsbaarder voor toegenomen mobiliteit van productiecapaciteit dan hooggeschoolde werknemers. Met als gevolg dat bijvoorbeeld de lager opgeleiden argwanender staan tegenover de Europese eenwording dan de hoger opgeleiden. Ook uit het NKO blijkt dat. Gemiddeld genomen plaatsen hoger opgeleiden zich meer in de richting van verdergaande Europese integratie (3,6). Lager opgeleiden hebben een gemiddelde score van (5,0) een grotere scepsis over Europese eenwording. Naast opleiding is er ook een duidelijke relatie met sociale klasse. Personen die zichzelf tot de hogere klasse rekenen, positioneren zich gemiddeld genomen meer in de richting van verdergaande Europese integratie (3,5) dan degenen die zeggen tot de arbeidersklasse te behoren (5,1). Alleen op basis van opleidingsniveau en sociale klasse verschilt men in houding over Europese eenwording: mannen en vrouwen, gehuwden en ongehuwden en jongeren en ouderen verschillen niet in hun mening over verdergaande Europese eenwording.

Partijvoorkeur en Europese eenwording

De mening over de Europese eenwording laat geprononceerde verschillen zien wanneer we deze relateren aan partijkeuze (zie grafiek 8.2.3). Van de D66-stemmers is met 52 procent een krappe meerderheid vóór verdergaande Europese eenwording. D66 staat bekend als partij met een pro-Europees programma en is de enige partij waarvan een meerderheid van de kiezers zichzelf positioneerde in de richting van verdergaande Europese integratie. Voor de achterban van Groenlinks is 48 procent voor een meer geïntegreerd Europa. Toch is bij zowel Groenlinks als D66 nog een kwart van de kiezers tegen. Aan het andere eind van het spectrum bevinden zich de stemmers op de Partij voor de Vrijheid: ruim driekwart is tegen verdergaande Europese eenwording. De achterban van zowel de Christen-Unie als van de SP zijn eveneens sterk tegen de EU-uitbreiding.

De achterbannen van het CDA, de PvdA en de VVD tonen zich verdeeld over de Europese eenwording. Onder de CDA-stemmers is 38 procent vóór en 37 procent is tegen. Onder de PvdA-stemmers is de balans – met 41 procent voor en 34 procent tegen – iets sterker ten faveure van een groter Europa. Bij de VVD is het tegenovergestelde het geval: 32 procent is voor verdergaande Europese eenwording en 42 procent is daar op tegen.

8.2.3 Mening over Europese eenwording naar stemgedrag, 2010

8.3 Conclusie en discussie

Nederland stond aan het begin van de jaren negentig te boek als pro-Europees. Geleidelijk veranderde dit in eurosceptis. In 2002 waren meer tegenstanders dan voorstanders voor een uitbreiding van de EU en in 2006 is zelfs meer dan de helft tegen verdergaande eenwording. Dit past in het beeld van het referendum over het grondwettelijk verdrag in 2005; destijds liet ook al een meerderheid hun scepsis over Europa blijken. In 2010 lijkt deze trend echter te keren. De eurosceptische meerderheid is verdwenen en de groep kiezers die positief denkt over Europese integratie wordt aanzienlijk groter. Het licht toegenomen institutioneel vertrouwen, waaronder het vertrouwen in het Europees parlement, past binnen dit beeld.

Blijkbaar is het electoraat sterk verdeeld in hun attitude ten opzichte van Europa. Toch zijn er weinig verschillen tussen mannen en vrouwen, tussen gehuwden en ongehuwden, en tussen jongeren en ouderen. Wel doen het onderwijsniveau en sociale klasse er toe: hoe hoger, hoe positiever over de eenwording. Dit past in het beeld dat hoger opgeleiden minder te vrezen hebben van verdergaande Europese integratie dan lager opgeleiden (Hooghe en Marks, 2005). Bovendien heeft het electoraat steeds duidelijker een mening over de Europese eenwording: meer mensen nemen een positie voor of tegen Europa in. We interpreteren deze ontwikkeling als doorgezette politisering van het strijdpunt 'Europese eenwording' in Nederland.

Het referendum over de Europese grondwet in 2005 onthulde een discrepantie tussen de politieke partijen in de Tweede Kamer en het electoraat. Waar destijds een grote meerderheid van de politieke partijen zich achter het grondwettelijk verdrag voor Europa schaarde, verwierp het electoraat dit verdrag. In 2010 zien we dat er onder kiezers van partijen met een pro-Europees programma, vooral D66, ook een meerderheid vóór verdergaande Europese integratie is. Ook spoort de opvatting over Europa van de eurosceptische partijen, met name de PVV en in mindere mate de SP, met die van hun achterban. Bij de Europese parlementsverkiezingen van 2009 boekten de partijen op de flanken van het spectrum winst; de uitgesproken voor- en tegenstanders wonnen zetels terwijl partijen met een minder duidelijk programma zetels verloren. De kloof tussen de houding van de kiezer en de houding van de politieke partijen over Europa lijkt daarmee in 2010 kleiner dan vijf jaar eerder.

8.4 Literatuur

Aarts, K. en H. Schmeets (2008). Europese integratie en Nederlandse verkiezingen. In: H. Schmeets en R. van der Bie (red.), *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006: Opzet uitvoering en resultaten*. Den Haag/Heerlen: CBS, 137–145.

Hooghe, L. en G. Marks (2005). Calculation, community and cues: Public opinion on European integration. *European Union Politics*, 6(4), 419–443.

Kloosterman, R. en H. Schmeets (2010). Vertrouwen in medemens en instituties toegenomen aan het begin van de 21e eeuw. *Bevolkingstrends*, 58(2), 43–49.

Politieke participatie en vertrouwen in Europees perspectief

9

Politieke participatie en vertrouwen in Europees perspectief

9.1 Inleiding

9.2 Typering van welvaartsstaten

9.3 Politieke participatie

- Nationale verkiezingen
- Europese verkiezingen
- Conventionele en onconventionele politieke participatie

9.4 Vertrouwen in politiek en politici

9.5 Tevredenheid met de democratie

9.6 Conclusie en discussie

9.7 Literatuur

9 Politieke participatie en vertrouwen in Europees perspectief

Rik Linssen en Hans Schmeets

In Nederland gaat een overgrote meerderheid van het electoraat naar de stembus voor de parlementsverkiezingen. Ook hebben veel Nederlanders vertrouwen in hun medeburgers en in politieke instituties. Hoe zit het met de politieke participatie en het vertrouwen in de andere Europese landen? En biedt daarbij een landenindeling in Noord, West, Oost en Zuid een handvat om de verschillen en overeenkomsten te duiden?

9.1 Inleiding

Europa wordt steeds belangrijker voor Nederland. Steeds meer landen komen bij de Europese Unie en veel landen staan in de rij om aan te sluiten. We kunnen ons afvragen of de Nederlandse bevolking verschilt in vertrouwen en in deelname aan politieke activiteiten ten opzichte van de inwoners van andere Europese landen. Burgers kunnen op allerlei manieren proberen om politici te beïnvloeden. Deelname aan politieke activiteiten van burgers is essentieel voor het functioneren van een democratie (Dahl, 1971). Politieke participatie zorgt ervoor dat politici verantwoordelijk worden gehouden voor de beslissingen die zij nemen. De kwaliteit van een democratie wordt niet alleen bepaald door de juridische en institutionele context (Rawls, 1971) maar ook door de attitudes en participatie van burgers (Kymlicka en Norman, 1994). Naast participatie is ook het vertrouwen in de politiek van belang voor het democratische gehalte: niet alleen het vertrouwen in een eerlijk verloop van verkiezingen, maar ook het vertrouwen dat de burger heeft in politici, politieke partijen en het parlement.

Hoe groot is het politieke vertrouwen en de deelname aan politieke activiteiten in Nederland? En hoe staat Nederland er voor in vergelijking met andere Europese landen?

Op welke punten stemmen landen overeen en op welke punten laten ze verschillen zien? In dit hoofdstuk wordt op basis van een landenindeling onderzocht of landengroepen bepaalde patronen in het vertrouwen en participatie laten zien.

9.2 Typering van welvaartsstaten

Om Nederland te vergelijken met andere landen binnen Europa, worden de Europese landen beschreven aan de hand van de regionale indeling Noord, Zuid, Oost en West (zie schema 9.2.1). Deze indeling komt grotendeels overeen met de indeling van Esping-Andersen (1990) die Europese landen indeelt aan de hand van het type welvaartsstaat (zie ook: Linssen en Schmeets, 2010).

In Noord-Europa treffen we sociaaldemocratische regimes aan. Samen met de Scandinavische landen Noorwegen, Zweden, Finland en Denemarken, behoort Nederland tot het sociaaldemocratische type dat gekenmerkt wordt door een hoge mate van sociale zekerheid¹⁾. Uitkeringen zijn er voor alle inwoners en het beleid richt zich op een kleine invloed van de markt bij de redistributie van goederen. De verantwoordelijkheid voor mensen met een sociaal-economisch zwakkere positie, voor ouderen en voor het opvoeden van kinderen ligt primair bij de staat. Dit heeft als gevolg dat de belastingdruk in dergelijke sociaaldemocratische regimes hoog ligt.

Tot West-Europa behoren Frankrijk, Duitsland, België, Verenigd Koninkrijk en Ierland. Hier worden twee typen welvaartsstaat onderscheiden. Het Angelsaksische Verenigd Koninkrijk en Ierland kunnen worden getypeerd als een liberaal regime. De sociale zekerheid, waaronder uitkeringen, liggen op een laag peil. De vrije markt zorgt voor de redistributie van goederen. Mensen in sociaaleconomisch zwakkere posities dienen opgevangen te worden door hun eigen sociale netwerk in plaats door van de staat. Frankrijk, Duitsland en België maken deel uit van de conservatief-corporatistische type welvaartsstaat. Hoewel daar enige discussie over is, kan ook Zwitserland hieronder worden geschaard. Dit type kenmerkt zich door sterk kerkelijke tradities. Het niveau van voorzieningen, uitkeringen en sociale zekerheid is in deze landen hoog, net als in sociaaldemocratische regimes. In tegenstelling tot het sociaal-democratische type, intervenueert in conservatief-corporatistische regimes

¹⁾ Over Nederland bestaat in de literatuur enige discussie. In eerste instantie heeft Esping-Andersen (1990) Nederland als sociaaldemocratisch getypeerd, en vervolgens, na aanvulling van Ferrara (1996) dit bijgesteld tot een mengvorm van de sociaaldemocratische en conservatief-corporatistische welvaartsstaat. De opgevoerde motivering is dat Nederland weliswaar een basispensioen kent, maar de verlofregelingen in Nederland zijn relatief beperkt en de aanvullende pensioenen zijn per branche geregeld.

de staat pas wanneer private organisaties en familie tekortschieten. Het systeem van sociale zekerheid is dan ook selectiever ingericht en veelal gebaseerd op eerdere behaalde prestaties en status.

Esping-Andersen (1990) concentreerde zich op Noord- en West-Europa. Ferrara (1996) vult deze typering aan met Zuid-Europa (zie ook: Arts en Gelissen, 2002). Landen in het mediterrane gebied zoals Spanje, Italië, Portugal en Griekenland kenmerken zich door een hoge mate van afhankelijkheid van de familie. De sociale zekerheid is daar minder ontwikkeld. Oost-Europese landen – waaronder Oekraïne, Tsjechië, Slowakije, Estland, Slovenië en Hongarije – zijn een mengvorm van liberaal en conservatief-corporatisme. De inrichting van welvaartsstaat is in mindere mate gebaseerd op een historisch ingeworteld model en de sociale zekerheid bevat zowel liberale als conservatief-corporatistische elementen. Op basis van deze indeling worden landen met elkaar vergeleken in de mate van politieke participatie, het politieke vertrouwen en de tevredenheid met de democratie.

9.2.1 Typering van welvaartsstaten

Noord-Europa	West-Europa		Zuid-Europa	Oost-Europa
Sociaaldemocratisch	Liberaal	Conservatief-corporatistisch	Mediterraan	Mengvorm liberaal / conservatief-corporatistisch
Nederland Noorwegen Zweden Finland Denemarken	Verenigd Koninkrijk Ierland	Duitsland Frankrijk België Zwitserland	Spanje Portugal Griekenland	Oekraïne Hongarije Tsjechië Slowakije Polen Slovenië Estland

Bron: Arts en Gelissen (2002), Deacon (2000), Esping-Andersen, (1990), Ferrara (1996).

9.3 Politieke participatie

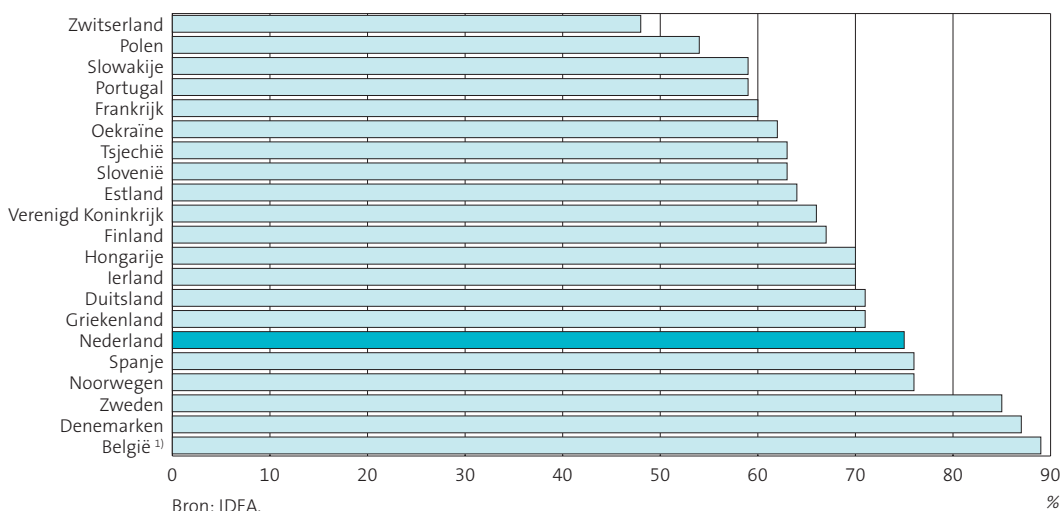
Nationale verkiezingen

De gang naar de stembus wordt gezien als het hart van de democratie. Stemmen is dan ook de meest voor de hand liggende vorm van politieke participatie. De belangrijkste verkiezingen zijn de nationale parlementsverkiezingen. In vergelijking met verkiezingen voor

lagere overheden kennen deze verkiezingen meestal de hoogste opkomst. Bij de meest recente Tweede Kamerverkiezingen van 9 juni 2010 heeft 75,4 procent van het electoraat gestemd. Daarmee was de opkomst 5 procentpunt lager ten opzichte van de verkiezingen die op 22 november 2006 zijn gehouden.

Een vergelijking van de meest recente opkomstcijfers met andere EU-landen leert dat Nederland zich in het rijtje van de sociaaldemocratische landen bevindt (zie grafiek 9.3.1). Zweden, Noorwegen en Denemarken kennen een met Nederland vergelijkbare opkomst. Finland is binnen de groep sociaaldemocratische landen een buitenbeentje: de opkomst is in Finland aanzienlijk lager dan in de andere landen van het sociaaldemocratische welvaartstype. In België, met een opkomstplicht, gaat ruim 90 procent naar de stembus. Verder valt op dat in Oost-Europese landen, zoals Slowakije, Polen en Oekraïne; de opkomst laag is. Het conservatief-corporatistische Duitsland bevindt zich, samen met de liberale landen Ierland en het Verenigd Koninkrijk, in de middenmoot. De Zuid-Europese landen laten geen eenduidig beeld zien. Zo was in Spanje de opkomst 76 procent in 2008, in Griekenland²⁾ 71 procent in 2009, terwijl met 59 procent in Portugal beduidend minder personen aan de verkiezingen in 2011 hebben deelgenomen. De veelheid aan referenda lijkt niet ten goede te komen aan het opkomstcijfer in Zwitserland: krap de helft van het Zwitserse electoraat heeft gestemd tijdens de meest recente parlementsverkiezingen.

9.3.1 Opkomst meest recente parlementsverkiezingen naar land, 2011

¹⁾ In België geldt een opkomstplicht.

²⁾ Formeel is er ook een opkomstplicht in Griekenland, maar daar staan geen sancties op.

Het vergelijken van de opkomstcijfers over een langere periode, vanaf 2000, leert dat het patroon niet veel verandert. De sociaaldemocratische regimes, inclusief Nederland, kenden het afgelopen decennium een consistent hoge opkomst in vergelijking met andere landen. Oost-Europese landen en Zwitserland hebben reeds vanaf de eeuwwisseling een lage opkomst. In landen van het liberale welvaartstype, Ierland en het Verenigd Koninkrijk, schommelt de opkomst in de afgelopen tien jaar tussen de 60 en 70 procent, waarmee de opkomst structureel lager is dan in sociaaldemocratische landen. In het conservatief-corporatistische Zwitserland kwam de opkomst de afgelopen tien jaar niet boven de 50 procent uit. In de Oost-Europese landen – Oekraïne, Slovenië, Tsjechië, Polen en Slowakije – valt op dat de opkomst in vergelijking laag is; dat is al gedurende de hele periode 2000–2011 het geval. Bovendien is er het afgelopen decennium sprake van een dalende opkomst in Oost-Europa. Zo ging in deze landen rondom de eeuwwisseling nog grofweg 70 procent van de stemgerechtigden naar de stembus, terwijl dit percentage tien jaar later rond de 60 ligt.

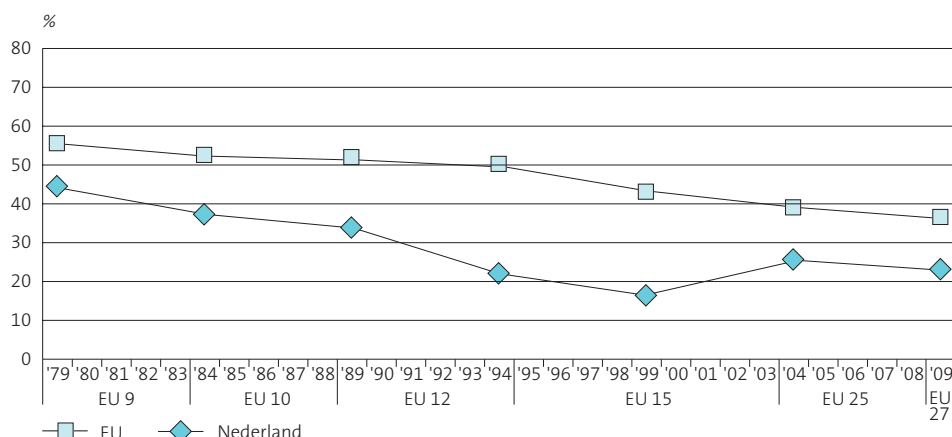
Europese verkiezingen

Naast nationale parlementsverkiezingen zijn er ook de Europese parlementsverkiezingen. Deze worden gezien als ‘second order national elections’: tweederangs nationale verkiezingen (Reif en Schmitt, 1980). Sinds 1979 is de Europese Unie uitgebreid van 9 lidstaten in 1979 naar 27 lidstaten in 2007. Ook door de introductie van de euro wordt de toenemende invloed van ‘Europa’ tastbaar. De steeds verdergaande Europese integratie doet vermoeden dat de Europese parlementsverkiezingen steeds belangrijker worden. Toch zijn het vooral nationale politieke kwesties die de campagnes rondom Europese parlementsverkiezingen domineren (Aarts en Van der Kolk, 2005). In Nederland was dit ook het geval bij het referendum over de Europese grondwet in 2005 dat een duidelijk ‘nee’ als resultaat had. Deze overwegend negatieve attitude over Europa wordt in brede lagen van het electoraat gedeeld (Aarts en Schmeets, 2008, zie ook hoofdstuk 8). In vergelijking met de Europese parlementsverkiezingen kende het referendum destijds een relatief hoge opkomst van 63,3 procent. In Nederland is de opkomst bij Europese parlementsverkiezingen altijd lager geweest.

De eerste Europese parlementsverkiezingen werden – behalve in Nederland – gehouden in Duitsland, Frankrijk, Italië, België, Luxemburg, het Verenigd Koninkrijk, Denemarken en Ierland. Deze verkiezingen waren voor zowel Nederland als de rest van de lidstaten, in termen van opkomst, de meest succesvolle. In Nederland ging ruim 58 procent van de stemgerechtigden naar de stembus, terwijl het Europese gemiddelde krap 62 procent was. Met de uitbreiding van de EU is er steeds minder animo om te gaan stemmen. Tot en met 1994 is er sprake van een zeer geleidelijke afname met zo’n 4 procentpunt tot 58 procent. In het volgende verkiezingsjaar, 1999, heeft nog maar de helft van het Europese electoraat de stem uitgebracht. Nog minder animo voor Europa is er, met een opkomst van respectievelijk 46 en 42 procent, in 2004 en 2009. Dit patroon, een geleidelijk afbrokke-

lende opkomst, geldt echter niet voor Nederland. Het beeld is grilliger. In Nederland is de opkomst het sterkst – met 12 procentpunten – gedaald tussen 1989 en 1994. Dat is opmerkelijk omdat juist in deze periode de EU in zijn huidige vorm, met het verdrag van Maastricht in 1992, werd opgericht. In 1999 bereikt de opkomst een dieptepunt: minder dan één op de drie stemgerechtigden bracht een stem uit. Vervolgens stijgt de opkomst enigszins tot 39 procent in 2004, waarna het weer iets afneemt tot 37 procent bij de meest recente Europese parlementsverkiezingen in 2009.

9.3.2 Opkomst Europese parlementsverkiezingen, Nederland en EU

De Europese Unie werd in 1979 opgericht door 9 landen: Duitsland, Frankrijk, Italië, Nederland, België, Luxemburg, Verenigd Koninkrijk, Denemarken en Ierland. De eerste uitbreiding vond plaats in 1984 toen Griekenland toetrad tot de EU. In 1989 kwamen Spanje en Portugal erbij, gevolgd door Oostenrijk, Zweden en Finland in 1995. De EU werd in 2004 uitgebreid tot 25 landen (Polen, Hongarije, Slovenië, Slowakije, Tsjechië, Estland, Letland, Litouwen, Cyprus en Malta) en in 2007 tot 27 landen (Bulgarije en Roemenië).

Conventionele en onconventionele politieke participatie

Stemmen is de meest voor de hand liggende vorm van politieke participatie. Daarnaast kunnen burgers ook op andere manieren invloed uitoefenen op de politiek. Wanneer het gaat om activiteiten die ingebed zijn in het rechtssysteem van een land, zoals lid worden van politieke partijen, wordt dit conventionele politieke participatie genoemd. Mensen kunnen ook aan politiek gemotiveerde acties deelnemen die niet direct ingebed zijn in het rechtssysteem van een land. Denk hierbij bijvoorbeeld aan het meedoen aan demonstraties, het tekenen van petitie's en het boycotten van producten. Deze activiteiten worden onconventionele politieke participatie genoemd (Barnes en Kaase, 1979). Vaak wordt geopperd, onder andere door Dahl (2005), dat er een verschuiving plaatsvindt van conventionele naar onconventionele vormen van participatie.

In vergelijking met stemmen zijn andere manieren van conventionele politieke participatie veel minder populair (tabel 9.3.3). Over het algemeen is partijlidmaatschap en werken voor politieke partijen een marginaal fenomeen. Het contacteren van politici of ambtenaren gebeurt iets meer. In Nederland heeft een op de zeven 15-plussers in 2008 contact opgenomen met een politicus of overheidsambtenaar. Daarmee neemt Nederland een positie in de Europese middenmoot in. In Noorwegen en Finland is deze vorm van politieke participatie met 21 procent meer populair. Ook in Denemarken heeft nog 18 procent dit gedaan, in Zweden 15 procent. In de liberale landen Ierland (23 procent) en het Verenigd Koninkrijk (17 procent) heeft ook een relatief groot aandeel van de bevolking contact met politici of overheidsambtenaren. In mediterrane welvaartstype zijn deze percentages – met respectievelijk 7, 10 en 11 in Portugal, Spanje en Griekenland – beduidend lager. Echter in de Oost-Europese landen wordt het minst vaak contact opgenomen met overheidsfunctionarissen en politici.

Lidmaatschap en werkzaamheden uitvoeren voor politieke partijen zijn de minst populaire activiteiten. In Nederland geeft één op de twintig mensen van 15 jaar of ouder aan lid te zijn van een politieke partij. Dit aandeel is vergelijkbaar met België, Ierland, Estland en Slovenië. In de sociaaldemocratische landen Denemarken, Finland, Noorwegen en Zweden en in het Zuid-Europese Griekenland is het grootste aandeel mensen lid van politieke partijen. Spanje, Polen en Hongarije tellen de kleinste percentages leden van politieke partijen. In Spanje en Portugal geeft slechts twee procent te kennen lid te zijn van een politieke partij. Wat betreft het uitvoeren van werkzaamheden voor politieke partijen is het beeld vergelijkbaar.

Wat betreft onconventionele politieke participatie is in de meeste landen het ondertekenen van petitie de meest gangbare activiteit gevolgd door deelname aan productboycots en demonstraties. Spanje, Portugal en de Oekraïne zijn uitzonderingen: in deze landen participeert men vaker in een demonstratie dan in een productboycot.

De verschillen tussen landen in het aandeel inwoners dat de afgelopen 12 maanden heeft deelgenomen aan een handtekeningactie zijn groot: van 4 procent in Griekenland tot 47 procent in Zweden. Samen met Zweden spannen de sociaaldemocratische landen Noorwegen en Denemarken met 38 procent ook wat betreft het tekenen van petitie de kroon. Finland blijft daarbij met 32 procent wat achter. Waar we bij andere vormen van politieke participatie zien dat Nederland in het rijtje van sociaaldemocratische landen past, geldt dit niet voor het tekenen van petitie. In Nederland ligt het aandeel deelnemers aan handtekeningacties substantieel lager dan in de in de rest van de sociaaldemocratische landen. Toch deed nog ruim 23 procent van de Nederlandse bevolking mee aan een handtekeningactie in 2008. De conservatief-corporatistische landen Duitsland, België en Frankrijk zijn daarin met respectievelijk 31, 28 en 34 procent, meer bedreven. De mediterrane en Oost-Europese landen hebben niet veel op met deze vorm van participatie, het aandeel mensen dat petitie tekent ligt hier het laagst.

9.3.3 Deelname aan conventionele en onconventionele politieke activiteiten van de bevolking van 15 jaar en ouder naar land, 2008

	Conventionele politieke participatie			Onconventionele politieke participatie		
	Contact opnemen met politicus of overheidsambtenaar	Werkzaamheden voor politieke partijen	Lidmaatschap politieke partijen	Tekenen petitie	Deelname aan demonstratie	Boycotten van producten
	%					
België	15,3	4,3	4,8	27,6	7,4	11,2
Denemarken	18,7	4,5	9,0	33,9	9,3	21,5
Duitsland	16,8	3,8	3,4	30,8	8,1	31,1
Estland	11,1	3,0	5,4	8,0	2,1	5,6
Finland	21,1	4,1	6,7	32,3	2,5	30,3
Frankrijk	15,4	3,8	2,2	33,6	15,3	27,7
Griekenland	10,6	4,2	7,6	4,3	6,1	14,4
Hongarije	8,6	0,8	0,5	6,8	1,8	5,9
Ierland	23,0	4,7	4,6	24,1	9,8	13,6
Nederland	14,1	3,4	5,1	23,5	3,3	9,4
Noorwegen	21,5	6,1	7,2	37,8	7,2	22,5
Oekraïne	9,4	4,1	3,3	5,8	6,5	0,9
Polen	7,2	2,6	1,1	7,5	1,6	4,5
Portugal	6,7	1,3	2,3	4,9	3,7	3,2
Slovenië	11,4	3,3	4,7	8,7	1,6	5,1
Slowakije	7,1	1,9	1,9	22,1	1,7	6,9
Spanje	10,0	2,9	1,3	17,0	15,9	7,9
Tsjechië	15,5	2,3	3,5	15,2	4,5	7,4
Verenigd Koninkrijk	16,9	2,2	2,4	38,2	3,8	24,2
Zweden	14,8	4,4	6,7	47,2	6,4	37,3
Zwitserland	12,0	4,9	6,1	37,7	7,7	24,9

Bron: ESS.

In Nederland is er weinig belangstelling voor het deelnemen aan demonstraties. De typering in welvaartsstaten biedt geen handvat om het verschil in deelname aan demonstraties te typeren. In het conservatief-corporatistische Frankrijk en het mediterrane Spanje is het percentage demonstranten het hoogst. De sociaaldemocratische landen clusteren evenmin goed. In Denemarken vinden we 9 procent demonstranten, in Noorwegen 7 procent, in Zweden 6 procent en in Finland 3 procent. Het aandeel mensen dat demonstreert is in vergelijking met Nederland meer dan dubbel zo hoog in onze buurlanden België en Duitsland. Demonstreren is het minst gemeengoed in Oost-Europa. Zo kennen Hongarije, Slowakije, Polen en Slovenië met 2 procent weinig demonstranten. Het boycotten van producten is in Nederland eveneens niet heel erg populair. Deze vorm van politieke participatie is – naast enkele sociaaldemocratische landen als Zweden en Finland – vooral een politiek actiemiddel binnen conservatief-corporatistische landen. Ruim 30 procent van de Duitsers, 28 procent van de Fransen, en 25 procent van de Zwitsers participeerde

in een productboycot in 2008. Zoals eerder opgemerkt zijn de mediterrane landen niet eenduidig te positioneren in de deelname aan onconventionele vormen van politieke participatie. In Portugal is het aandeel deelnemers aan productboycots met 3 procent het op één na laagst in Europa, terwijl in Griekenland ruim 14 procent daar deel aan neemt.

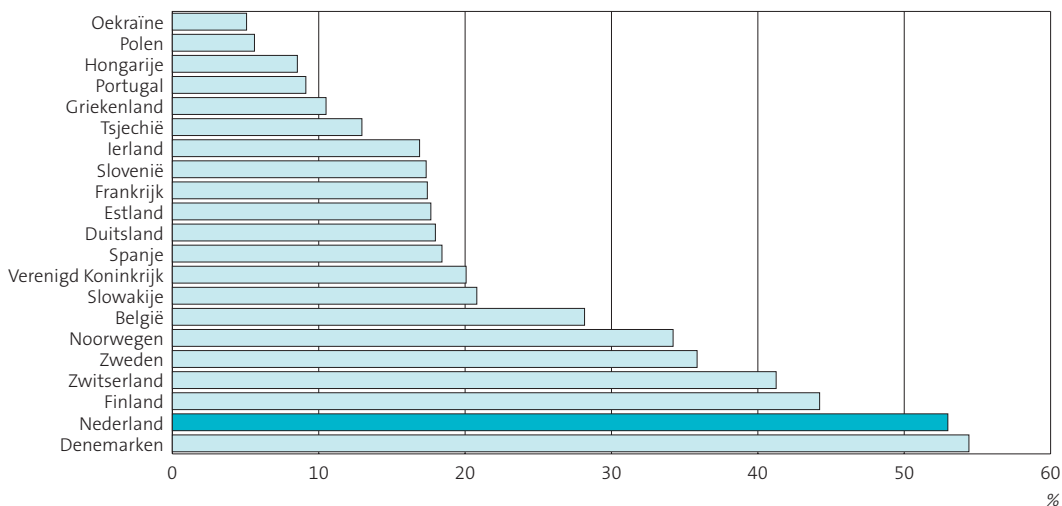
De verschillende vormen van conventionele politieke participatie en dan in het bijzonder het aandeel partijleden en mensen die werken voor politieke partijen, komen weinig voor in vergelijking met stemmen. Druk uitoefenen op de politiek door gebruik te maken van onconventionele middelen is in de meeste landen meer gemeengoed. Sinds de eeuwwisseling blijft zowel de conventionele als onconventionele politieke participatie stabiel in de onderzochte landen, hetgeen niet op een verschuiving van conventionele naar onconventionele activiteiten duidt. Tussen landen zijn er echter grote verschillen in vormen van politieke participatie. Bovendien is er sprake van opeenstapeling van verschillende vormen van participatie. Burgers die aan moeilijkere, meer tijdrovende, vormen van politieke participatie deelnemen hebben reeds ervaring met toegankelijker vormen van participatie; mensen die demonstreren hebben vaak ook petities getekend en aan productboycots deelgenomen (Linssen, Schmeets, Scheepers en te Grotenhuis, 2011).

9.4 Vertrouwen in politiek en politici

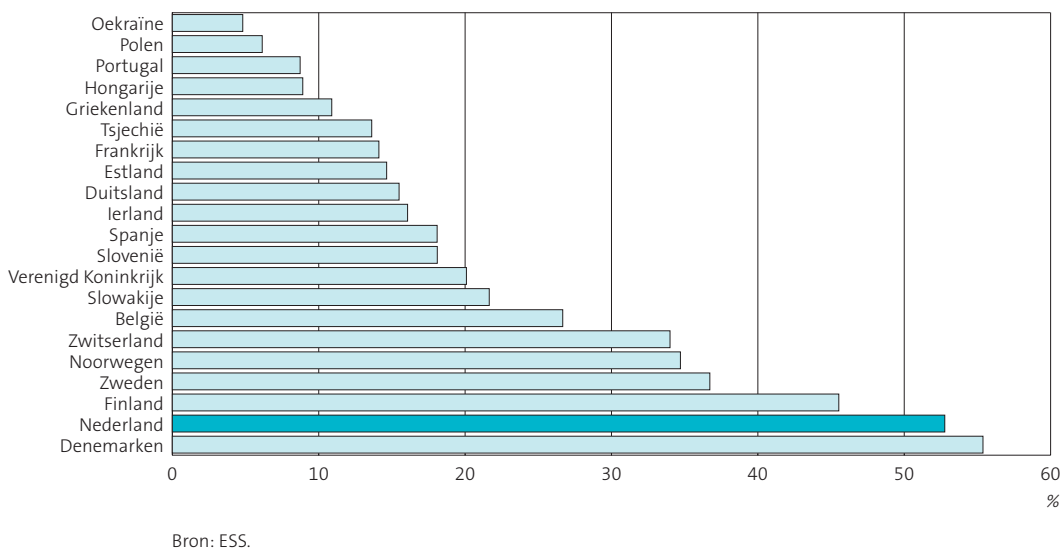
Het vertrouwen tussen burgers en het vertrouwen van burgers in politieke en maatschappelijke organisaties is van belang voor zowel sociale samenhang als het functioneren van de democratie. Vertrouwensbanden tussen burgers vergroten de bereidheid om te handelen in het belang van de groep of gemeenschap (Fukuyama, 1995). Het beeld dat naar buiten wordt gebracht is dat burgers weinig en afnemend vertrouwen hebben in politici, politiek en overheidsinstituties (SER, 2009). Uit het ESS blijkt echter dat in de periode 2002–2008 het vertrouwen tussen burger en het vertrouwen in de politiek en politieke instituties vertrouwen niet is afgebrokkeld, maar zelfs iets is toegenomen (Kloosterman en Schmeets, 2010). Zo is er een toename in het vertrouwen in het parlement van 50 naar 60 procent en in politici van 42 naar 52 procent in de periode 2002–2008. Verder is het vertrouwen in politieke partijen gestegen van 42 procent in 2004 tot 52 procent in 2008.

Daarmee bekleedt Nederland in 2008 in de rangorde van de 21 landen de tweede positie wat betreft het vertrouwen in het parlement en politieke partijen, en de derde positie in het vertrouwen dat men heeft in politici (grafieken 9.4.1, 9.4.2 en 9.4.3). Alleen Denemarken kent nog hogere vertrouwenscijfers voor het parlement, politieke partijen, en tevens

9.4.1 Vertrouwen in politici naar land, 2008

9.4.2 Vertrouwen in politieke partijen naar land, 2008

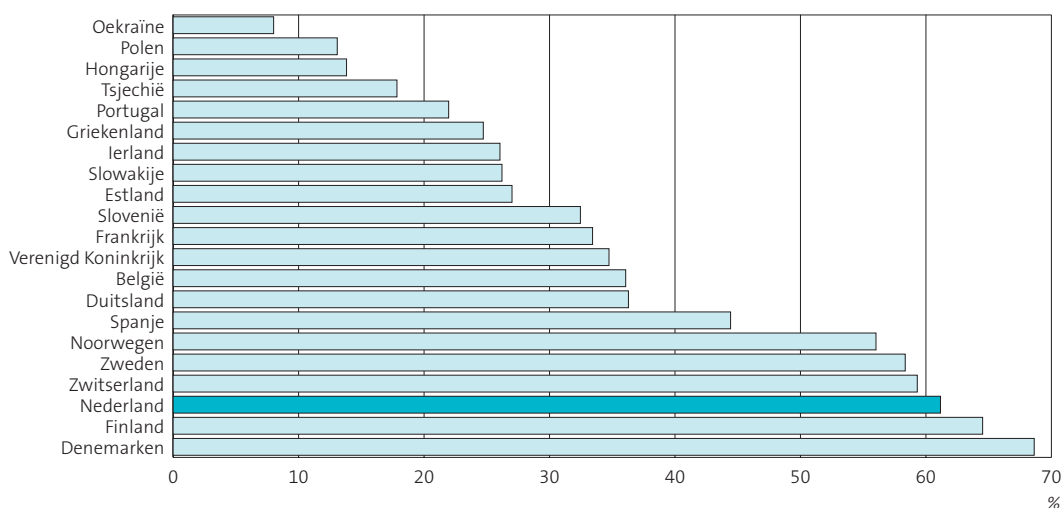

– samen met Finland – voor politici. Daarmee neemt Nederland, samen met de vier andere sociaaldemocratische landen, de koppositie in wat betreft het vertrouwen in politici, politieke partijen en het nationale parlement.

Bovendien is Nederland, samen met Denemarken, het enige land waar een ruime meerderheid vertrouwen heeft in politici en politieke partijen. Het conservatief-corporatistische Zwitserland kenmerkt zich door een hoge mate van vertrouwen in politici en politieke instituties. De overige conservatief-corporatistische landen, Duitsland, Frankrijk en België blijven bij de sociaaldemocratische landen en Zwitserland achter. Zo heeft slechts een kwart van de Belgen en één op de zeven Duitsers vertrouwen in politieke partijen. De liberale landen scharen zich tussen de conservatief-corporatistische landen. De mediterrane landen zijn verdeeld in de vertrouwenscores: in Spanje is deze beduidend hoger dan in Portugal en Griekenland.

Oost-Europese landen wantrouwen politici, politieke partijen en het nationaal parlement het meest. Toch zijn ook binnen de Oost-Europese landen grote verschillen in de mate van vertrouwen. De vertrouwenscores zijn beduidend hoger in Slovenië, Estland en Slowakije dan in Hongarije, Polen en vooral de Oekraïne.

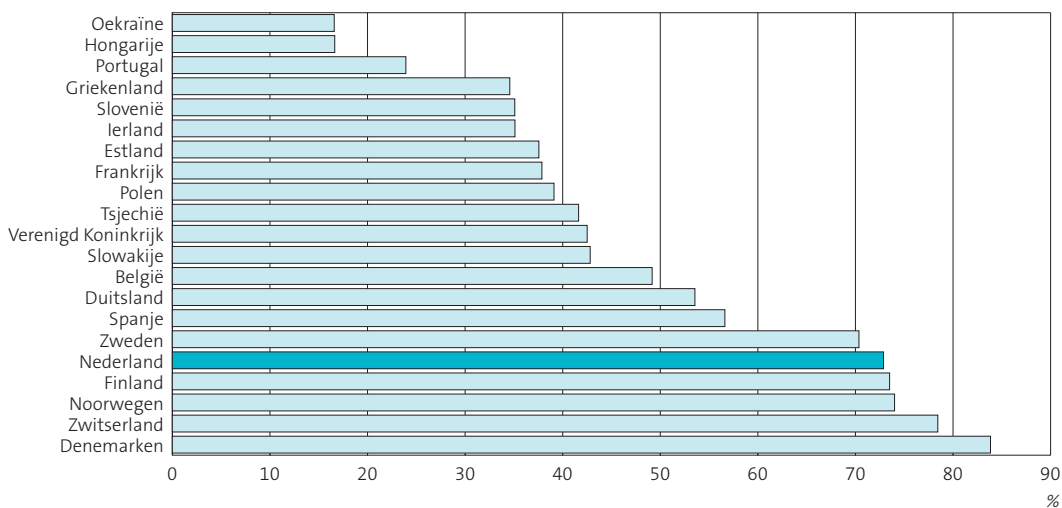
9.4.3 Vertrouwen in nationaal parlement naar land, 2008

9.5 Tevredenheid met de democratie

Ook in de mate van tevredenheid met de democratie scoort Nederland hoog. Bijna driekwart van de Nederlandse bevolking is tevreden tot zeer tevreden met de manier waarop de democratie functioneert. Ook Zwitserland, waarin vormen van directe democratie als referenda ingebed zijn in het politieke systeem, scoort hoog. De conservatief-corporatistische landen zitten wat betreft tevredenheid met de democratie, evenals het vertrouwen in politieke partijen en politici, in de middenmoot. In landen waar de economische crisis hard aangekomen is, is de tevredenheid met de democratie snel gedaald. Na een lange periode van economische groei was in Ierland in 2006 nog bijna 60 procent tevreden met de manier waarop de democratie functioneerde. In 2008, toen de economische krimp inzette, daalde in Ierland het aandeel mensen dat tevreden is met de democratie naar 35 procent. Ook in Griekenland is het aandeel dat tevreden is met de democratie nagenoeg gehalveerd tussen 2006 en 2008. In Oost-Europese landen treffen we de meeste ontevredenheid. Slechts één op de zes Oekraïners en Hongaren is tevreden met de wijze waarop de democratie functioneert.

9.5.1 Tevreden met democratie naar land, 2008

Bron: ESS.

9.6 Conclusie en discussie

Nederland loopt in Europa voorop in het vertrouwen in politici, politieke partijen en het nationaal parlement. De opkomst bij nationale parlementsverkiezingen is in Nederland relatief hoog. Alleen België (waar een opkomstplicht geldt), Denemarken en Zweden kenden het afgelopen decennium een hogere opkomst dan Nederland. In het breder perspectief van sociale samenhang (zie hoofdstuk 1) scoort Nederland ook op andere indicatoren van vertrouwen, zoals het vertrouwen in de medemens en instituties, hoog. Ook wordt er veel vrijwilligerswerk gedaan en zijn er veel sociale contacten met familie en vrienden (Linssen en Schmeets, 2010). Echter, de Nederlandse bevolking maakt relatief weinig gebruik van diverse vormen van conventionele politieke participatie, zoals partijlidmaatschap en het benaderen van politici of overheidsfunctionarissen. Ook neemt Nederland een middenpositie in wanneer het gaat om het uitoefenen van onconventionele vormen om de politiek te beïnvloeden.

Nederland is, samen met Denemarken, een van de weinige landen waar een meerderheid van de bevolking van 15 jaar en ouder vertrouwen heeft in politici, politieke partijen en het parlement. Zowel met het vertrouwen, als opkomst en tevredenheid, past Nederland bij de sociaaldemocratische landen. Maar dat geldt niet voor het tekenen van petitie's, de deelname aan demonstraties en productboycots. Daarin loopt Nederland ook achter ten opzichte van de inwoners van conservatief-corporatistische landen, zoals Duitsland en Frankrijk. De indeling in verschillende welvaartstypen biedt het minst houvast bij de Zuid-Europese landen. De verschillen tussen de drie Zuid-Europese landen Portugal, Spanje en Griekenland zijn groot. In tegenstelling tot de conservatief-corporatistische landen Duitsland, Frankrijk en België en de Oost-Europese landen clusteren de Zuid-Europese op de besproken indicatoren nauwelijks. Over het algemeen zijn zowel de verschillende vormen van politieke participatie, vertrouwen en tevredenheid met de democratie het hoogst in de sociaaldemocratische landen en het laagst in de Oost-Europese landen.

9.7 Literatuur

Aarts, K en H. van der Kolk (red.) (2005). *Nederlanders en Europa: Het referendum over de Europese grondwet*. Amsterdam: Bert Bakker.

- Aarts, K en H. Schmeets (2008). Europese integratie en Nederlandse verkiezingen. In: H. Schmeets en R. van der Bie (red.), *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006: Opzet uitvoering en resultaten*. Den Haag/Heerlen: CBS, 137–146.
- Arts, W. en J. Gelissen (2002). Three worlds of welfare capitalism or more? A state-of-the-art report. *Journal of European Social Policy*, 12, 137–159.
- Barnes, S. en M. Kaase (1979). *Political action: Mass participation in five western democracies*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Dahl, R.A. (1971). *Polyarchy: Participation and opposition*. New Haven: Yale University Press.
- Deacon, B. (2000). Eastern European welfare states: the impact of the politics of globalization. *Journal of European Social Policy*, 10(2), 146–161.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare welfare capitalism*. Cambridge, UK: Blackwell Publishing.
- Ferrera, M. (1996). The ‘southern’ model of welfare in social Europe. *Journal of European Social Policy*, 6, 17–37.
- Fukuyama, F. (1995). *Trust*. New York, NY: The Free Press.
- Kloosterman, R. en H. Schmeets, (2010). Vertrouwen in medemens en instituties toegenomen aan het begin van de 21^e eeuw. *Bevolkingstrends* 58(2), 43–49.
- Linssen, R en H. Schmeets (2010). Participatie en vertrouwen in Europa. In: H. Schmeets (red.), *Sociale Samenhang: Participatie, vertrouwen en integratie*. Den Haag/Heerlen: CBS, 135–151.
- Kymlicka, W. en W. Norman (1994). Return of the citizen – a survey of recent work on citizenship theory. *Ethics*, 104(2), 352–381.
- Linssen, R., Schmeets, H., Scheepers, P. en M. te Grotenhuis (2011). *Trends in conventional and unconventional political participation in Europe in recent decades*. Paper presented at the 6th annual ECPR conference, 27 August 2011, Reykjavik.
- Rawls, J. (1971). *A theory of justice*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press.

Reif, K. en H. Schmitt (1980). Nine second-order national elections: A conceptual framework for the analysis of European election results. *European Journal of Political Research*, 8, 3–44.

SER (2009). Toespraak van A.H.G. Rinnooy Kan, voorzitter SER, tijdens de Algemene ledenvergadering van de Vereniging van Bedrijfstakpensioenfondsen, 11 mei 2009, Kurhaus, Scheveningen.

Verkiezingen:
opkomst en oordeel

10

Verkiezingen: opkomst en oordeel

- 10.1** Verkiezingen beoordeeld
- 10.2** Deelname aan de verkiezing: trends 1970–2011
- 10.3** Opkomst in provincies en gemeenten
- 10.4** Profiel van de stemmer
- 10.5** Vertrouwen in stemprocedures
- 10.6** Samen stemmen in het stemhokje
- 10.7** Conclusie en discussie
- 10.8** Literatuur

10 Verkiezingen: opkomst en oordeel

Hans Schmeets

Bij de laatste Tweede Kamerverkiezingen ging 75,4 procent van de stemgerechtigden naar de stembus. Wat zijn de trends in de opkomst sinds 1971? Wie neemt deel aan verkiezingen en wie niet? Hoe groot is het vertrouwen van de kiezer in de verkiezingen en in de stemprocedures? Hoeveel kiezers stemmen niet zelf maar per volmacht? Komt het samen stemmen in het stemhokje vaak voor en waar gebeurt dit vooral? Ook bespreken we het oordeel van de Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa – de OVSE – over de verkiezingen. Welke aanbevelingen doet de OVSE? En spoort dit met de wensen van de kiezer?

10.1 Verkiezingen beoordeeld

In 2006 is er veel commotie geweest rond de betrouwbaarheid van de verkiezingen. Vooral werd gewezen op de schending van de privacy. In de aanloop naar de verkiezingen van 22 november toonde de actiegroep *‘Wij vertrouwen stemcomputers niet’* aan dat met speciale apparatuur de keuze van een kiezer, rondom het stemlokaal, kon worden vastgesteld. De stemcomputer kon op afstand worden ‘afgeluisterd’ en daarmee was de privacy bij het uitbrengen van de stem niet gewaarborgd. Dit resulteerde al in een verbod van het gebruik van de stemcomputer in Amsterdam, als een van de laatste gemeenten waar het stemmen met een stemcomputer zou worden geïntroduceerd. Enkele maanden later bracht de Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking (OVSE) een rapport uit over de verkiezingen van 2006 (OSCE/ODIHR, 2007). Daarin werd geconstateerd dat de beveiliging van de stemcomputers niet afhankelijk zou moeten zijn van geheime software. Ook zou de uitslag van de verkiezingen gecontroleerd moeten kunnen worden met een ‘papieren’ uitdraai van de stemmen. De OVSE had – met een team van acht internationale verkiezingsexperts – de verkiezingen waargenomen en beoordeeld. Dit gebeurde door een zogenoemde ‘Election Assessment Mission’ (EAM); een instrument dat – vooral de laatste jaren – steeds vaker wordt ingezet om ook de westerse democratieën te beoordelen. Het

onderscheid met de meer bekende, en traditionele, verkiezingswaarnemingsmissie – de ‘Election Observation Mission’ (EOM) – is vooral de kleinschaligheid: er wordt geen gebruik gemaakt van honderden internationale waarnemers die zo’n week rond de verkiezingen verblijven en op de verkiezingsdag elk zo’n tien stemlokalen bezoeken en over de omstandigheden en procedures rapporteren. Ook in 2010 zijn de verkiezingen door een EAM beoordeeld. Inmiddels was er een verbod om te stemmen met de stemcomputer, een besluit dat door de op 19 mei 2008 was genomen. Daarmee was Nederland het eerste van de 56 OVSE-landen waar de stemprocedures waren veranderd in de ‘omgekeerde’ richting, van stemcomputer naar potlood en papier.

Maar de OVSE maakte meer opmerkingen over de verkiezingen van 2006 in Nederland. Sterk was de verbazing over de mogelijkheid om te stemmen per volmacht, waar in Nederland door 12 procent van het electoraat gebruik van werd gemaakt (Schmeets en Aarts, 2008). Dit is in de meeste lidstaten van de OVSE verboden of uiterst lastig. Zo kan bijvoorbeeld in Frankrijk alleen een volmachtstem worden afgegeven nadat diverse formulieren zijn ingevuld waarin de kiezer moet aantonen dat hij of zij niet zelf kan gaan stemmen (Shyrokov, e.a., 2011). Een verbod of strenge regelgeving rond het stemmen per volmacht – het zogenoemde ‘proxy voting’ – is om te voorkomen dat er onregelmatigheden plaatsvinden, zoals dat stemmen opgekocht worden of dat kiezers geïntimideerd worden, bijvoorbeeld dat de man ook het stembiljet van zijn vrouw gebruikt. De OVSE deed de volgende aanbeveling (OSCE/ODIHR, 2007, p. 27) *“It would be useful to consider a review of the regulation and practice of proxy voting, in order to further enhance a consistency with the principles of the equality and secrecy of the ballot, in line with paragraph 7.4 of the 1990 OSCE Copenhagen Document.”* Inmiddels is de regelgeving om per volmacht te stemmen aangescherpt. Een kopie van het identiteitsbewijs van de volmachtgever, zoals een paspoort, dient de kiezer die de volmachtstem heeft ontvangen te overhandigen. Dit heeft zeer waarschijnlijk een dempend effect gehad op het aandeel uitgebrachte volmachtstemmen: dat is gedaald van 12 naar 8 procent (Schmeets, 2010).

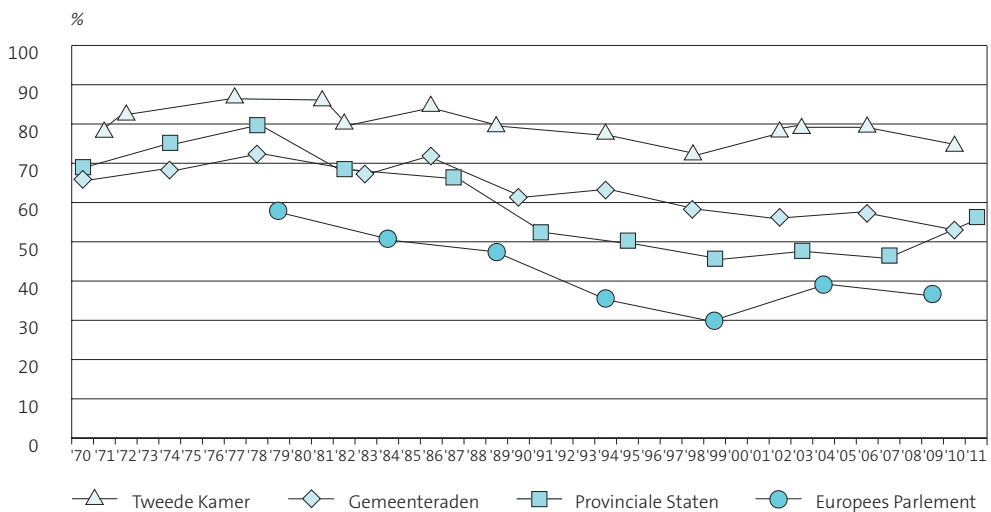
In dit hoofdstuk gaan we nader in op de verkiezingsopkomst. Wat zijn de trends sinds 1970 bij de verschillende soorten verkiezingen? Welke verschillen zijn er tussen de provincies en de gemeenten? En wie neemt deel aan verkiezingen en wie niet? We vervolgen met het oordeel van de kiezer over de verkiezingen en het stemmen per volmacht. Ook kijken we naar een ander probleem bij verkiezingen: het samen stemmen in het stembokje. Hoe vaak komt dit voor, en waar gebeurt dit vooral?

10.2 Deelname aan de verkiezing: trends 1970–2011

De ontwikkelingen in opkomst vanaf 1970 laten een verdeeld beeld zien voor de verschillende soorten verkiezingen (zie grafiek 10.2.1). De opkomst bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer is altijd hoger dan die voor de samenstelling van de provincies, de gemeenteraden en het Europese parlement. Sinds 1989 is de opkomst voor de Tweede Kamer-verkiezingen vrijwel stabiel en ligt steeds tussen de 73 procent (in 1998) en 80 procent (in 2006). Daaraan voorafgaand, in de periode 1971–1986, was de opkomst hoger. Toen ging nog zo'n 80 tot 90 procent van het electoraat naar de stembus. Ook bij de verkiezingen voor de gemeenteraden is eind jaren tachtig een afname waar te nemen in de opkomst: van rond de 70 naar 60 procent in 1990. Vervolgens is ook deze opkomst vrijwel stabiel, waarbij wel opvalt dat met 54 procent de laagste opkomst bij de meest recente verkiezingen in 2010 werd gerealiseerd.

Weer een iets ander beeld zien we bij de verkiezingen voor de provinciale staten. Na een aanvankelijke toename van de opkomst van 70 naar 80 procent in 1979, nam het animo om naar de stembus te gaan af tot rond de 46 procent in 1999, waarna dit percentage tot 2007 nagenoeg gelijk bleef om vervolgens weer te stijgen tot 56 procent in 2011.

10.2.1 Opkomst bij verkiezingen

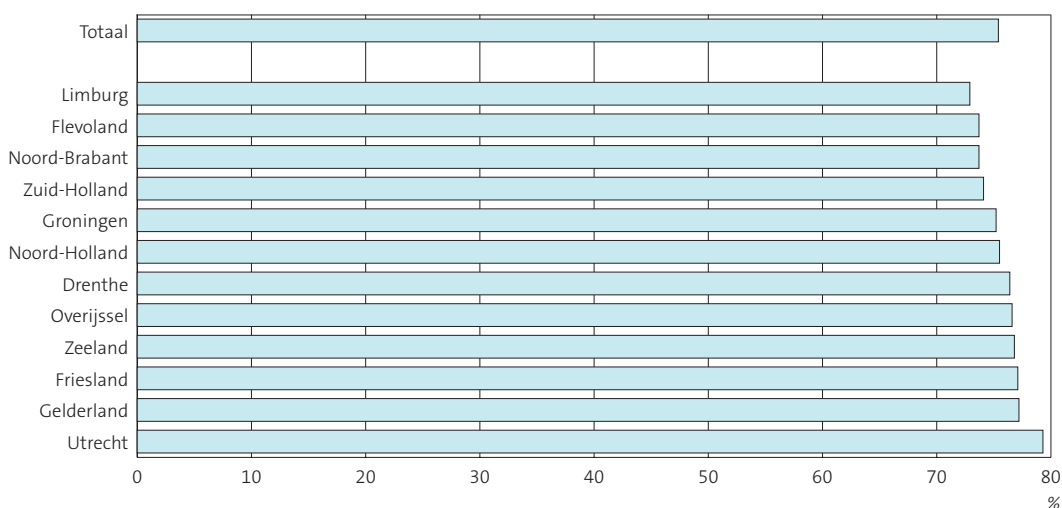
Bron: CBS/Kiesraad.

Vanaf 1979 zijn er verkiezingen voor het Europese parlement gehouden. De eerste keer ging destijds bijna 60 procent naar de stembus, twintig jaar later is dat teruggelopen tot 30 procent. Vanaf 1994 varieert de opkomst steeds tussen de 30 en 40 procent.

10.3 Opkomst in provincies en gemeenten

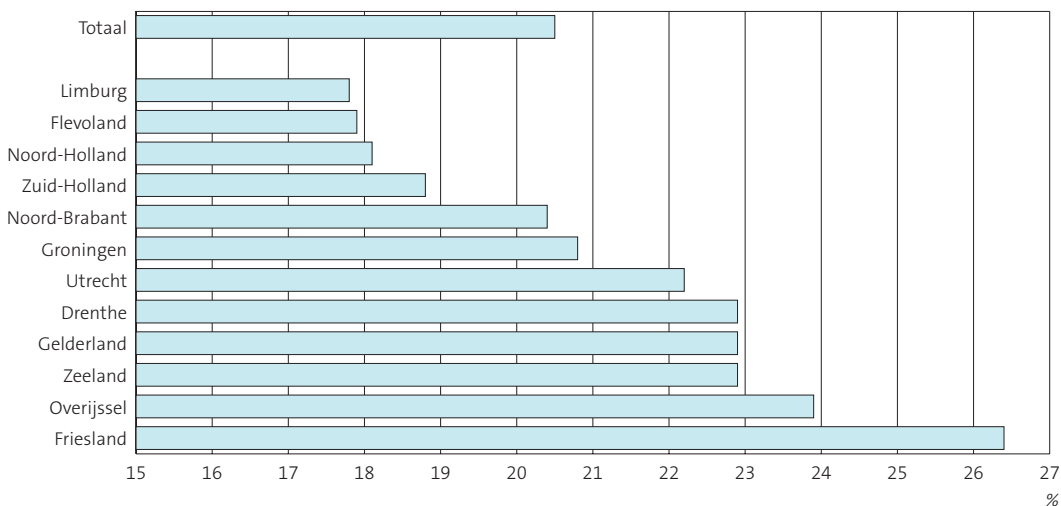
De verkiezingsopkomst verschilt niet alleen in de tijd en tussen de verschillende soorten verkiezingen, maar ook per provincie en per gemeente. Het patroon dat we in opkomst zien, komt grotendeels overeen met dat van een belangrijke indicator voor maatschappelijke participatie, namelijk het percentage vrijwilligers. Zowel de opkomst als het aandeel personen dat vrijwilligerswerk doet, zijn het laagst in Limburg, gevolgd door Flevoland, Noord-Holland, Zuid-Holland en Noord-Brabant. Hoge aandelen vrijwilligers en hoge opkomst zijn te vinden in Friesland, Gelderland, Utrecht, Zeeland, Drenthe en Overijssel. Daarbij neemt Utrecht de koppositie in bij het opkomstpercentage, terwijl Friesland het hoogste aandeel vrijwilligers voor zijn rekening neemt.

10.3.1 Opkomst Tweede Kamerverkiezingen naar provincie, 2010

Bron: Kiesraad.

10.3.2 Vrijwilligerswerk door personen van 18 jaar of ouder naar provincie, 2000/2009

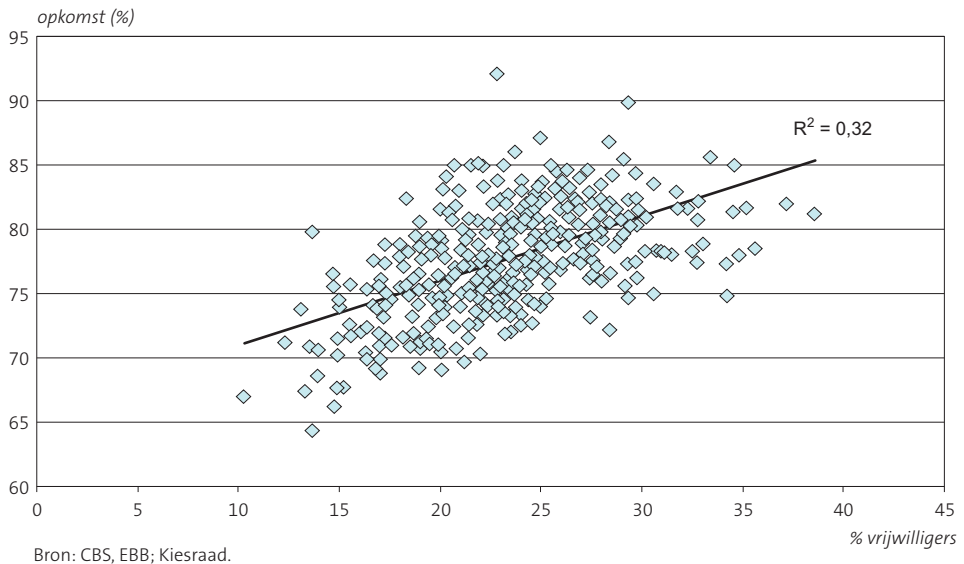

Vergelijken we de opkomstcijfers per gemeente met andere statistische bronnen dan vallen vooral de sterke verbanden op met een aantal aspecten van de religieuze betrokkenheid, het aandeel niet-westerse allochtonen, en sociaaleconomische indicatoren, waaronder het aandeel uitkeringsgerechtigden. In grafiek 10.3.3 zijn de gemeenten op basis van het vrijwilligerswerk en opkomst met elkaar vergeleken. Duidelijk komt de trend tot uitdrukking (Pearson's $R = 0,57$). Gemeenten met veel vrijwilligers – boven de 25 procent – en tevens een hoge opkomst van minstens 85 procent zijn Bunnik, Haren, Graafstroom, Abcoude, en Veere. Aan de andere kant van het spectrum bevinden zich gemeenten met een laag percentage vrijwilligers – minder dan 15 procent – en een opkomst die onder de 70 procent ligt. Dit zijn Rotterdam, Kerkrade, Heerlen en Spijkenisse.

Er zijn ook gemeenten die minder goed in dit beeld passen. Een voorbeeld daarvan is Almelo, waar maar 69,1 procent heeft gestemd, terwijl 20 procent er vrijwilligerswerk doet. Ook Stadskanaal is daar een voorbeeld van met een opkomst van 69,7 procent en 21 procent vrijwilligers. Ferwederadiel kende eveneens een vrij lage opkomst van 74,8 procent gelet op het hoge aandeel vrijwilligers (34 procent).

Kijken we naar gemeenten met lage porties vrijwilligers van maximaal 20 procent, dan zijn er in dit rijtje van 120 gemeenten slechts vier te vinden waar de opkomst hoger is dan het landelijke gemiddelde van 80,4 procent. Dit zijn Edam-Volendam (82 procent), Wijdemeren (82 procent), Heemstede (83 procent) en Blaricum (84 procent).

10.3.3 Vrijwilligerswerk en opkomst in gemeenten (n=433)

Een vergelijking van het aandeel vrijwilligers en de opkomst in de relatie met andere aspecten leert dat er diverse gelijkenissen zijn in de mate van samenhang, maar ook verschillen (zie tabel 10.3.4). Indien in een gemeente meer mensen wonen die minstens één keer per maand een godsdienstige bijeenkomst bijwonen, dan zijn er ook vaker vrijwilligers en is er een hoge opkomst. Of er veel of weinig personen wonen die behoren tot een kerkelijke gezindte, doet er weinig toe. Wel relevant is de godsdienstige groepering waartoe men zich rekent. Veel protestanten staat vaak garant voor veel vrijwilligers en een hoge opkomst, terwijl het omgekeerde geldt bij Islamieten. Ook veel katholieken in een gemeente spoort niet goed met vrijwilligerswerk en opkomst, hoewel de verbanden minder sterk zijn dan bij de andere geloofsgroepen. Verder correleert een hoog aandeel niet-westerse allochtonen in een gemeente negatief met zowel vrijwilligerswerk als stemmen.

Bij de sociaaleconomische factoren is de relatie met de concentratie vrijwilligers niet altijd consistent met die van de opkomst. Zo is het voor de opkomst veel sterker dan voor het vrijwilligerswerk van belang of er in een gemeente veel mensen wonen met een laag inkomen of een lage opleiding. Er is dan vaker sprake van een laag opkomstpercentage, terwijl het verband met het aandeel vrijwilligers minder duidelijk is. Wel relevant voor beide aspecten is het aantal huurhuizen en het aantal uitkeringsgerechtigden. Veel huurhuizen en veel uitkeringsgerechtigden heeft een dempend effect op zowel vrijwilligerswerk als de opkomst. Daarbij geldt tevens dat de relatie tussen uitkeringsgerechtigden en opkomst het sterkst is (zie ook Arts en Schmeets, 2010, p. 128).

10.3.4 Correlaties (Pearson's R): concentraties van personen in gemeenten met vormen van religieuze betrokkenheid en sociaaleconomische indicatoren naar concentratie vrijwilligers en opkomst in gemeenten (n = 443)

	Vrijwilligers, 2000/2009	Verkiezingsopkomst, 2010
Religieuze betrokkenheid, 1997/2009		
Bezoek godsdienstige bijeenkomst	0,41**	0,36**
Geen kerkelijke gezindte of behorend tot godsdienstige groepering	-0,15**	0,00
Katholieken	-0,17**	-0,27**
Protestanten	0,42**	0,43**
Islamieten	-0,44**	-0,41**
Niet-westerse allochtonen	-0,53**	-0,42**
Sociaaleconomische indicatoren (gebaseerd op registers)		
Uitkeringsgerechtigden	-0,51**	-0,71**
Lage inkomens	-0,22**	-0,59**
Huurhuizen	-0,49**	-0,43**
Laagopgeleiden	-0,14**	-0,45**

* 0,01 < p < 0,05; ** p < 0,01

Bron: CBS, EBB, POLS; Kiesraad.

10.4 Profiel van de stemmer

Reeds eerder is gerapporteerd over de achtergronden van de stemmers (Schmeets, 2010). Vooral het opleidingsniveau blijkt een rol te spelen bij het opkomstpercentage: hoe hoger het opleidingsniveau, hoe vaker er gestemd wordt. Zo ging in 2010 van de laagst opgeleiden 64 procent naar de stembus, bij de hoogst opgeleiden was dat opgelopen tot 90 procent. Tussen mannen en vrouwen is er geen verschil in de opkomst. Wat wel uitmaakt is de leeftijd. Tot 75 jaar neemt het aandeel dat gaat stemmen steeds toe: van rond de 60 procent bij de jonge stemgerechtigden tot 25 jaar tot ongeveer 80 procent bij de 65- tot 75-jarigen. Daarna zakte het bij de 75-plussers weer in tot 64 procent. Behalve het opleidingsniveau en de leeftijd is ook herkomst relevant. De opkomst van autochtonen is met 77 procent hoger dan die van zowel westerse als niet-westerse allochtonen, van wie circa 68 procent heeft gestemd. Wanneer deze kenmerken samen worden opgenomen in de analyse, blijkt dat ze elk een unieke bijdrage generen aan de verklaring van de opkomst, waarvan opleiding de belangrijkste is.

Ook op andere aspecten verschillen de niet-stemmers van de stemmers (zie hoofdstuk 11, tabel 11.2.1 tot en met 11.5.2). Zo hebben de niet-stemmers niet alleen minder belangstel-

ling voor politieke onderwerpen dan de stemmers, maar volgen ze ook nauwelijks de verkiezingscampagne. Bovendien zeggen zo'n negen van de tien niet-stemmers dat de kans klein tot zeer klein is dat ze iets zouden proberen te doen tegen een verkeerd wetsvoorstel, en hebben acht van de tien – in een periode van vijf jaar – geen enkele actie ondernomen om de politiek te beïnvloeden. Ook zijn ze cynischer over de politiek, hebben ze sterker het gevoel dat hun mening voor de politiek niet van belang is, en wantrouwen ze vaker politieke partijen, de Tweede Kamer en de regering.

De niet-stemmers onderscheiden zich echter veel minder van de stemmers in hun meningen over diverse politieke kwesties, zoals de gewenste aanpak van de criminaliteit, inkomensnivellering, hypotheekrente, euthanasie, de rechten van homo's, winkelsluiting op zondag, ontwikkelingshulp, steun aan banken, en het sturen van militairen naar internationale missies. Hoewel de niet-stemmers vergeleken met de stemmers iets sterker gekant zijn tegen de komst van asielzoekers en moslims, alsook tegen het verblijf van illegalen in Nederland, vinden ze wel vaker dat Turkije lid mag worden van de EU. Ook zijn zij frequenter voorstander van het verlagen van de belastingen, ook al zou dat ten koste gaan van de sociale voorzieningen. Daarnaast zijn ze sterker van mening dat grote bedrijven een bedreiging vormen voor de democratie. Dat mensen met een goed pensioen moeten meebetalen aan de AOW krijgt echter minder steun van de niet-stemmers. Maar vooral onderscheiden ze zich – samen met de achterban van de SP en de PVV – van de stemmers op de andere partijen in de wens om de pensioengerechtigde leeftijd niet te verhogen naar 67 jaar.

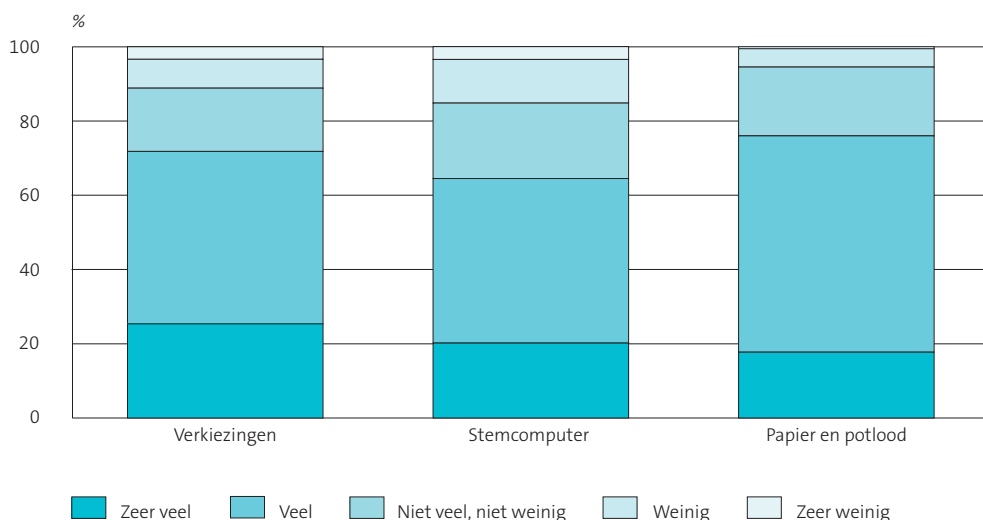
10.5 Vertrouwen in stemprocedures

Eerder is gerapporteerd over het vertrouwen in de stemprocedures (Schmeets, 2010). In hoofdlijnen komt hieruit het volgende naar voren:

- In 2010 heeft 72 procent van het electoraat veel tot zeer veel vertrouwen in een eerlijk verloop van de verkiezingen, tegenover 11 procent die dat weinig tot zeer weinig heeft. De rest – 17 procent – neemt hierover een neutrale positie in. De 55-plussers tonen zich beduidend sceptischer dan jongere kiezers. In 2006 had 75 procent vertrouwen in verkiezingen (grafiek 10.5.1).
- In 2006 had 80 procent van de kiezers veel tot heel veel vertrouwen in de stemcomputer; 75 procent had dat in het stemmen met papier en potlood. In 2010 is het vertrouwen in de stemcomputer gedaald naar 63 procent, terwijl het vertrouwen in het stemmen met het rode potlood ongewijzigd is gebleven (grafiek 10.5.1).

- Toch hebben in 2010 – indien men mocht kiezen – met 43 procent de meeste kiezers een voorkeur voor de stemcomputer, 27 procent wil liever stemmen met het potlood en voor 29 procent is er geen favoriete procedure. In 2006 waren deze percentages respectievelijk 50, 14 en 36. Dit betekent dat – hoewel er een verschuiving is te zien in de voorkeur – nog steeds de meeste kiezers liever de stem willen uitbrengen via de stemcomputer.
- Van de stemmers heeft 8 procent in 2010 gebruik gemaakt van het stemmen per volmacht, in 2006 was dat nog 12 procent.

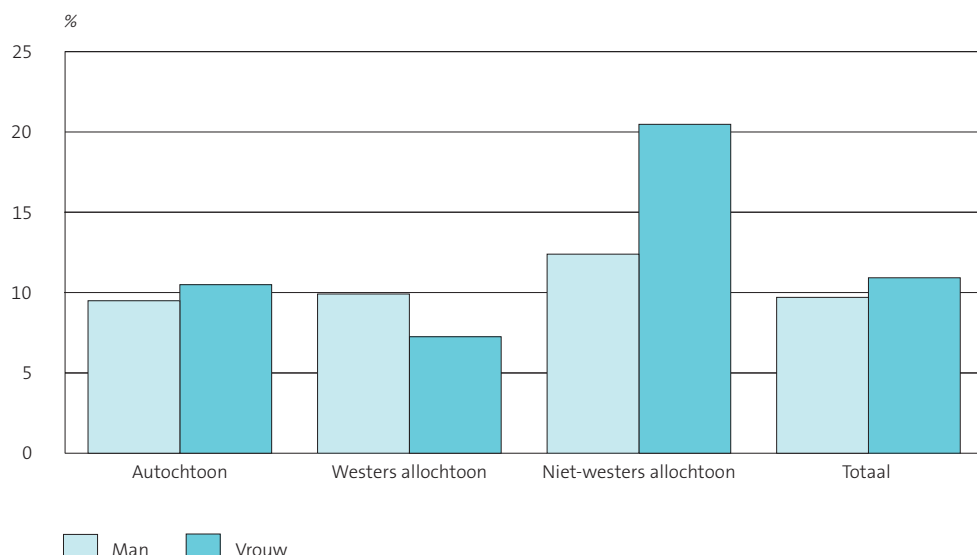
10.5.1 Vertrouwen in een eerlijk verloop verkiezingen, in stemmen met de stemcomputer en met pen en papier, 2010

Van het electoraat wenst 84 procent in 2010 dat het stemmen per volmacht mogelijk moet blijven, 9 procent is van mening dat voortaan iedereen zelf zijn stem zou moeten uitbrengen, en 6 procent heeft daar geen duidelijke mening over. Ook geeft 91 procent aan dat ze het een goede zaak vinden dat de kiezer zich dient te legitimeren met een paspoort of rijbewijs.

Op basis van de geaggregeerde resultaten van 2006 en 2010 blijken mannen en vrouwen niet te verschillen in het stemmen per volmacht. Evenmin is er onderscheid naar opleidingsniveau. Wel differentieert leeftijd: van de kiezers in de leeftijd tot 45 jaar heeft 12 procent een volmachtstem uitgebracht, van de 45- tot 65-jarigen is dat 9 procent, en

10.5.2 Stemmen per volmacht naar herkomst en geslacht, 2006/2010

van de 65-plussers 7 procent. Ook is er een onderscheid tussen de herkomstgroepen: van de niet-westerse allochtonen heeft 16 procent per volmacht gestemd, van de westerse allochtonen 9 procent en van de autochtonen 10 procent. Bovendien is er een verdere differentiatie tussen mannen en vrouwen: vooral niet-westerse allochtone vrouwen hebben met 21 procent een volmachtstem afgegeven, terwijl het bij de niet-westerse allochtone mannen beperkt blijft tot 12 procent (grafiek 10.5.2). In meer dan de helft van de gevallen werd de volmacht gegeven aan de partner; verder kwamen hiervoor de ouders, kinderen, burens of vrienden in aanmerking.

10.6 Samen stemmen in het stembokje

Waar de OVSE in 2006 geen opmerking over maakte, was een andere procedure die op de privacy bij het stemmen van toepassing is: het gezamenlijk stemmen in een stembokje. Dit zogenoemde 'group voting' – ook vaak aangeduid met 'family voting' omdat het vaak

familieleden betreft – is conform internationale afspraken verboden, en dus ook in Nederland. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2010, met name in Rotterdam, bleek echter dat dit verschijnsel niet alleen nog veelvuldig voorkomt in diverse Oost-Europese landen, maar ook in Nederland. Destijds werd al snel de link gelegd met de herinvoering van het traditionele stemmen: stemmen met potlood en papier zou veel omslachtiger en tijdrovender zijn, met als gevolg soms drukke stemlokalen, chaotische taferelen, en meerdere kiezers in de stemhokjes. In het NKO 2010 zijn we nagegaan of kiezers zelf hebben waargenomen dat meerdere personen hebben gestemd. Hiermee krijgen we er zicht op of het om een marginaal verschijnsel gaat of dat het juist op grotere schaal voorkomt. Bijna 50 respondenten hebben aangegeven dat ze inderdaad hebben gezien dat meerdere personen samen hun stem hebben uitgebracht. Dat komt overeen met 3 procent van het electoraat oftewel 4 procent van de stemmers.

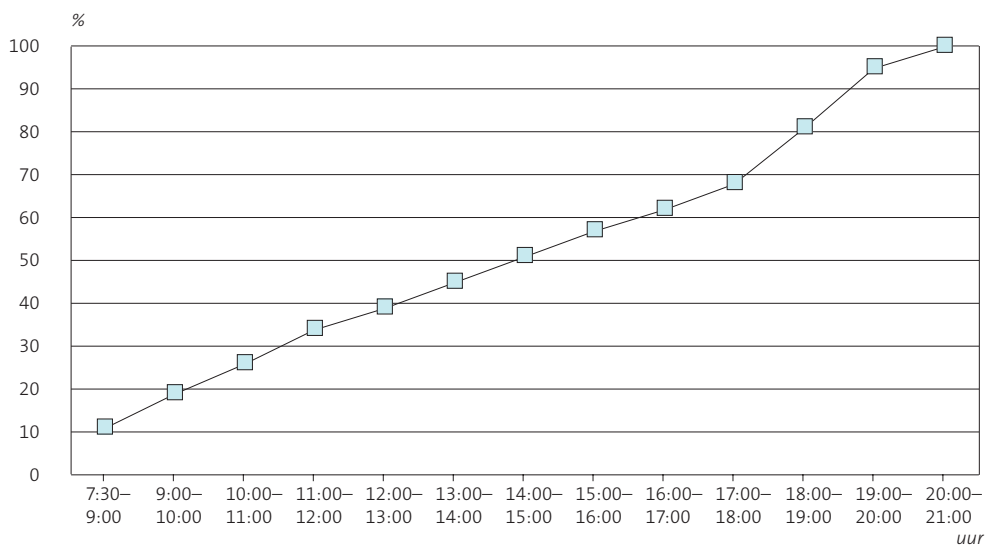
Waar heeft het samen stemmen vooral plaatsgevonden? In alle provincies is dit minstens één keer door de stemmers geconstateerd, waarbij geen provincie er duidelijk bovenuit steekt. Ook zijn er nauwelijks verschillen tussen de vier landsdelen: 3 procent van de stemmers in het westen en zuiden heeft het ‘samen stemmen’ waargenomen, 4 procent in het noorden en 6 procent in het oosten van het land. Evenmin is er een patroon waar te nemen wanneer we de steden en het platteland met elkaar vergelijken. Ook zijn er geen verbanden naar achtergrondkenmerken. Zo hebben hoger opgeleiden dit niet vaker of minder vaak geconstateerd dan lager opgeleiden, verschillen leeftijdsgroepen niet, en is er geen onderscheid tussen mannen en vrouwen. Ook doet het besteedbaar inkomen er niet toe, en is de burgerlijke staat niet onderscheidend. Wel blijkt dat de aanwezigheid van meerdere personen in hetzelfde stemhokje met 10 procent vaker werd gezien aan het einde van dag, tussen 19:00 en 21:00 uur, dan eerder op de dag (3 procent). Dit is een indicatie dat het samen stemmen vooral gebeurt op drukke tijdstippen (zie grafiek 10.6.1). Gedurende de dag is aanvankelijk een geleidelijke spreiding in de toestroom van de kiezers.¹⁾ Nadat om 9:00 al 11 procent heeft gestemd, gaat elk uur zo’n 6 tot 7 procent van de stemmers naar het stemlokaal. Om 18.00 uur heeft bijna 70 procent zijn stem uitgebracht. In de twee uur daarna neemt het aandeel stemmers fors toe. Tussen 18:00 uur en 19:00 uur brengt 12 procent zijn stem uit, tussen 19:00 en 20:00 is dat 15 procent tot 20:00 uur. In het laatste uur wordt het weer wat rustiger: dan stemt de resterende 5 procent van de kiezers.

Maakt het voor de kiezers wat uit als ze constateren dat anderen samen in het stemhokje hun stem uitbrengen? Dat is lastig vast te stellen. Een indicatie biedt het vertrouwen dat de kiezer heeft in een eerlijk verloop van de verkiezingen. Het blijkt dat dit met zo’n 60 pro-

¹⁾ De informatie is ontleend aan de antwoorden op de vraag naar het tijdstip van stemmen. Daarbij is de volgende zeventdeling gehanteerd: 7:30-9:00; 9:00-12:00; 12:00-14:00; 14:00-18:00; 18:00-19:00; 19:00-20:00; 20:00-21:00. De percentages zijn vervolgens gelijkmatig over de uren binnen de desbetreffende antwoordcategorieën verdeeld. In hoeverre deze aanname terecht is, is niet bekend.

cent minder groot is onder de kiezers die gezien hebben dat er samen is gestemd, dan bij kiezers bij wie dit niet het geval is. Van hen heeft driekwart vertrouwen in de verkiezingen.

10.6.1 Tijdstip waarop er gestemd werd voor de Tweede Kamerverkiezingen op 9 juni 2010

10.7 Conclusie en discussie

Zowel in 2006 als in 2010 heeft de OVSE een oordeel gegeven over de verkiezingen in Nederland. De OVSE was kritisch in haar oordeel over de verkiezingen in 2006, zowel over het stemmen met de stemcomputer, als het stemmen per volmacht en het ontbreken van regelgeving van de financiering van de campagneactiviteiten. Ook de verkiezingen van 2010 zijn beoordeeld door 12 internationale experts, in de periode van 25 mei tot 12 juni. De OVSE maakt in haar rapport gewag van de aanpassingen (OSCE/ODIHR, 2010, p. 1): *“The election process has undergone considerable reform since the previous parliamentary elections, held in 2006. ... The decision to cancel electronic voting was a positive and appropriate measure in view of the serious challenges to electronic integrity that were identified in 2006. Moreover the transparent process through which the issue was considered further contributed to maintaining public confidence.”* Daarmee wijst de OVSE op de transparantie van deze veranderingen en het behoud van het vertrouwen van het electoraat. De cijfers uit

het NKO lijken dit te bevestigen. Zo'n driekwart heeft zowel in 2006 als in 2010 veel tot zeer veel vertrouwen in het verkiezingsproces. Ook is het vertrouwen in politieke instituties in deze periode niet aangetast. Dit geldt eveneens voor het vertrouwen in het stemmen met papier en potlood, waar driekwart van de stemmers veel tot zeer veel vertrouwen in heeft. Toch geven meer kiezers de voorkeur aan het stemmen met de stemcomputer dan met het rode potlood. Een verklaring hiervoor is dat het makkelijker is. Daarbij komt dat de stembiljetten – door de vele partijen en kandidaten – erg groot zijn. De OVSE doet de volgende aanbeveling (OSCE/ODIHR, 2010, p. 24): *“Consideration could be given to reviewing the format of the ballots to make them easier for the voter to identify candidates and for polling officials to conduct the count process”*. Ook door de kiesraad wordt gewezen op een aantal nadelen van het stemmen met het potlood (Bakker, 2011). Zo moet het aantal leden van de kiescommissies in de stemlokalen worden uitgebreid en beter geïnstrueerd worden, stijgen de kosten en is het handmatige tellen met een gemiddelde duur van zo'n 2,5 uur per stembureau zeer tijdrovend. Bovendien komen de resultaten later beschikbaar, nemen de fouten bij het tellen en het opmaken van het protocol met de resultaten toe, en zijn er ten slotte ook hertellingen nodig. Zo vonden er bijvoorbeeld bij de gemeenteraadsverkiezingen in 2010 in 15 gemeenten hertellingen plaats, waaronder Rotterdam. De kiesraad is voorstander van een herinvoering van het stemmen met de stemcomputer, wat overeen komt met de voorkeur van de kiezer.

Een ander aspect, waarvan de regelgeving is aangescherpt, betreft het volmachtstemmen.²⁾ Dit heeft waarschijnlijk geleid tot een afname van het volmachtstemmen met 4 procent, en dat zal (deels) de opkomst hebben verminderd met 5 procent. Tegen de achtergrond van internationale afspraken waar verkiezingen aan moeten voldoen, is één op de twaalf volmachtstemmen echter nog steeds een hoog aandeel. Het principe dat elke kiezer maar één stem heeft – het zogenoemde ‘equal suffrage’ – wordt immers geschonden. Het electoraat is echter ook duidelijk over de toekomst van het stemmen per volmacht: met 84 procent vindt een overgrote meerderheid dat dit vooral mogelijk moet blijven. De OVSE gaat daar echter niet in mee en wijst op het zoeken naar alternatieve manieren om de stem uit te brengen (OSCE/ODIHR, 2010, p. 9): *“Consideration should be given to exploring alternative voting methods, for those who are away on election day or do further regulating voting by proxy so as to bring legislation more fully in line with OSCE commitments and other international standards for democratic elections.”*³⁾

In dit hoofdstuk is ook aandacht geschonken aan een ander aspect waar internationale afspraken over bestaan: het samen stemmen in een stemhokje. Dit is overal verboden, behalve onder zeer specifieke omstandigheden, bijvoorbeeld wanneer de kiezer analfa-

²⁾ Zo moet de volmachtgever zijn handtekening plaatsen op de stemkaart, zijn maximaal 2 volmachtstemmen mogelijk, mag de kiezer alleen de volmachtstemmen uitbrengen samen met zijn eigen stem, en is een kopie van de identiteitskaart van de volmachtgever nodig.

³⁾ Deze mening werd tijdens een conferentie over het beoordelen van verkiezingen bevestigd (Shyrokov, e.a., 2011).

beet is. Uit de bevindingen van het NKO blijkt dat zo'n 4 procent van de stemmers zelf heeft gezien dat dit toch gebeurt, en dan vooral gedurende de drukste periode. Internationale waarnemers verblijven echter langer, doorgaans zo'n 30 minuten, in het stemlokaal en letten er op of dit 'family voting' voorkomt. De kiezer in Nederland zal veel korter in het stemlokaal aanwezig zijn, meestal minder dan 5 minuten, om te stemmen. Aanemelijk is derhalve dat dit 'samen stemmen' op een veel grotere schaal voorkomt dan in de gerapporteerde 4 procent van de stemlokalen.

Trends in de opkomst bij verkiezingen zijn besproken. In grote lijnen geldt dat – na een aanvankelijke daling in de opkomst – het beeld over de laatste twee decennia nogal stabiel is. We zien wel dat bij de laatste verkiezingen voor de Tweede Kamer een daling met 5 procent nogal fors is, en dat ook in 2010 de opkomst voor de gemeenteraden is ingezakt. Denkbaar is echter dat dit – althans voor een deel – veroorzaakt wordt door de strengere regels bij het volmachtstemmen. Bij de Europese verkiezingen is ook de opkomst, hoewel bescheiden met 2 procent, verminderd, maar bij de provinciale verkiezingen is de opkomst in 2011 fors toegenomen. Eerder is reeds geconstateerd dat er geen afname is in politieke acties om invloed proberen uit te voeren op de politiek: in 2010 heeft 37 procent in de afgelopen vijf jaar een politieke actie ondernomen, in 2006 was dat 36 procent (Schmeets, 2010). Ook andere indicatoren geven geen aanwijzingen dat de politieke participatie afneemt. In het vorige hoofdstuk zijn opvattingen van de achterbannen van politieke partijen besproken. Daar is geconstateerd dat tussen beide verkiezingen geen afname is te zien bij (a) de interesse in politieke onderwerpen; (b) het volgen van de verkiezingscampagne van de politieke partijen; (c) het volgen van de debatten op de televisie; en (d) de bereidheid om in actie te treden indien een slecht wetsvoorstel zou worden voorgesteld.

10.8 Literatuur

Arts, K. en H. Schmeets (2010). Sociale Samenhang in de provincie. In: Schmeets, H. (red.), *Sociale Samenhang: Participatie, Vertrouwen en Integratie*. Den Haag/Heerlen: CBS, 123–134.

Bakker, M. (2011). The history of the Electoral Council. In: Schmeets, H. (red.), *Election monitoring. Conference proceedings on the Enhancement of International Election Observation and the Assessment of Elections*. Heerlen/The Hague: Statistics Netherlands (te verschijnen).

OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (2007). *The Netherlands Parliamentary Elections 22 November 2006, OSCE/ODIHR Election Assessment Mission Report*. Warsaw: OSCE/ODIHR, 12 March 2007.

OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (2010). *The Netherlands Early Parliamentary Elections 9 June 2010, OSCE/ODIHR Election Assessment Mission Report*. Warsaw: OSCE/ODIHR, 9 September 2010.

Schmeets, H. (2010). Politieke participatie. In: Schmeets, H. (red.), *Sociale Samenhang: Participatie, Vertrouwen en Integratie*. Den Haag/Heerlen: CBS, 71–79.

Schmeets, H. en K. Aarts (2008). De kiezer en de stemprocedures. In: Schmeets, H. en R. van der Bie (red.) *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006. Opzet, uitvoering en resultaten*. Den Haag/Heerlen: CBS, 109–117.

Shyrov, V., Peski, C., van, Hollanders, L., Hoogenboezem, J., Kilian, M., Linssen, R., Mannfeld, D., Schneider, N. en H. Schmeets (2011). Summary of the Discussion. In: Schmeets, H. (red.), *Election monitoring. Conference proceedings on the Enhancement of International Election Observation and the Assessment of Elections*. Heerlen/The Hague: Statistics Netherlands, (te verschijnen).

De scheidslijnen
tussen de achter-
bannen van de
politieke partijen

11

De scheidslijnen tussen de achterbannen van de politieke partijen

11.1 Inleiding

11.2 Politieke betrokkenheid, en oordeel over regering en democratie

- Politieke betrokkenheid
- Oordeel over regering
- Functioneren democratie

11.3 Vertrouwen in de politiek

11.4 Politieke participatie

11.5 Meningen over politieke kwesties

11.6 Conclusie en discussie

11.7 Literatuur

11 De scheidslijnen tussen de achterbannen van de politieke partijen

Hans Schmeets

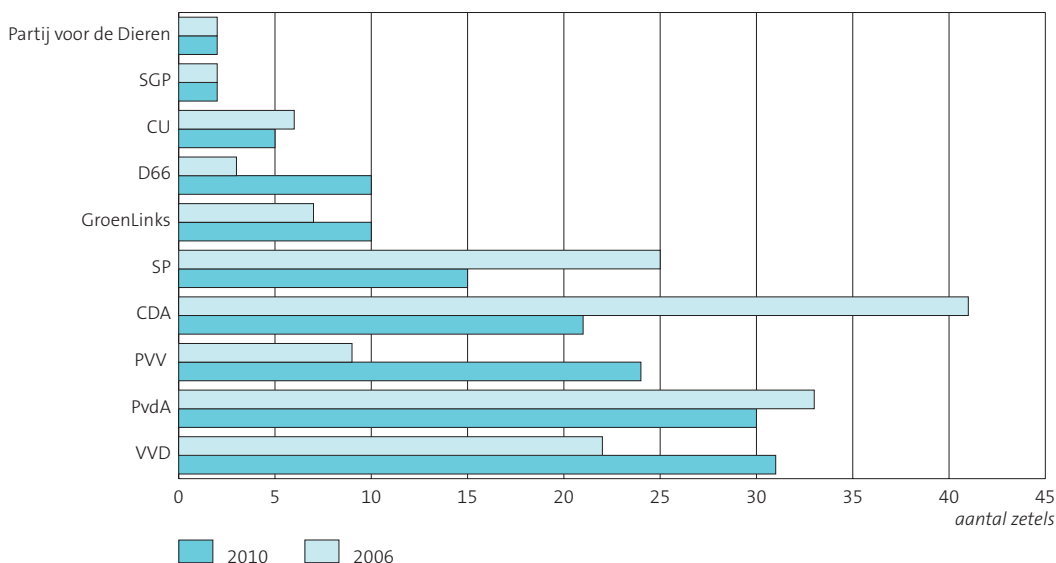
Zowel bij de Tweede Kamerverkiezingen in 2006 als in 2010 vonden sterke verschuivingen in de politieke verhoudingen plaats. Sommige partijen wonnen fors, terwijl anderen hun aanhang flink zagen slinken. Daarmee zagen de partijen zich geconfronteerd met wisselende achterbannen. Hoe lopen de scheidslijnen tussen de achterbannen van de politieke partijen? Welke standpunten houdt men er vooral op na en hoe wordt er gedacht over verschillende politieke kwesties? En zijn er ook verschillen in de politieke betrokkenheid, het vertrouwen in de politiek en de politieke participatie tussen de aanhangers van de verschillende partijen?

11.1 Inleiding

De Nederlandse kiesgerechtigde bevolking is aan het begin van de 21ste eeuw sterk verdeeld in haar politieke opvattingen en partijkeuze. Dat blijkt uit bevindingen op basis van het Nationaal Kiezersonderzoek, in de periode 1971–2006 (Aarts, Van der Kolk en Rosema, 2007). Zo werd geschetst dat – na een periode van depolarisatie sinds het midden van de jaren tachtig – er sinds eind jaren negentig sprake is van een toenemende politieke polarisatie. Daarin krijgen nieuwe politieke thema's, zoals immigratie en Europese eenwording, een plek. Ook verschijnen uitgesproken politieke groeperingen zoals de SP en de PVV nadrukkelijk op het politieke toneel door zetelwinst ten koste van politieke partijen in het midden. Deze ontwikkelingen lijken zich bij de verkiezingen van 9 juni 2010 in versterkte mate door te zetten (zie grafiek 11.1.1). Zo wist de PVV fors te groeien van 9 naar 24 zetels. Aan de andere zijde van het spectrum was er groei bij GroenLinks, van 7 naar 10. De grootste partij werd de VVD, met een winst van 22 naar 31 zetels. Maar ook in het midden wist D66 meer kiezers aan zich te binden en kon 7 zetels bijschrijven. Maar het verlies

van een andere partij die zich, volgens het electoraat, in het midden bevindt¹⁾, het CDA, was met 20 zetels – van 41 naar 21 – veel groter. Ook de SP moest zetels inleveren, en ging terug van 25 naar 15.

11.1.1 Zetelverdeling Tweede Kamerverkiezingen

Op basis van het NKO 2006 werd het volgende geconstateerd over de overeenkomsten en verschillen tussen de stemmers op de politieke partijen, alsook van de niet-stemmers (Roest, 2008):

- De achterbannen van het CDA, de VVD, de PvdA, GroenLinks en de ChristenUnie hebben veel interesse in de politiek, hebben een redelijk vaste band met hun partij, zijn bovengemiddeld tevreden met het functioneren van de Nederlandse democratie en hebben een bovengemiddeld vertrouwen in de integriteit en welwillendheid van politici.
- Vooral VVD- en GroenLinks-stemmers hebben politiek zelfvertrouwen. Ze denken dat ze een actieve rol zouden kunnen vervullen in de politiek en vinden de politiek niet te ingewikkeld. De aanhang van GroenLinks blijkt ook het meest politiek actief te zijn.
- De achterban van de SP kenmerkt zich enerzijds door meer interesse in de politiek dan de gemiddelde kiesgerechtigde Nederlander, maar anderzijds beschouwen de SP-stemmers zich minder vaak als aanhanger en hebben er minder vertrouwen in de Tweede Kamer vergeleken met de gemiddelde kiezer.

¹⁾ De gemiddelde positie op een schaal oplopend van 0 (links) naar 10 (rechts) van de politieke partijen is: GroenLinks (2,4), SP (2,7), PvdA (3,3), Partij voor de Dieren (3,6), D66 (4,5), ChristenUnie (5,3), CDA (5,8), SGP (5,8), VVD (7,1) en PVV (7,7).

- Wat betreft de houding ten aanzien van politieke kwesties nemen de achterbannen van het CDA, de VVD, de PvdA, de ChristenUnie en de SP veelal een positie ergens in het midden in. Alleen wat betreft een ‘klassiek’ thema als nivellering van inkomensverschillen bekleden de stemmers op de VVD een uiterste positie. Zij pleiten het minst voor inkomensnivellering.
- Stemmers op de ChristenUnie houden er een meer uitgesproken mening op na als het gaat om ethische kwesties als euthanasie.
- De GroenLinks-stemmers nemen een uiterste positie in ten faveure van ‘allochtonen’, ‘Europa’ en ‘een niet-hardere aanpak van criminaliteit’.
- Op alle vlakken verschilden de aanhangers van de PVV het meest van de achterbannen van de andere partijen. PVV-stemmers toonden de minste politieke interesse, de meeste ontevredenheid, het minste politiek (zelf)vertrouwen en de minste politieke participatie ook zijn PVV’ers bijvoorbeeld het meest tegen de komst van allochtonen en het meest tegen de Europese eenwording.
- Mensen die zich onthielden van een stem tijdens de Tweede Kamerverkiezingen in november 2006 hadden ten slotte weinig belangstelling, waren weinig tevreden en hadden weinig vertrouwen in de politiek, maar vaak toch nog net iets meer dan PVV-stemmers.

De vraag die we ons in dit hoofdstuk stellen luidt: verschillen de achterbannen ook in 2010 op de bovenvermelde punten, en welke verschuivingen hebben plaatsgevonden? Daarbij kijken we dus vooral naar de politieke betrokkenheid, de politieke (on)tevredenheid, het vertrouwen in politiek en politici, de politieke participatie en de mening over politieke kwesties.

11.2 Politieke betrokkenheid, en oordeel over regering en democratie

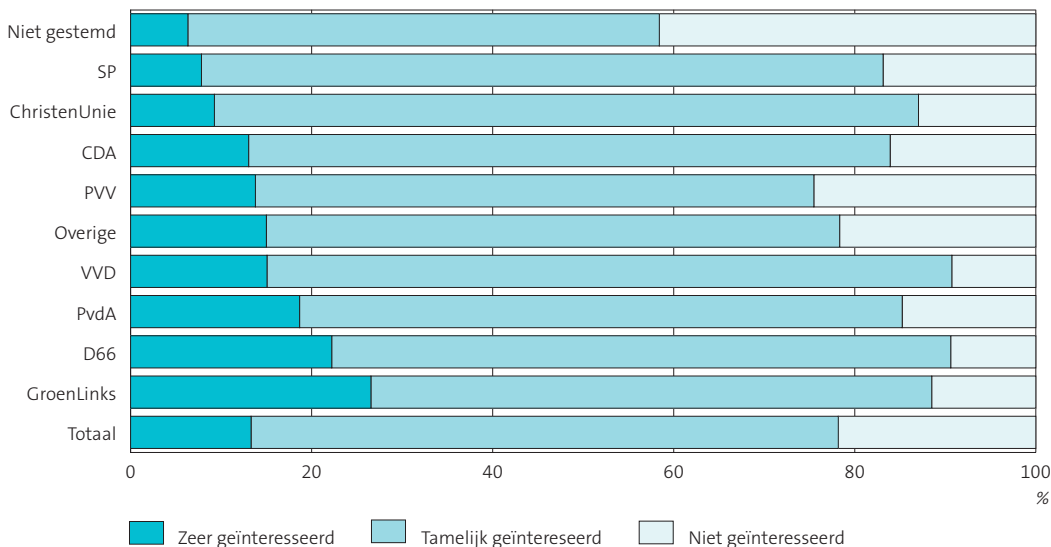
Politieke betrokkenheid

In 2006 toonden stemmers op GroenLinks, VVD, CDA, ChristenUnie, PvdA en SP zich in ruime mate geïnteresseerd: 81 tot 93 procent onder hen was tamelijk of zeer geïnteresseerd in

politieke onderwerpen.²⁾ Minder politieke belangstelling was er onder de kiezers van de PVV, waarvan tweederde interesse had voor de politiek. Onder de niet-stemmers had iets meer dan de helft belangstelling voor de politieke onderwerpen. Hoe is dat in 2010? De politieke belangstelling is nauwelijks veranderd: 13 procent is zeer, 65 procent is tamelijk en 22 procent is niet geïnteresseerd in politieke kwesties. Van de achterbannen van de politieke partijen is de belangstelling het grootst bij die van de VVD, Groenlinks, de ChristenUnie en D66: 87 tot 91 procent toont interesse. De stemmers op het CDA, de VVD en de SP volgen met zo'n 84 procent politiek geïnteresseerden. Zowel de PVV-stemmers als de groep die niet heeft gestemd wijken daar flink van af. Een kwart van de PVV-stemmers toont geen belangstelling voor de politiek, maar dat is wel een kleiner deel dan in 2006. Het grootst, met 42 procent, is het deel zonder belangstelling onder de niet-stemmers.

Voorafgaand aan de Tweede Kamerverkiezingen in 2006 is aan de respondenten van het NKO gevraagd of zij zich als een aanhanger van een politieke partij beschouwden. De ChristenUnie, PvdA, GroenLinks, CDA en VVD bleken het meest te kunnen rekenen op een 'stabiele' aanhang. Rond de vier van de tien mensen die uiteindelijk op één van deze partijen gingen stemmen, beschouwen zichzelf als een aanhanger van die partij. Voor de SP en de PVV was de aanhang minder sterk; 19 procent van de SP-stemmers en 6 procent

11.2.1 Politieke interesse naar stemgedrag, 2010

²⁾ Het aantal kiezers op de partijen SGP, LPF, PvdD, en overige kleine partijen bleek te laag om betrouwbare uitspraken te kunnen doen over kenmerken van hun achterban. Daarom hebben wij de kiezers op deze partijen in dit hoofdstuk buiten beschouwing gelaten. Voor de bevindingen op basis van het NKO 2006 geldt dat ook voor D66.

van de PVV-stemmers noemden zich van te voren een aanhanger van die partij. In 2010 blijkt het deel dat zich als aanhanger ziet van de PVV te zijn gegroeid tot één op de vijf. Dat is wel nog steeds onder het landelijke gemiddelde van 27 procent. De helft van de stemmers op de ChristenUnie en krap de helft van de CDA-stemmers zien zich als aanhanger, bij de PvdA is die betrokkenheid met vier op de tien iets minder groot. Bij de VVD en GroenLinks is dat zo'n drie op de tien, en bij D66 een kwart.

78 procent is tamelijk tot zeer geïnteresseerd in politieke kwesties

Oordeel over regering

In het NKO 2006 is gevraagd terug te kijken op het beleid dat de afgelopen drie jaar (2003–2006) door het Kabinet-Balkenende II en III is gevoerd. Meer dan de helft van de kiezers van het CDA en de VVD, regeringspartijen in die periode, antwoordden over het algemeen (zeer) tevreden te zijn over het regeringsbeleid. De achterbannen van de oppositiepartijen waren veel minder tevreden. Met name onder de stemmers op de 'linkse' partijen PvdA, GroenLinks en SP (13 tot 14 procent) en op de PVV (19 procent) waren maar weinig kiezers tevreden. Dit verschil in tevredenheid tussen mensen die hun stem uitbrachten op een regerings- of een oppositiepartij is in elk verkiezingsjaar te zien. Wel is het zo dat dit verschil in 2006 groter is geworden (Aarts, Van der Kolk en Rosema, 2007). In 2010 is het oordeel gevraagd over het Kabinet-Balkenende IV, de coalitie van het CDA, de ChristenUnie en de PvdA. Ruim de helft van de CDA-stemmers en 42 procent van de stemmers op de ChristenUnie tonen zich tevreden; dat is beduidend meer dan het kwart van de PvdA-stemmers. Daarmee onderscheiden zich de PvdA-stemmers niet van de aanhangers van zowel de VVD als GroenLinks. En de stemmers op D66 zijn daarmee zelfs iets tevredener. Slechts één op de zeven stemmers op de SP en één op de twintig PVV-stemmers geeft aan tevreden te zijn over het regeringsbeleid van de voormalige CDA/ChristenUnie/PvdA-coalitie.

Functioneren democratie

In 2006 was driekwart van het electoraat tamelijk tot zeer tevreden met het functioneren van de Nederlandse democratie. Dit was bovengemiddeld het geval bij de stemmers op het CDA (91 procent), de VVD (86 procent), GroenLinks (81 procent), en de ChristenUnie

(80 procent). De achterban van de PvdA nam met 75 procent een positie in die overeenstemt met het landelijke gemiddelde, de SP'ers waren met 63 procent al minder te spreken over het democratische gehalte. De opinie van de PVV-aanhang vormde een uitschieter naar beneden. Niet meer dan 51 procent van de PVV-stemmers was zeer of tamelijk tevreden over hoe de democratie in Nederland functioneert.

Ook in 2010 toont driekwart van het electoraat zich tevreden met de democratie. De achterbannen van de meeste partijen ontlopen elkaar op dit punt weinig: het percentage tevreden is 87 bij de achterban van het CDA, 82 bij de PvdA, 80 bij de VVD, 84 bij GroenLinks, 85 bij D66 en 83 bij de ChristenUnie. De SP'ers zitten daar met 75 procent iets onderen, net als in 2006, is de helft van de PVV-stemmers tevreden met het functioneren van de democratie. Dit is nog lager dan de niet-stemmers, waarvan tweederde tevreden is.

11.3 Vertrouwen in de politiek

Aan het electoraat is gevraagd hoeveel vertrouwen ze schenken aan diverse politieke instituties: de politieke partijen, de Tweede Kamer, de regering en de Europese Unie. Krap zes van de tien kiezers hebben vertrouwen in de Tweede Kamer en in de regering, de helft in politieke partijen en met 45 procent is het vertrouwen het geringst in de Europese Unie (tabel 11.3.1). Over het algemeen blijkt dat de meeste partijen zich niet sterk onderscheiden, met uitzondering van de stemmers op de SP die minder vertrouwen hebben, en vooral de PVV-stemmers, waarvan een duidelijke minderheid vertrouwen heeft in deze politieke instituties. Ook de groep die geen gebruik heeft gemaakt van hun stemrecht, heeft weinig vertrouwen in deze instellingen.

11.3.1 Tamelijk veel of heel erg veel vertrouwen in politieke instituties naar stemgedrag, 2010											
	Totaal	CDA	PvdA	VVD	GroenLinks	SP	D66	Christen-Unie	PVV	Overig	Niet gestemd
	%										
Politieke partijen	49	58	58	58	70	46	65	53	38	43	32
Tweede Kamer	59	75	72	69	76	58	79	66	35	47	44
Regering	59	76	69	73	71	50	74	71	35	49	45
Europese Unie	45	58	54	42	55	38	52	41	28	34	42

Politiek cynisme is een graadmeter over de scepsis van de bevolking tegenover de politiek. Politiek cynisme is gemeten op grond van de antwoorden op drie stellingen, te weten ‘tegen beter weten in beloven politici meer dan ze kunnen waarmaken’, ‘ministers en staatssecretarissen zijn vooral op hun eigenbelang uit’ en ‘kamerlid word je eerder door je politieke vrienden dan door je bekwaamheden’. Sinds 1977 is dit cynisme toegenomen. Destijds kregen deze drie stellingen steun van 79, 45 en 32 procent van het electoraal. De ingezette lijn naar een toenemende achterdocht ten opzichte van de integriteit van politici sinds de jaren zeventig kon in 2006 doorgetrokken worden. Meer dan negen op de tien kiesgerechtigden waren al in 2006 van mening dat politici meer beloven dan ze kunnen waarmaken. Dat wordt in 2010 bevestigd: 92 procent is deze mening toegedaan. PVV-stemmers steken nog met 97 procent boven andere kiesgerechtigden uit. Ook de SP-ers tonen zich bovengemiddeld kritisch hierover, terwijl de D66-stemmers wat milder in hun oordeel over politici zijn.

Een minderheid (44 procent) denkt dat ministers en staatssecretarissen vooral hun eigenbelang nastreven. Dat is ook nauwelijks veranderd ten opzichte van de 42 procent in 2006. Maar de achterban van politieke partijen is verdeeld. Mensen die hun stem uitbrachten op het CDA, de ChristenUnie, de VVD, GroenLinks en vooral D66 denken minder vaak dat ministers en staatssecretarissen uit zijn op eigenbelang. De stemmers op de SP, en vooral op de PVV en mensen die zich onthielden van een stem zijn bovengemiddeld argwanend over de bedoelingen van ministers en staatssecretarissen. Ten slotte is, net als in 2006, bijna de helft (47 procent) van de respondenten het (helemaal) eens met de stelling dat

11.3.2 Politiek cynisme naar partijkeuze, 2010

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	Groen- Links	SP	D66	Christen- Unie	PVV	Overige	Niet gestemd
%											
‘Tegen beter weten in beloven politici meer dan ze kunnen waarmaken’											
Helemaal eens	29	22	24	25	19	31	17	20	40	37	35
Eens	63	67	68	64	71	63	68	74	57	58	58
Oneens	7	10	6	10	11	5	15	4	2	2	7
Helemaal oneens	1	0	1	1	0	0	0	2	1	3	1
‘Ministers en staatssecretarissen zijn vooral op hun eigenbelang uit’											
Helemaal eens	8	4	6	2	3	9	2	4	15	8	15
Eens	36	25	30	27	29	37	17	27	48	49	47
Oneens	52	68	59	64	59	51	71	62	35	39	36
Helemaal oneens	4	4	5	6	9	3	10	7	2	3	2
‘Kamerlid word je eerder door je politieke vrienden dan door je bekwaamheden’											
Helemaal eens	9	3	5	5	3	7	4	2	18	5	14
Eens	38	29	37	40	29	36	25	38	45	52	42
Oneens	49	63	51	50	61	55	66	58	32	41	42
Helemaal oneens	4	5	7	5	8	2	4	2	5	2	2

men eerder kamerlid wordt met behulp van politieke vrienden dan op basis van eigen bekwaamheden (29 en 32 procent). Onder niet-stemmers (56 procent) en PVV-stemmers (63 procent) ligt het percentage instemmers met deze stelling hoger dan gemiddeld.

In het NKO is tevens onderzocht of Nederlandse burgers erop vertrouwen dat zij door de politiek gehoord worden. Dat is gedaan door hen de volgende uitspraken voor te leggen: 'kamerleden bekommeren zich niet om de mening van mensen zoals ik', 'de politieke partijen zijn alleen geïnteresseerd in mijn stem en niet in mijn mening' en 'mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op de regeringspolitiek'. Personen die het met deze stellingen oneens zijn, zullen meer politiek vertrouwen hebben. Respectievelijk 37, 52 en 49 procent is het met deze drie stellingen eens. Dit verschilt nauwelijks met de bevindingen die in 2006 werden aangetroffen.

11.3.3 Politieke effectiviteitsverwachting naar partijkeuze, 2010

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	Groen- Links	SP	D66	Christen- Unie	PVV	Overige	Niet gestemd
%											
'Kamerleden bekommeren zich niet om de mening van mensen zoals ik'											
Dat is zo	37	30	29	23	18	40	22	18	59	43	49
Dat is niet zo	63	70	71	77	82	60	78	82	41	57	51
'De politieke partijen zijn alleen geïnteresseerd in mijn stem en niet in mijn mening'											
Dat is zo	52	45	44	38	31	57	28	42	72	60	68
Dat is niet zo	48	55	56	62	69	43	72	58	28	40	32
'Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op de regeringspolitiek'											
Dat is zo	49	44	39	39	24	49	32	45	64	60	62
Dat is niet zo	51	56	61	61	76	51	68	55	36	40	38

Dat de kamerleden nauwelijks interesse tonen voor mening van de kiezer ervaart een kleinere portie van GroenLinks, D66, de ChristenUnie en de VVD vergeleken met de niet-stemmers waarvan de helft deze mening is toegedaan, en de PVV waarvan zo'n 60 procent dat vindt. Ook de beide andere stellingen vinden vooral bijval onder de PVV-stemmers en de niet-stemmers, en krijgen minder steun van de stemmers op GroenLinks en D66.

11.4 Politieke participatie

Na afloop van de Tweede Kamerverkiezingen is in het NKO nagegaan in hoeverre mensen de verkiezingscampagne en de debatten hebben gevolgd. Gemiddeld volgde 32 procent van de respondenten de verkiezingscampagne (zeer) intensief, en 28 procent keek naar één of meer debatten op de televisie in de week voorafgaand aan de verkiezingen. In 2006 was dit respectievelijk 29 en 27 procent.

De achterban van GroenLinks, de PvdA, de VVD en D66 volgden de campagne het meest. Bij de stemmers op de SP en het CDA, en vooral de ChristenUnie en de PVV was dat in mindere mate het geval. Slechts een op de zeven niet-stemmers had interesse in de campagne. Ook voor de debatten op TV was er nauwelijks belangstelling van de niet-stemmers. Maar dat is ook van toepassing op de achterban van de ChristenUnie: slecht 13 procent had minstens een debat helemaal bekeken. Onder de achterban van de andere partijen was dit percentage veel hoger, variërend van 31 bij het CDA tot 39 bij de PvdA.

11.4.1 Campagne Tweede Kamerverkiezingen 2010 gevolgd naar partijkeuze, 2010

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	Groen- Links	SP	D66	Christen- Unie	PVV	Overige	Niet gestemd
	%										
Zeer intensief	3	4	5	6	6	3	1	2	3	2	1
Intensief	29	30	39	37	39	30	46	21	25	20	13
Niet zo intensief	55	56	50	52	54	60	48	72	60	66	55
In het geheel niet	13	10	6	5	1	8	4	6	12	12	30

Om na te gaan in hoeverre het electoraat zich inzet om iets te veranderen in de politiek, is aan de deelnemers van het NKO de volgende vraag voorgelegd: 'Stel, de Tweede Kamer behandelt een wetsvoorstel dat u zeer onrechtvaardig of verkeerd vindt. Hoe groot is de kans dat u zou proberen daar iets tegen te doen?' Slechts een minderheid (21 procent) van de kiesgerechtigden acht de kans groot of zeer groot dat zij zich zou inzetten om iets te doen tegen een onrechtvaardig wetsvoorstel. Dat spoort met de resultaten van 2006: destijds was 19 bereid om actie te ondernemen.

Van de stemmers op GroenLinks (32 procent), de PvdA (30 procent), D66 (27 procent), en de PVV (25 procent) geeft een groter deel aan om in actie te komen dan zo'n 20 procent

van de aanhangers van de andere partijen. Het minst, met 12 procent, zijn de niet-stemmers van plan om iets te doen tegen een in hun ogen verkeerd wetsvoorstel.

11.4.2 Kans op optreden tegen wetsvoorstel naar partijkeuze, 2010

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	Groen- Links	SP	D66	Christen- Unie	PVV	Overige	Niet gestemd
	%										
Zeer groot	3	3	5	2	5	2	4	2	4	2	2
Groot	18	16	25	17	27	18	23	17	21	14	10
Klein	47	44	45	48	49	51	52	48	42	53	46
Zeer klein	32	37	24	33	19	28	21	33	33	31	42

11.4.3 Invloed uitoefenen op de politiek in afgelopen vijf jaar naar partijkeuze, 2010

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	Groen- Links	SP	D66	Christen- Unie	PVV	Overige	Niet gestemd
	%										
Radio, tv, krant inschakelen	11	10	14	11	16	9	15	8	13	13	8
Politieke partij of organisatie inschakelen	4	6	6	5	10	2	5	5	2	0	0
Deelname bijeenkomst van de overheid	9	11	11	12	21	5	16	12	8	4	4
Contacteren politicus	11	11	11	14	18	8	17	11	10	8	6
Deelname actiegroep	3	3	5	1	7	4	4	3	2	0	2
Deelname demonstratie	4	3	8	3	10	7	6	6	4	3	3
Deelname discussie of actie via internet, email of sms	19	12	20	25	33	18	33	15	23	19	10
Iets anders	3	4	5	3	6	2	3	4	5	5	1
Geen van deze manieren	63	65	58	55	42	67	48	61	59	59	79

Ten slotte is aan respondenten gevraagd op welke manieren zij de afgelopen vijf jaar hebben geprobeerd om iets politiek aan de orde te stellen, of invloed uit te oefenen op politici of de overheid. Zoals ook in 2006 het geval was, is in 2010 gemiddeld ruim één derde (37 procent) van de deelnemers de afgelopen vijf jaar politiek actief geweest (Te Riele en Schmeets, 2010). De aanhang van GroenLinks was het meest politiek actief: 58 procent van de GroenLinks-stemmers heeft invloed proberen uit te oefenen op de politiek, met name door deel te nemen aan een politieke discussie of actie via internet, e-mail of sms, of door deel te nemen aan een demonstratie of protestactie. De stemonthouders waren het minst politiek actief: 21 procent van de niet-stemmers heeft op één of andere manier

geprobeerd iets politiek aan de orde te stellen of om politici of de overheid te beïnvloeden. De stemmers zijn actiever. Één op de drie SP'ers heeft iets aan de orde gesteld. Vervolgens lopen de percentages op van 35 bij het CDA, 39 bij de ChristenUnie, 41 bij de PVV, 42 bij de PvdA, 45 bij de VVD, tot 52 bij D66.

11.5 Meningen over politieke kwesties

Het NKO biedt ook inzicht in de positie van de achterbannen van de politieke partijen ten aanzien van politieke kwesties. Zo is de mening gevraagd, op een schaal van (1) naar (7), over een aantal enigszins 'klassieke' standpunten, zoals naar de gewenste inkomensverschillen, de toestroom van asielzoekers, of allochtonen zich dienen aan te passen, de aanpak van de criminaliteit, het toestaan van euthanasie, over kernenergie, de Europese eenwording, en het sturen van militairen naar internationale missies. Wat is er sinds 2006 veranderd in de meningen van het electoraat over deze politieke strijdpunten? De kiezer is iets minder uitgesproken in 2010 over de inkomensverschillen: vond in 2006 nog 67 procent dat deze kleiner moesten worden (posities 5, 6 en 7), in 2010 is 63 procent deze mening toegedaan. Dat er minder asielzoekers toegelaten moeten worden vond 52 procent in 2006, en 49 procent in 2010. En ook van het feit dat allochtonen zich aan de Nederlandse gewoonten dienen aan te passen is de kiezer in 2010 met 64 procent iets minder overtuigd dan in 2006: destijds vond dat nog 68 procent.

Daarnaast zijn minder kiezers te porren voor het uitbreiden van kerncentrales (van 54 naar 47 procent), vindt een kleinere groep dat Europese eenwording te ver is doorgeschoten (van 55 naar 48 procent), en is men er in minder mate van overtuigd dat militairen naar internationale missies uitgezonden moeten worden (van 59 naar 52 procent). Over criminaliteit en euthanasie zijn de meningen niet veranderd: met zo'n 85 procent vindt een grote meerderheid van het electoraat dat euthanasie mogelijk moet zijn, en dat de overheid harder moet optreden om de criminaliteit aan te pakken.

De standpunten blijken soms flink uiteen te lopen naar stemgedrag. Vooral geldt dat voor het toelaten van asielzoekers (Eta = 0,40), het aanpassen van allochtonen (Eta = 0,36), en euthanasie (Eta = 0,39). Iets minder geprononceerd zijn de verschillen over het toezenden van militairen (Eta = 0,17). Met 32 procent vindt zo'n één op de drie VVD-kiezers dat inkomensverschillen in ons land kleiner moeten worden, terwijl onder de stemmers op GroenLinks (82 procent), de SP (81 procent) en de PvdA (77 procent) hiervoor de meeste

steun te vinden is. Zij worden daarin gevolgd door de aanhang van de PVV (72 procent), de ChristenUnie (69 procent), D66 (54 procent) en het CDA (53 procent).

De aanhang van GroenLinks is met 19 procent het minst en de aanhang van de PVV met 83 procent het meest van mening dat Nederland de asielzoekers die hier al zijn zoveel mogelijk moet terugsturen naar het land van herkomst. Ook wat betreft de opvatting dat allochtonen zich geheel moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur, staan de achterbannen van GroenLinks en de PVV het meest tegenover elkaar; 24 procent van de stemmers op GroenLinks en maar liefst 90 procent van de PVV-stemmers vindt dat allochtonen zich moeten aanpassen.

Een ruime meerderheid van alle politieke achterbannen (variërend van 74 procent onder PvdA-stemmers tot 95 procent van de PVV-stemmers) vindt dat de overheid harder moet optreden tegen criminaliteit. Alleen GroenLinks-stemmers blijven hierbij enigszins achter; onder hen vindt niet meer dan 62 procent dat een hardere aanpak nodig is.

Verder vinden de stemmers op de ChristenUnie het minst vaak (24 procent) dat euthanasie mogelijk moet zijn, terwijl het percentage mensen dat euthanasie goedkeurt onder de achterbannen van de andere politieke partijen varieert van 69 procent (CDA) tot 93 procent (VVD, D66 en GroenLinks). Over kernenergie zijn de meningen van het electoraat nogal verdeeld. De posities op alle punten in de schaal van (1 kerncentrales bouwen) tot (7 geen kerncentrales bouwen) wordt door minstens 10 procent ingenomen. De GroenLinks-stemmers zijn met zo'n 70 procent het sterkst gekant tegen kernenergie, terwijl de tegenstanders onder de achterban van de VVD beperkt blijft tot 26 procent en bij die van het CDA tot 34 procent.

Een kwart van de stemmers op GroenLinks en D66, en driekwart van de PVV-stemmers vinden dat de Europese eenwording te ver is gegaan. Ten slotte is gevraagd naar de mening over het aanleveren van militairen voor internationale missies. De meest uitgesproken voorstander hiervan is de achterban van het CDA: bijna driekwart vindt dat we altijd militairen moeten aanleveren. Iets kleiner, met zo'n 60 procent, is deze groep onder de stemmers op de VVD en D66. Bij de ChristenUnie, de PVV en de niet-stemmers is dat precies de helft, en bij de stemmers op de PvdA, GroenLinks zo'n 40 procent.

In zowel 2006 als in 2010 is een aantal politieke kwesties aan het electoraat voorgelegd. Over de meeste kwesties zijn de meningen nauwelijks veranderd. Toch is er een aantal verschuivingen te zien. Zo vindt in 2010 een grotere groep dan in 2006 dat adoptie door homoseksuele paren mogelijk moet zijn; een stijging van 64 naar 80 procent. Dit past ook in de ontwikkeling dat een homohuwelijk verboden moet worden – van 15 naar 8 procent – en dat de winkels op zondag gesloten moeten worden: van 35 naar 30 procent. Tevens brokkelt de steun af om genetische manipulatie te verbieden: van 36 naar 30 procent. Vooral groot is de verschuiving ten aanzien van het geven van ontwikkelingshulp: was in 2006 nog bijna de helft ervoor om hieraan meer geld te spenderen, in 2010 is dat teruggelopen tot 28 procent. Ook is er minder tolerantie ten aanzien van illegalen. Dat illegalen die al langere tijd in Nederland verblijven in Nederland mogen blijven, kreeg in 2006 nog steun van een meerder-

11.5.1 Politieke standpunten naar partijkeuze, 2010

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	Groen- Links	SP	D66	Christen- Unie	PVV	Overige	Niet gestemd
	%										
Inkomensverschillen											
Groter	13	12	7	30	6	6	12	13	11	24	11
Neutraal	24	35	16	38	11	13	33	20	18	15	24
Kleiner	63	53	77	32	83	81	55	68	71	61	65
Toelaten van asielzoekers											
Meer	19	19	36	11	50	26	27	30	3	20	11
Neutraal	32	38	33	31	32	30	44	38	13	33	35
Minder	49	43	31	58	18	44	28	32	84	47	54
Alloctonen moeten zich aanpassen											
Niet	17	10	31	10	48	22	28	20	3	20	12
Neutraal	19	21	22	17	28	20	22	22	7	16	19
Wel	64	69	46	73	24	58	50	57	90	64	69
Optreden tegen criminaliteit											
Te hard	5	3	9	2	15	5	8	2	2	5	4
Neutraal	10	6	17	8	23	15	14	13	2	8	9
Harder	85	91	74	90	62	79	77	85	95	87	87
Euthanasie											
Verbieden	10	17	14	3	1	5	3	72	3	37	7
Neutraal	6	14	4	4	6	8	3	4	2	8	7
Mogelijk zijn	84	69	82	93	93	87	94	24	95	54	85
Kerncentrales											
Bouwen	34	45	26	58	16	26	33	40	33	29	26
Neutraal	19	21	20	16	14	19	26	17	19	22	19
Niet bouwen	47	34	55	26	69	54	41	43	48	48	55
Europese eenwording											
Verder gaan	31	38	41	32	48	25	53	18	13	21	25
Neutraal	22	26	25	26	25	21	23	33	11	14	21
Te ver gegaan	47	37	35	42	26	54	24	49	76	64	54
Militairen voor internationale missies											
Nooit aanleveren	23	13	27	17	31	31	13	20	25	19	27
Neutraal	25	16	32	22	28	31	24	31	24	26	23
Altijd aanleveren	52	71	41	61	41	38	63	49	51	55	51

heid van 52 procent; in 2010 is dat nog maar 44 procent. Wellicht speelt hier ook mee dat deze kwestie vooral in 2006 onder ‘het verlenen van een generaal pardon’ in de belangstelling stond. De voorstanders om de komst van moslims te verbieden is nauwelijks veranderd: in 2006 vond dit 38 procent, in 2010 is dat 36 procent. Op het economische vlak is de afschaf van de aftrek van de hypotheekrente een kwestie waar de kiezer van mening over is veranderd. Vond in 2006 nog 18 procent dat deze aftrekmogelijkheid zou moeten worden afgeschaft, in 2010 is dat gegroeid naar 23 procent.

Bij sommige van deze kwesties zijn de scheidslijnen tussen de aanhangers van de partijen scherper dan bij andere (zie tabel 11.5.2).³⁾ Vooral grote contrasten zijn er bij het geven van ontwikkelingshulp (Eta = 0,34), het sluiten van de winkels op zondag (Eta = 0,31), het toelaten van moslims (Eta = 0,37), de homohuwelijken (Eta = 0,32), en het verhogen van de pensioengerechtigde leeftijd (Eta = 0,31). Het minste controversieel is het ondersteunen van banken door de overheid als deze failliet dreigen te gaan (Eta = 0,10). Daar is een meerderheid van alle achterbannen het mee eens: van 51 procent bij de PVV tot 70 procent bij de PvdA.

De ChristenUnie onderscheidt zich op een aantal politieke kwesties. Zo vindt een minderheid van 40 procent dat homoseksuele paren kinderen mogen adopteren, 51 procent wil homohuwelijken verbieden, en 73 procent wil de winkels op zondag gesloten houden. Bij de achterban van het CDA zijn deze percentages respectievelijk 73, 12 en 45. Vooral de stemmers op D66, GroenLinks en de VVD staan in deze drie opvattingen tegenover de ChristenUnie-stemmers. Tevens vindt de helft van de achterban van de ChristenUnie, samen met GroenLinks, dat er meer geld aan ontwikkelingshulp besteed zou moeten worden. Op dit punt staan ze scherp tegenover de achterban van de PVV waarvan slechts 8 procent dat wenst. Ook bij een aantal andere kwesties zijn het vooral de PVV-stemmers die het verschil maken. Zo wil 34 procent van de PVV-stemmers dat de belastingen omlaag gaan, ook al zou dat ten koste gaan van de sociale voorzieningen. Een kwart van de achterban van de VVD wenst dit ook, evenals 18 procent van de aanhang van de PvdA en de SP. Bij D66 en GroenLinks wil slechts zo'n 7 procent een belastingverlaging. En samen met de SP (11 procent) wil slechts 14 procent van de achterban van de PVV dat de pensioengerechtigde leeftijd wordt verhoogd naar 67 jaar. Daarmee staan ze wederom tegenover de stemmers op GroenLinks en D66 waar een meerderheid pleit voor een verhoging naar 67 jaar.

De PVV manifesteert zich ook bij de kwesties die op allochtonen betrekking hebben. Van de PVV-stemmers vindt 30 procent dat Turkije lid van de EU mag worden; bij de andere partijen vindt een groter deel dat, variërend van 34 procent bij de VVD tot 64 procent bij GroenLinks. Ook vinden we de PVV met 23 procent en GroenLinks met 71 procent aan de beide uiteinden inzake het verblijf van illegalen. Dat geldt ook voor het stoppen van de komst van moslims: 67 procent van de PVV'ers wensen dat, terwijl dat onder de stemmers op GroenLinks beperkt blijft tot 12 procent. Samen met het CDA, de VVD, de SP, en de ChristenUnie is de achterban van de PVV ook het minst te spreken voor een complete afschaffing van de aftrek van de rente op de hypotheek; rond de 20 procent is daar een voorstander van. Bij D66 en de PvdA is dat een op de drie, en bij GroenLinks bijna de helft. Wederom de stemmers op GroenLinks nemen, samen met die van de PvdA, een uiterste

³⁾ In de tabel zijn de antwoorden 'helemaal mee eens' en 'mee eens' samengevoegd. Zie Bijlage voor een volledig overzicht van de verdelingen.

11.5.2 Politieke kwesties naar partijkeuze, 2010

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	Groen- Links	SP	D66	Christen- Unie	PVV	Overige	Niet gestemd
% (helemaal) mee eens											
Adoptie door homoseksuele paren moet mogelijk zijn	80	73	81	84	90	90	92	40	81	52	79
Nederland moet meer geld uitgeven aan ontwikkelingshulp	28	24	45	15	53	29	38	52	8	34	28
Turkije moet lid kunnen worden van de Europese Unie	43	40	51	35	64	41	49	38	30	28	49
Grote bedrijven vormen een bedreiging voor de democratie	35	33	37	21	42	46	32	34	35	39	40
De belastingen moeten worden verlaagd, ook als dat ten koste gaat van het niveau van voorzieningen	24	15	18	26	7	18	7	10	36	22	33
Winkels moeten op zondag altijd gesloten zijn	30	45	23	19	18	32	14	73	29	64	31
Alle illegalen die al lange tijd in Nederland wonen, moeten hier kunnen blijven	43	49	58	30	72	51	53	45	24	40	38
Het belastingvoordeel voor mensen met een hypotheek, de hypotheekaftrek, moet worden afgeschaft	23	17	33	14	46	19	33	23	19	25	21
Genetische manipulatie van planten moet altijd verboden zijn	30	30	33	16	31	36	24	50	33	53	29
De komst van moslims naar Nederland moet volledig worden stopgezet	36	33	20	28	12	39	14	27	67	44	45
Mensen met een goed pensioen moeten gaan meebetalen aan de AOW	35	40	52	25	54	39	38	37	29	36	28
Het homohuwelijk moet worden verboden	8	12	7	3	0	3	1	51	6	37	8
Nederland heeft in 2006 terecht militairen gestuurd naar de provincie Uruzgan in Afghanistan	57	78	46	69	53	43	58	71	56	58	50
De pensioengerechtigde leeftijd moet worden verhoogd naar 67 jaar	30	41	34	43	51	11	54	37	14	24	18
Als banken failliet dreigen te gaan, moeten ze worden ondersteund door de overheid	61	60	69	61	63	58	61	63	52	61	60

positie in als het gaat om het meebetalen aan de AOW door mensen met een goed pensioen: iets meer dan de helft wil dat. Bij het CDA, de SP, D66 is dat zo'n 40 procent, en ruim een kwart bij de VVD en de PVV. Ruim de helft van het electoraat geeft aan dat Nederland terecht militairen naar de provincie Uruzgan in Afghanistan heeft gestuurd. Van de stemmers op de SP en de PvdA is het daar iets minder dan de helft mee eens. Van het CDA is de achterban daar meer van overtuigd: 78 procent vond het terecht dat Nederlandse militairen zijn ingezet.

11.6 Conclusie en discussie

In de inleiding is de vraag gesteld of er fikse veranderingen zijn opgetreden in de opvattingen van het electoraat. De betrokkenheid bij de politiek is nauwelijks veranderd tussen beide verkiezingen. Weliswaar is de opkomst met 5 procentpunten gedaald, maar dat is waarschijnlijk vooral veroorzaakt door het aanscherpen van de regels om een volmachtstelsel uit te brengen (zie ook hoofdstuk 10). De interesse voor de politiek is niet veranderd: 78 procent is tamelijk tot zeer geïnteresseerd in politieke kwesties. Dit betekent echter niet dat de verkiezingsdebatten intensief worden gevolgd: slechts één op de drie stemgerechtigden heeft dat gedaan. Ook ruim één op de drie kiezers heeft – over een periode van vijf jaar – deelgenomen aan acties om de politiek te beïnvloeden. Zowel het volgen van debatten als de politieke participatie is in 2010 niet veranderd ten opzichte van 2006.

Tevens is in beide jaren driekwart tevreden met het functioneren van de Nederlandse democratie. Het vertrouwen in de Tweede Kamer, is evenmin veranderd. Uit eerdere bevindingen is wel gebleken dat het vertrouwen in andere instellingen, waaronder de NAVO, grote bedrijven, ambtenaren en het leger tussen beide jaren is toegenomen, terwijl het vertrouwen in de pers, de EU, politie en rechters stabiel is gebleven, en alleen het vertrouwen in kerken is gedaald (Te Riele en Schmeets, 2010).

Tegen deze achtergrond is er wel sprake van cynisme over de politiek bij veel kiezers; dit cynisme is tot 2006 toegenomen, maar is in 2010 niet verder gestegen. Zo vindt in zeer ruime meerderheid dat politici meer beloven dan ze waarmaken en heeft maar ongeveer de helft van het electoraat vertrouwen in de oprechtheid van politici.

Ook zijn de politieke kwesties besproken, zowel de meer traditionele, waaronder de gewenste inkomensnivellering, als meer recente, zoals het verhogen van de pensioengerechtigde leeftijd. Geconstateerd is dat de verschuivingen over het algemeen nogal beperkt zijn. Wat opvalt is dat de houding tegenover etnische minderheden wat milder is geworden. Sterker zijn er verschuivingen te zien bij de thema's die aan religie zijn gebonden; de rechten van homo's worden meer geaccepteerd, en meer mensen vinden dat genetische manipulatie mag, maar de mening over euthanasie is niet veranderd. Er is één duidelijke verandering waar te nemen in de opvattingen van het electoraat: dit betreft de ontwikkelingshulp. De steun om meer geld aan ontwikkelingslanden te geven is fors afgebrokkeld: van 47 naar 29 procent. Tegelijkertijd zien we dat de kiezer wel meer open staat voor een uitbreiding van de EU, het bouwen van nieuwe kerncentrales, en voor het sturen van militairen naar missies.

Het profiel van de achterbannen van de politieke partijen is belicht, alsook dat van de niet-stemmers. Vooral de scheidslijnen komen naar voren tussen GroenLinks en de PVV, en wat vooral religieuze onderwerpen betreft, tussen de ChristenUnie en GroenLinks. De PVV'ers

tonen zich nogal geprononceerd in hun mening; zo zijn ze tegen de komst van etnische minderheden, tegen uitbreiding van de EU, tegen het geven van meer ontwikkelingshulp en voor het verlagen van belastingen ten koste van sociale voorzieningen. Ook tonen ze veel wantrouwen jegens de politiek, en hebben ze in het algemeen minder belangstelling voor politieke onderwerpen. De stemmers op GroenLinks vormen meestal de tegenpool, soms met andere aanhangers zoals die van de SP, en D66. De VVD, de PvdA en het CDA nemen vaak posities tussen deze partijen in wat zowel participatie, vertrouwen en opvattingen over politieke kwesties betreft. De niet-stemmers profileren zich door een mindere belangstelling en minder vertrouwen, maar onderscheiden zich meestal niet in de politieke kwesties.

Vergelijken we het profiel van de achterbannen in 2010 met dat in 2006, dan valt vooral op dat de posities van de achterbannen hetzelfde patroon hebben. We zien wel dat een groter deel van de PVV zich ook als aanhanger van de PVV rekent: dat was 6 procent in 2006 en is 20 procent geworden in 2010. Daarmee onderscheiden ze zich niet meer van de stemmers op de SP waar ook zo'n 20 procent zichzelf als achterban beschouwt. Dat is op zich verrassend omdat de PVV fors is gegroeid, van 9 naar 24 zetels.

Wat ook opvalt, is dat de slechts een kwart van de stemmers op de PvdA tevreden zijn met het beleid van de voormalige CDA/CU/PvdA-coalitie. Dat is weliswaar dubbel zoveel als in 2006, maar het is vergelijkbaar met de achterban van beide oppositiepartijen, de VVD en GroenLinks, en zelfs lager dan van de D66-stemmers. Dit terwijl er veel meer tevredenheid was onder de stemmers op het CDA en de ChristenUnie. Dit betekent dat de kloof in tevredenheid tussen oppositie en coalitiepartijen in 2010 is gereduceerd.

11.7 Literatuur

Aarts, K., Van der Kolk, H. en M. Rosema (red.) (2007). *Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006*. Utrecht: Spectrum.

Roest, A. (2008). Europese integratie en Nederlandse verkiezingen. In: H. Schmeets en R. van der Bie (red.), *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006: Opzet uitvoering en resultaten*. Den Haag/Heerlen: CBS, 119–128.

Te Riele, S. en H. Schmeets (2010). Hoogopgeleiden meer vertrouwen in politiek en instituties. In: Bie, R., van der, Van Galen, R., Goede, W., de, Janissen, E. en N. Kooiman (red.), *De Nederlandse samenleving 2010*. Den Haag/Heerlen: CBS, 175–184.

Politieke
betrokkenheid
van allochtonen

12

Politieke betrokkenheid van allochtonen

12.1 Inleiding

12.2 Politieke belangstelling

- Geslacht en leeftijd
- Opleiding
- Volgen van nieuws in de media

12.3 Politieke participatie

- Partijkeuze
- Bezoek politieke bijeenkomsten

12.4 Conclusie en discussie

12.5 Literatuur

12 Politieke betrokkenheid van allochtonen

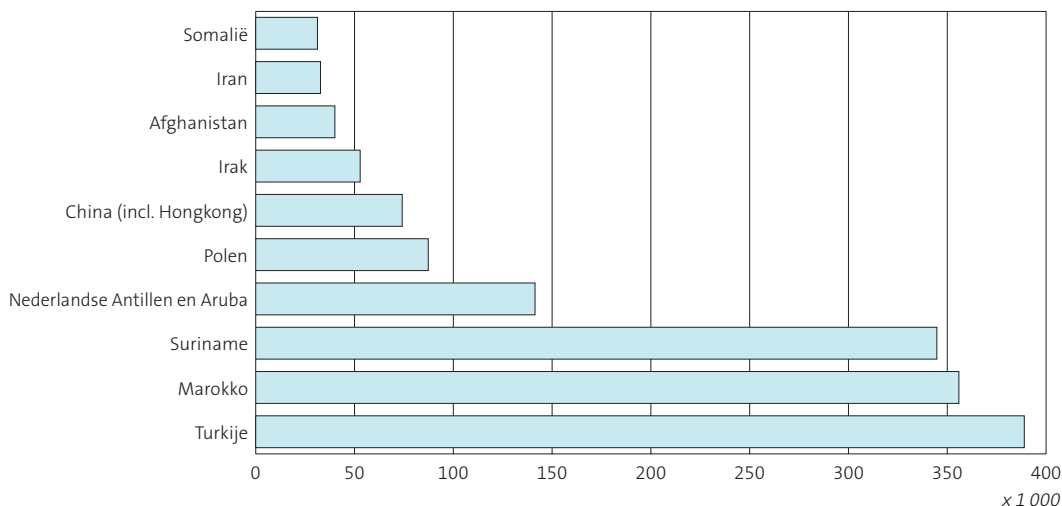
Hans Schmeets en Karolijne van der Houwen

In dit hoofdstuk wordt de politieke betrokkenheid van allochtone bevolkingsgroepen besproken. Vooral wordt ingegaan op de ‘nieuwe’ immigranten uit Iran, Irak, Somalië, Afghanistan en Polen. Daarnaast is er ook aandacht voor een groep die al veel langer in Nederland verblijft, maar waarover nog maar weinig bekend is: de Chinezen. Hoe zit het met de politieke belangstelling en politieke participatie van deze groepen? In welk opzicht verschillen ze van autochtonen? En hoe onderscheiden ze zich van de vier grote niet-westerse allochtone herkomstgroepen: Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen/Arubanen?

12.1 Inleiding

Als er gesproken wordt over integratie, wordt dit meestal geassocieerd met allochtonen. In hoofdstuk 6 is uiteengezet dat het electoraat sinds 1994 de minderhedenproblematiek hoog op de politieke agenda zet. Dat was ook in 2010 het geval: bijna een kwart van het electoraat vond dit een belangrijk nationaal probleem. Bij problemen rond allochtonen wordt vaak gedacht aan niet-westerse allochtonen, met de vier hoofdgroepen: Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen/Arubanen. Er is echter toenemende aandacht voor andere, vooral nieuwe, immigrantengroepen, zoals Polen, Afghanen, Somaliërs, Iraniërs en Irakezen. Het aantal immigranten liep op van 94 duizend in 2004 tot 146 duizend in 2009, vooral door de groeiende instroom van asielmigranten. Door de uitbreiding van de Europese Unie, en de gunstige economische omstandigheden – zoals dalende werkloosheid waardoor de vraag naar buitenlandse arbeidskrachten toenam – steeg het aantal westerse immigranten naar 67 duizend in 2009, waaronder 13 duizend uit Polen (Nicolaas, Wobma en Ooievaar, 2010). Het aantal niet-westerse immigranten groeide minder, tot 56 duizend in dat jaar. Naast deze ‘nieuwe’ groepen, bespreken we ook de politieke betrokkenheid van een groep waar tot voor kort vrij weinig over bekend was: de Chinezen. De omvang van deze allochtone bevolkingsgroepen verschilt (zie grafiek 12.1.1): van iets meer dan 30 duizend Somaliërs en Iraniërs, tot bijna 400 duizend Turken.

12.1.1 Allochtone bevolkingsgroepen, 1 januari 2011

Bron: CBS, Bevolkingsstatistieken.

In dit hoofdstuk gaan we na in hoeverre deze allochtone groepen politiek geïnteresseerd en politiek actief zijn en hoe zij zich hierin onderscheiden van autochtonen. We starten met de algemene belangstelling voor de politiek en meer specifiek het volgen van het Nederlandse nieuws. Vervolgens komt de politieke participatie aan de orde: stemintentie, partijvoorkeur en het bezoeken van politieke bijeenkomsten. De allochtone bevolkingsgroepen verschillen soms sterk qua leeftijdsopbouw en opleidingsniveau. Zo zijn Iraniërs en Chinezen vaak hoog opgeleid, terwijl Somaliërs meestal alleen een lage opleiding hebben voltooid (Vogels, 2011a;b). Gelet op deze verschillen, beschrijven we ook voor leeftijd en opleiding gecorrigeerde bevindingen. We putten uit twee enquêteonderzoeken onder allochtone bevolkingsgroepen. Het Survey Integratie Minderheden (SIM) is in 2006 gehouden onder de ‘traditionele’ groepen: Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen/Arubanen. Voor het Survey Integratie Nieuwe Groepen (SING) heeft de dataverzameling in 2009 plaatsgevonden. In dit onderzoek zijn Polen, Chinezen en de vier grote vluchtelingengroepen, Afghansen, Irakezen, Iraniërs en Somaliërs, geënuquêteerd. Beide onderzoeken zijn door het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) samen met het CBS uitgevoerd (Dourleijn en Dagevos, 2011; Dagevos en Gijsberts, 2007).

12.2 Politieke belangstelling

Eerder is al gerapporteerd over Turken, Marokkanen, Surinamers, Antillianen en Arubanen op basis van het SIM 2006 (Gijsberts en Schmeets, 2008). Daaruit bleek dat de politieke belangstelling onder deze vier allochtone groepen aanmerkelijk geringer was dan bij autochtonen. Vooral onder Turken was de interesse beperkt. Meer dan de helft van hen had geen interesse in politiek, tegenover iets meer dan 40 procent van de Marokkanen en Antillianen/Arubanen. Van de Surinamers was één op de drie niet geïnteresseerd.

In 2009 geeft 24 procent van de autochtonen aan zeer veel interesse in politiek te hebben, 53 procent heeft hiervoor 'een beetje' belangstelling, terwijl 23 procent aangeeft hierin niet geïnteresseerd te zijn. Onder de nieuwe groepen is de desinteresse beduidend hoger: het aandeel varieert van 43 procent bij Polen tot 60 procent onder Somaliërs. Een uitzondering vormen de Iraniërs van wie slechts 28 procent zegt geen belangstelling voor politiek te hebben. Bij deze herkomstgroep is bovendien het percentage met zeer veel belangstelling voor politiek relatief hoog. Met 36 procent is het zelfs hoger dan bij autochtonen. Dit komt maar ten dele door hun hogere opleidingsniveau: wanneer dit niet zou afwijken van dat van de andere groepen, zou de desinteresse voor de politiek toenemen van 28 naar 32 procent. Corrigeren voor opleidingsniveau zorgt er wel voor dat het contrast met de Somaliërs, Marokkanen en Turken iets minder sterk wordt, omdat het percentage zonder belangstelling bij die groepen dan met zo'n 6 procentpunten afneemt. De desinteresse onder de Chinezen is met 56 procent buitensporig hoog, en dat verandert nauwelijks na correctie voor leeftijd en opleiding. Dat is opmerkelijk aangezien deze groep hoogopgeleid en gemiddeld ouder dan de 'nieuwe' groepen is.

Vooraf Iraniërs hebben een sterke politieke belangstelling

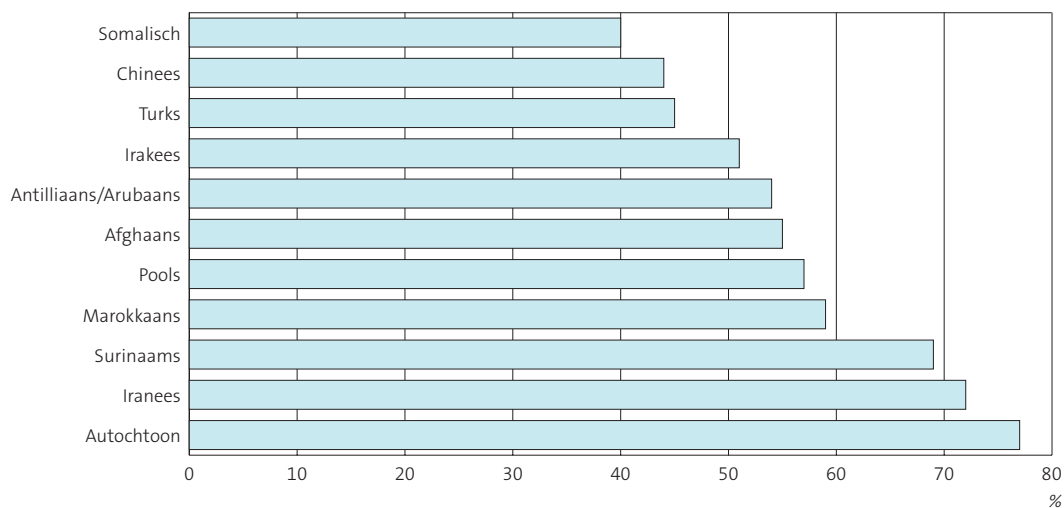
Geslacht en leeftijd

Mannen leggen een grotere interesse voor politiek aan de dag dan vrouwen. Dat geldt zowel voor autochtonen als voor de allochtone bevolkingsgroepen. Er is wel variatie in de discrepantie. Onder Polen is er nauwelijks verschil tussen mannen en vrouwen, en ook onder Iraniërs en Somaliërs is dit verschil beperkt. Het sekseverschil in politieke interesse

is daarmee bij deze groepen zelfs geringer dan onder autochtonen. Een sterk sekseverschil zien we wel bij Afghanen. Van de Afghaanse mannen is 64 procent geïnteresseerd in politiek, tegenover 43 procent van de Afghaanse vrouwen.

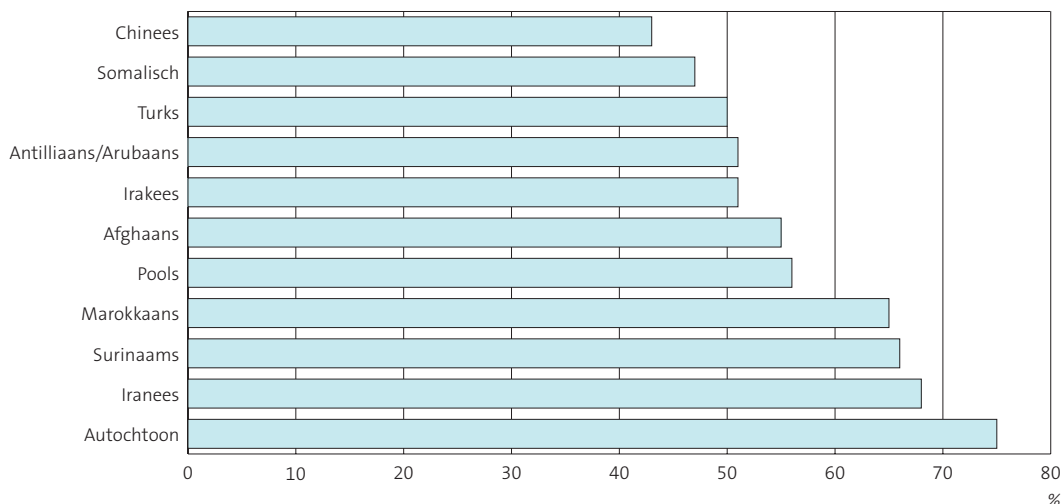
Ook leeftijd heeft een relatie met politieke interesse. Hier speelt het onderscheid tussen eerste en tweede generatie doorheen. Vooral in de jaren zestig en zeventig was er veel instroom uit Turkije, Marokko, de Antillen en Aruba, Suriname en China. De jongeren van deze groepen zijn veelal in Nederland geboren en opgegroeid, en zijn sterker geïntegreerd in de samenleving dan hun ouders. Toch verschilt de relatie van leeftijd met interesse tussen de allochtone groepen. Bij Marokkanen is er een sterk leeftijdsverschil: jongeren zijn met 78 procent aanmerkelijk sterker in politiek geïnteresseerd dan de 25 tot 45-jarigen (59 procent) en de 45-plussers, waarvan slechts 44 procent aangeeft politiek geïnteresseerd te zijn. Onder de Chinezen en Surinamers komt vooral een scheidslijn bij 45 jaar naar voren: de 45-minners zijn sterker in politiek geïnteresseerd dan de 45-plussers. Bij de Turken is leeftijd echter nauwelijks onderscheidend en jonge Antillianen/Arubanen hebben zelfs minder belangstelling voor politiek dan ouderen. Dat geldt ook voor de autochtonen. Bij autochtonen toont de helft van de jongeren belangstelling voor politiek, tegenover ongeveer 80 procent van de 25-plussers. Bij de nieuwe allochtone groepen is leeftijd minder relevant voor de mate waarin interesse voor de politiek bestaat. Een duidelijke uitzondering vormen de Polen, waar de interesse veel groter is onder de ouderen.

12.2.1 Politieke interesse van autochtonen en allochtone bevolkingsgroepen, 2006 en 2009

Bron: SCP/CBS, SIM 2006, SING 2009.

12.2.2 Politieke interesse van autochtonen en allochtone bevolkingsgroepen, 2006 en 2009 (gecorrigeerd voor opleiding en leeftijd)

Bron: SCP/CBS, SIM 2006, SING 2009.

Opleiding

Politieke interesse is sterk gerelateerd aan opleiding: hoe hoger het opleidingsniveau, hoe meer belangstelling. Van de Chinezen met een afgeronde hbo- of universitaire opleiding heeft 44 procent geen belangstelling voor de politiek. De desinteresse neemt toe tot 51 procent onder de hoger middelbaar opgeleiden, en stijgt verder naar 67 procent bij de personen met een vbo- of mavo-diploma en is zelfs 73 procent bij de Chinezen met uitsluitend basisonderwijs. Bij de meeste andere groepen is de relatie met opleiding nog scherper. Bij allochtonen van Somalische afkomst klimt de politieke desinteresse van 18 naar 73 procent, bij Irakezen van 33 naar 65, bij Polen van 26 naar 61, en bij Iraniërs van 19 tot 44 procent. Daarmee zijn de Iraniërs de enige allochtone bevolkingsgroep waarvan een meerderheid van alle opleidingsgroepen, inclusief degenen met alleen basisonderwijs, interesse toont voor politieke onderwerpen. Daarmee komen ze het dichtst in de buurt van de autochtonen, waar 60 procent van de laagst opgeleiden zich voor politiek interesseert. De Iraniërs onderscheiden zich ook van de vier grote niet-westerse allochtone groepen in hun grotere politieke betrokkenheid.

Volgen van nieuws in de media

In grote lijnen komen de verschillen tussen de bevolkingsgroepen ook tot uitdrukking bij het volgen van het nieuws over de Nederlandse politiek in de media. Van de allochtone

12.2.3 Politieke interesse van autochtonen en allochtone bevolkingsgroepen naar geslacht, leeftijd en opleiding, 2006 en 2009

	Geslacht		Leeftijd			Opleiding				Totaal
	man	vrouw	18 tot 25 jaar	25 tot 45 jaar	45 jaar of ouder	basis- onder- wijs	vbo, mavo	havo, mbo, vwo	hbo, uni- versiteit	
% een beetje en zeer geïnteresseerd										
Autochtoon	84	70	52	82	79	60	66	78	92	77
Turks	51	37	43	46	41	35	39	53	81	45
Marokkaans	64	53	78	59	44	44	59	72	95	59
Surinaams	74	65	71	73	62	47	62	73	88	69
Antilliaans/Arubaans	59	49	43	59	54	28	49	54	75	54
Afghaans	64	43	67	50	52	30	44	65	73	55
Irakees	57	42	63	44	59	35	43	54	67	51
Iranees	75	67	70	74	70	56	58	69	81	72
Somalisch	44	36	45	38	44	27	33	58	82	40
Pools	59	55	37	56	68	39	46	58	74	57
Chinees	50	39	50	46	38	27	33	49	56	44

Bron: SCP/CBS, SIM 2008, SING 2009.

groepen tonen de Iraniërs wederom de meeste belangstelling: bijna de helft volgt dagelijks het nieuws, vier op de tien doen dat 1 tot 6 dagen per week, en slechts één op de tien vrijwel nooit. Deze percentages zijn vergelijkbaar met die van de autochtonen. Vooral Chinezen zijn weinig geïnteresseerd in het Nederlandse politieke nieuws: 21 procent volgt dit elke dag, 35 procent vrijwel nooit, en krap de helft op sommige dagen. Na correctie voor leeftijd en opleiding, worden de verschillen tussen deze bevolkingsgroepen iets kleiner. Dit komt doordat het aandeel Somaliërs dat het nieuws volgt dan iets toeneemt, terwijl dit aandeel onder autochtonen iets afneemt. Bij de andere groepen heeft deze correctie weinig effect.

Mannen volgen in grotere getale het nieuws in de media over de Nederlandse politiek dan vrouwen (tabel 12.2.4). Dat geldt vooral voor autochtonen, Afghanen en Irakezen. Bij Chinezen is er nauwelijks een verschil: zowel bij mannen als bij vrouwen gaat het om relatief kleine aantallen. De grote uitzondering zijn echter opnieuw de Polen: met 39 procent volgen meer Poolse vrouwen dan mannen (31 procent) elke dag het politieke nieuws over Nederland.

Ook varieert deze vorm van politieke betrokkenheid bij Polen sterk naar leeftijd: van de jongeren volgt 16 procent elke dag het nieuws in de media, van de 25 tot 45-jarigen 29 procent en van de 45-plussers 58 procent. Ook onder Chinezen is interesse voor nieuws over Nederlandse politiek veel sterker verbreid onder ouderen. Van hen volgt 28 procent dagelijks dit soort nieuws tegenover 7 procent van de jongeren. Daarnaast is het aandeel zeer

frequente nieuwsvolgers onder Iraanse ouderen met 53 procent dubbel zo groot als onder Iraanse jongeren. Bij Afghanen, Irakezen en Somaliërs speelt leeftijd bij het vergaren van nieuws over Nederlandse politiek een minder prominente rol.

Opleiding is sterk bepalend of men al dan niet dagelijks het nieuws over Nederlandse politiek via het journaal op TV, de radio, de kranten of via het internet tot zich laat komen. Dat geldt voor alle allochtone groepen, behalve voor Chinezen. Het opleidingsniveau is vooral relevant voor Afghanen, Iraniërs en Somaliërs: de interesse voor dit soort nieuws loopt op van zo'n één op de vijf met alleen basisonderwijs tot meer dan de helft onder de academici.

12.2.4 Elke dag volgen van nieuws over Nederlandse politiek door autochtonen en allochtone bevolkingsgroepen naar geslacht, leeftijd en opleiding, 2009

	Geslacht		Leeftijd			Opleiding				Totaal
	man	vrouw	18 tot 25 jaar	25 tot 45 jaar	45 jaar of ouder	basis-onderwijs	vbo, mavo	havo, mbo, vwo	hbo, universiteit	
	%									
Autochtoon	60	45	29	48	59	45	45	52	61	52
Afghaans	46	31	38	38	43	19	35	44	55	39
Irakees	37	25	27	33	36	27	21	32	44	33
Iranees	50	42	25	48	53	22	34	49	52	46
Somalisch	34	25	35	28	31	23	26	45	48	30
Pools	31	39	16	29	58	26	30	38	45	36
Chinees	22	19	7	22	28	18	20	26	20	21

Bron: SCP/CBS, SING 2009.

12.3 Politieke participatie

In zowel het SIM 2006 als het SING 2009 is gevraagd naar stemintentie. Van de autochtonen zou 83 procent gaan stemmen als er 'nu' verkiezingen zouden zijn voor de Tweede Kamer, van Marokkanen en Surinamers is dat iets meer dan driekwart en bij Turken en Antillianen/Arubanen iets minder dan 70 procent. Hoe is dat bij de nieuwe immigrantengroepen en bij de Chinezen? Polen blijken met 40 procent het minst te porren om naar de stembus te gaan. Zij worden daarin gevolgd door de Chinezen van wie krap de helft naar het stemlokaal zou gaan. De andere allochtone groepen doen niet onder voor autochtonen: 72 procent (Somaliërs) tot 83 procent (Irakezen) is van plan om hun stem uit te brengen. Een correctie voor verschillen in opleiding en leeftijd tussen de 11 onderscheiden groepen geeft geen ander beeld.

Mannen zeggen vaker dat ze naar de stembus zouden gaan dan vrouwen. Dat geldt zowel voor autochtonen als voor Marokkanen, Turken, Chinezen, Iraniërs en Somaliërs. Bij Marokkanen, Turken en Chinezen is het sekseverschil in opkomst zo'n 5 procentpunten. Iets minder groot – 3 procentpunten – is de discrepantie bij Iraniërs en Somaliërs. Bij de immigranten van de Antillen/Aruba, Suriname en Afghanistan verschillen vrouwen en mannen niet in hun intentie om te gaan stemmen. Bij de Polen zijn de sekseverschillen groter en tegengesteld aan die van de autochtonen en andere allochtone groepen: van de Poolse vrouwen geeft 44 procent te kennen wel te willen gaan stemmen, van de Poolse mannen is dat 33 procent.

Vooral Poolse jongeren zijn weinig bereid om te gaan stemmen: slechts één op de zeven zou dat doen als er nu verkiezingen georganiseerd zouden worden. Deze intentie neemt fors toe onder de oudere Polen. Van de 25 tot 45-jarigen zou één op de drie naar het stemlokaal gaan, van de 45-plussers twee op de drie. Ook jonge Chinezen zijn weinig gemotiveerd om naar de stembus te gaan. Van de andere allochtone groepen, alsook van de autochtonen, is meer dan de helft van de jongeren van plan om hun stem uit te brengen. Met uitzondering van de immigranten uit Marokko en Irak gaat de jongste groep kiezers minder vaak naar het stemlokaal dan de andere leeftijdsgroepen.

Opleiding speelt ook een belangrijke rol bij stemintentie. Voor bijna alle onderscheiden groepen geldt dat er een graduele toename in intentie is te constateren naarmate het opleidingsniveau stijgt. Bij allochtonen uit Irak is deze toename echter minder geprononceerd.

12.3.1 Stemintentie van autochtonen en allochtone bevolkingsgroepen naar geslacht, leeftijd en opleiding, 2006 en 2009

	Geslacht		Leeftijd			Opleiding				Totaal
	man	vrouw	18 tot 25 jaar	25 tot 45 jaar	45 jaar of ouder	basis- onder- wijs	vbo, mavo	havo, mbo, vwo	hbo, univer- siteit	
	%									
Autochtoon	85	80	58	85	86	75	81	81	90	83
Turks	72	66	60	72	68	65	65	74	85	69
Marrokaans	79	74	78	78	71	71	77	83	84	76
Surinaams	77	77	74	78	78	64	74	80	89	77
Antilliaans/Arubaans	67	67	57	67	74	53	67	63	81	67
Afghaans	80	79	75	82	81	65	73	81	90	80
Irakees	83	82	85	81	84	81	81	84	86	83
Iranees	77	74	64	77	79	52	75	75	79	75
Somalisch	73	70	64	74	.	65	73	76	81	72
Pools	33	44	14	31	66	26	30	44	51	40
Chinees	50	46	33	52	50	39	45	48	56	48

Bron: SCP/CBS, SIM 2006, SING 2009.

Partijkeuze

Zowel in het SIM 2006 als het SING 2009 is geïnformeerd naar partijvoorkeur. Van de groep die zeker of misschien zou gaan stemmen gaf in 2006 zo'n één op de vijf Surinamers, Antillianen/Arubanen, Turken en Marokkanen aan dat ze nog niet wisten op welke partij. In 2009 bleef van de Afghanen, Iraniërs en Somaliërs een gelijk aandeel het antwoord schuldig op deze vraag. Bij de Irakezen was dat een kwart, en bij de Polen en Chinezen zo'n één op de drie. Dat betekent dus dat vooral van deze laatste twee groepen maar van een zeer beperkt deel informatie over de partijkeuze voorhanden is. Toch komt er een duidelijk beeld naar voren. Zo blijkt de PvdA de meest populaire partij te zijn onder allochtonen. Dat geldt vooral voor Marokkanen met 78 procent. Zij worden daarin gevolgd door Turken en Antillianen/Arubanen waarvan zo'n tweederde aangeeft op de PvdA te willen stemmen, en Afghanen en Somaliërs waarvan zes op de tien aan deze partij de voorkeur geven. Bij de Irakese immigranten is dit nog de helft, maar vervolgens is de keuze minder duidelijk ten faveure van de PvdA: vier van de tien Iraniërs steunen de PvdA, van de Chinezen is dat een derde en van de Polen een kwart. Andere partijen die onder allochtonen veel aanhang hebben, zijn de SP (8 tot 20 procent), GroenLinks (5 tot 14 procent) en het CDA (2 tot 20 procent). Sommige allochtone bevolkingsgroepen steunen ook nog andere partijen. Dat geldt bijvoorbeeld voor D66 waar veel Iraniërs op zouden stemmen en de VVD die veel Chinese kiezers aan zich weet te binden. En ten slotte zou één op de tien Polen zijn of haar stem aan de PVV geven.

12.3.2 Partijvoorkeur van autochtonen en allochtone bevolkingsgroepen, 2006 en 2009

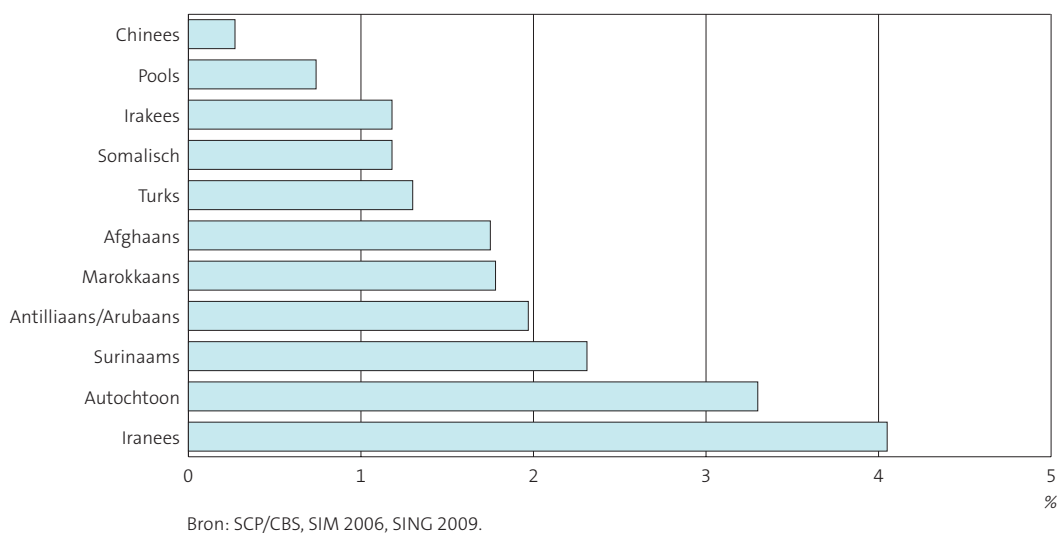
	CDA	PvdA	VVD	D66	SP	Groen- Links	Christen Unie/GPV/ RPF	SGP	Wilders	Ver- donk	Overige	Blanco stem- men
	%											
Autochtoon	23	17	10	14	10	7	4	1	9	1	3	2
Turks	7	69	3	3	10	7	0	0	0	0	2	0
Marokkaans	2	78	1	0	12	6	0	0	0	0	0	0
Surinaams	5	66	9	2	8	6	2	0	0	0	1	1
Antilliaans/Arubaans	7	60	8	3	9	6	4	0	0	0	1	1
Afghaans	8	59	4	6	14	8	1	0	1	0	0	0
Irakees	9	49	2	4	18	10	3	0	2	0	2	1
Iranee	5	39	5	13	20	14	2	0	2	0	1	0
Somalisch	8	61	5	3	12	9	0	0	1	0	1	1
Pools	19	24	7	8	11	12	2	0	11	1	2	2
Chinees	20	34	14	8	9	5	1	0	3	0	2	3

Bron: SCP/CBS, SIM 2006, SING 2009.

Bezoek politieke bijeenkomsten

De allochtone bevolkingsgroepen bezoeken in geringe mate politieke bijeenkomsten. Dit past bij de bevindingen over eerdergenoemde aspecten van politieke betrokkenheid. Vrijwel niemand van de Chinezen gaat naar een politieke bijeenkomst, en ook onder Polen is dat maar een zeer kleine groep. Aan het andere uiteinde bevinden zich de Iraniërs waarvan 4 procent zegt wel eens naar bijeenkomsten te gaan waar over politiek wordt gesproken. Daarmee gaan ze zelfs vaker dan autochtonen naar dergelijke bijeenkomsten.

12.3.3 Bijwonen politieke bijeenkomsten door autochtonen en allochtone bevolkingsgroepen, 2006 en 2009

12.4 Conclusie en discussie

In dit hoofdstuk is de politieke betrokkenheid van een aantal allochtone bevolkingsgroepen besproken, zowel de meer bekende groepen immigranten – waaronder Turken en Marokkanen – als ‘nieuwe’ groepen. Bij de nieuwe groepen gaat het zowel om vluchtelingen – Afghanen, Irakezen, Iraniërs en Somaliërs – als om arbeidsmigranten, de Polen. De eerste kwamen vanaf begin jaren tachtig naar Nederland om asiel te zoeken. Qua omvang betreft het hier 1,4 procent van de Nederlandse bevolking. De Polen zijn als gevolg van de uitbreiding van de EU vrij recent naar Nederland gekomen. Op dit moment wonen er in

Nederland 87 duizend Polen. Dat is 1 op de 200 inwoners. Tevens is aandacht geschonken aan een 'oude' allochtone groep, die tot nu toe weinig in de belangstelling heeft gestaan: de 75 duizend in Nederland verblijvende Chinezen. Zetten we de politieke betrokkenheid van deze – qua sociaaldemografische compositie sterk verschillende – groepen op een rij dan valt vooral op dat de Polen en Chinezen buitenbeentjes vormen door hun geringe betrokkenheid bij de Nederlandse politiek. Aan de andere kant van het spectrum bevinden zich de Iraanse allochtonen. Zij kwamen destijds als eerste van de 'nieuwe' groepen naar Nederland na de Islamitische revolutie van 1979. Zij kenmerken zich door hun gemiddeld hoge opleidingsniveau, en dat zal een van de verklaringen zijn waarom ze zich op vele aspecten onderscheiden van de andere groepen. Echter, ook de Chinezen zijn hoog opgeleid (Vogels, 2011b) en sterk gemotiveerd om in het arbeidsproces te participeren. Vanuit dat gezichtspunt is het verrassend dat ze zich sterk onttrekken aan de Nederlandse politiek.

De geringe politieke belangstelling van de Polen is wellicht te duiden door de korte verblijfsduur, waarbij ze veelal op termijn wensen terug te keren naar hun herkomstland. Maar de Polen onderscheiden zich nog meer. In de meeste landen tonen mannen zich meer politiek betrokken dan vrouwen, bij de Polen is het tegenovergestelde het geval. Poolse vrouwen zijn vaker dagelijkse nieuwsvolgers en zijn ook vaker van plan om deel te nemen aan verkiezingen dan Poolse mannen. Opleiding is sterk bepalend voor de diverse facetten van politieke betrokkenheid: hoe hoger het opleidingsniveau, hoe groter de belangstelling voor en de deelname aan de politiek. En ook duidelijk is de partijvoorkeur van de allochtonen: meestal gaat hun stem naar een van de partijen die zich ter linkerzijde van het politieke spectrum bevinden. Vooral de PvdA weet van de allochtone kiezersgunst te profiteren, maar ook de SP en GroenLinks.

12.5 Literatuur

Dagevos, J. en M. Gijsberts (red.) (2007). *Jaarrapport Integratie 2007*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Dourleijn, E. en J. Dagevos (red.) (2011). *Vluchtelingengroepen in Nederland. Over de integratie van Afghaanse, Iraakse, Iraanse en Somalische immigranten*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Gijsberts, M., en H. Schmeets (2008). Sociaal-culturele oriëntatie en maatschappelijke participatie. In: Oudhof, K., Vliet, R., van der, en B. Hermans (red.), *Jaarrapport Integratie 2008*, Den Haag/Heerlen: CBS, 201–221.

Nicolaas, H., E., Wobma, en J. Ooijevaar (2010). Demografie van niet-westerse allochtonen in Nederland. *Bevolkingstrends* 58(4), 22–34.

Te Riele, S. en H. Schmeets (2010). Sociale Samenhang: participatie en vertrouwen. In: Van der Vliet, R., Ooijevaar, J. en A. Boerdam (red.), *Jaarrapport Integratie 2010*. Den Haag/Heerlen: CBS, 157–172.

Vogels, R. (2011a). Onderwijspositie. In: Dourleijn, E. en J. Dagevos (red.), *Vluchtelingen-groepen in Nederland. Over de integratie van Afghaanse, Iraakse, Iraanse en Somalische immigranten*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 81–107.

Vogels, R. (2011b). Onderwijspositie. In: Gijsberts, M., Huijnk, W., en R. Vogels (red.), *Chinezen in Nederland. Van horeca naar hogeschool*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 46–61.

Politieke opvattingen van inkomensgroepen en huiseigenaren

13

Politieke opvattingen van inkomensgroepen en huiseigenaren

13.1 Inleiding

13.2 Ervaren nationale problemen en politieke kwesties

- Ervaren nationale problemen
- Politieke kwesties

13.3 Stemgedrag en politieke interesse

13.4 Vertrouwen in medemens en instituties

13.5 Conclusie en discussie

13.6 Literatuur

13 Politieke opvattingen van inkomensgroepen en huiseigenaren

Koos Arts en Hans Schmeets

De economische crisis en de problemen op de huizenmarkt staan sterk in de belangstelling. In dit hoofdstuk staan de politieke opvattingen en het stemgedrag van de inkomensgroepen en huiseigenaren centraal. Nagegaan is of huiseigenaren zich onderscheiden van huurders. Ook is gekeken naar de hoogte van de hypotheekschuld. In hoeverre verschillen de meningen over politieke kwesties van kiezers met een hoge hypotheekschuld van die van mensen met een lage of geen schuld? Denken ze bijvoorbeeld anders over de aftrek van de rente op hypotheekschuld? Welke partijen hebben vooral hun voorkeur? En is veel of weinig schuld relevant voor de mate waarin er vertrouwen is in de medemens en in (politieke) instituties?

13.1 Inleiding

Eerder is op basis van het NKO 2006 gerapporteerd over politieke opvattingen van kiesgerechtigden uit huishoudens met een inkomen beneden de lage-inkomensgrens (Schmeets en Otten, 2008). Een laag inkomen ging gepaard met een grotere wens voor inkomensnivellering en minder belangstelling voor de politiek. Verder waren de verschillen beperkt. Grotere verschillen werden aangetroffen tussen de groep met een *langdurig* laag inkomen en andere kiesgerechtigden. Mensen die over langere tijd – een periode van vier jaar – weinig te besteden hebben, stemden vooral op de SP en de PvdA. Ook vonden ze vaker dat grote bedrijven een bedreiging vormden voor de democratie, waren ze vaker voor harder ingrijpen van de overheid om de criminaliteit te bestrijden en stonden ze sceptischer tegenover de komst van etnische minderheden.

Sinds 2006 is er veel veranderd. De kredietcrisis, gevolgd door de economische crisis, heeft er mede toe geleid dat het electoraat economische en financiële problemen met voorrang

wil aanpakken (zie hoofdstuk 6). Er is veel onzekerheid over de huizenmarkt, een groot aanbod aan koopwoningen en dalende huizenprijzen. Ook staat de aftrek van de hypotheekrente ter discussie. Tegen deze achtergrond gaan we in dit hoofdstuk in op de politieke opvattingen van inkomensgroepen en huiseigenaren. Daarbij worden kiesgerechtigden uit huishoudens onder de lage-inkomensgrens en met een langdurig laag inkomen apart bekeken. Ook wordt nagegaan of huiseigenaren zich onderscheiden van mensen met een huurwoning. Meer specifiek wordt ook bekeken of de hoogte van de hypotheekschuld van het huishouden waartoe mensen behoren, differentieert. Deze ingang is aanvullend op die van de inkomensgroepen omdat inkomen en hypotheekschuld maar bescheiden correleren (zie kader).

Eerst worden de ervaren nationale problemen besproken. Vervolgens komt een aantal meningen over politieke kwesties aan de orde, zoals het meebetalen aan de ouderdagvoorziening, de inkomensnivellering en het belastingvoordeel op de hypotheekschuld. Daarna wordt ingegaan op het stemgedrag en de politieke interesse, en tot slot het vertrouwen in instituties – waaronder de politieke partijen en de banken – en het vertrouwen in de medemens.

13.2 Ervaren nationale problemen en politieke kwesties

Ervaren nationale problemen

In tabel 13.2.1 staan 16 nationale probleemgebieden vermeld waar de kiezer aandacht voor vraagt. Een aantal problemen springt eruit. De economische en financiële problemen staan hoog op de prioriteitenlijst van de kiezer. Maar ook wenst een groot deel van het electoraat dat aandacht wordt geschonken aan de minderhedenproblematiek, de criminaliteit, en de gezondheidszorg. Inkomensgroepen verschillen in de ervaren nationale problemen. Zo worden problemen rond economie en financiën, onderwijs, politiek en milieu vaker genoemd naarmate het inkomen hoger is. Lagere inkomensgroepen noemen vaker problemen gerelateerd aan inkomen en prijzen, waaronder de koopkracht. Zowel de laagste als hoogste inkomensgroep vragen iets vaker aandacht voor de minderhedenproblematiek dan de middeninkomens. Van het laagste inkomenskintiel behoort een deel tot een huishouden beneden de lage-inkomensgrens. Deze groep mensen met zeer weinig inkomen hecht minder belang aan problemen van economische en financiële aard dan de groep die meer te besteden heeft (20 versus 39 procent). Ook noemt deze groep met een

inkomen beneden de lage-inkomensgrens minder vaak een probleem dat op de sociale zekerheid betrekking heeft (5 versus 13 procent), terwijl ze juist inkomen en prijzen vaker als een belangrijk nationaal probleem aanmerken (23 versus 11 procent).

Een kleine groep respondenten (4 procent) is afkomstig uit een huishouden met langdurig een relatief laag inkomen. Ze onderscheiden zich ten opzichte van andere kiesgerechtigden in het minder vaak noemen van het onderwerp economie en financiën (19 versus 39 procent) en waarden en normen (6 versus 16 procent).

Inkomen, hypotheekschuld en woonsituatie

Voor het huishoudinkomen is hier het gestandaardiseerd besteedbaar inkomen van 2009 gebruikt. Dit gegeven is afkomstig uit registers en is voor alle huishoudens bekend. Op basis van het inkomen zijn de huishoudens verdeeld in vijf gelijke groepen: de eerste groep bevat de 20 procent huishoudens met de laagste inkomens en de vijfde groep de 20 procent huishoudens met de hoogste inkomens. Vervolgens is het registergegeven over de inkomensverdeling van het huishouden aan de gegevens van de respondenten uit het NKO gekoppeld.

Dezelfde methodiek is toegepast voor de hypotheekschuld van huishoudens zoals die eind 2009 uit het register bekend was. Hiervoor zijn alle huishoudens opgesplitst in huishoudens zonder en met hypotheekschuld. De huishoudens met hypotheekschuld zijn vervolgens verdeeld in vijf gelijke klassen. Daarnaast is ook de woonsituatie van het huishouden (koop- versus huurwoning) uit het register aan de gegevens van de respondenten uit het NKO toegevoegd.

De correlatie (Pearson's R) tussen het bruto-inkomen en de hypotheekschuld op basis van alle huishoudens in Nederland in 2009 bedraagt 0,45. De Cramér's V tussen het gestandaardiseerd besteedbaar huishoudinkomen in vijf klassen en de hypotheekschuld van huishoudens in zes klassen bedraagt 0,22.

De lage-inkomensgrens is het bedrag dat in koopkracht overeenkomt met de koopkracht van een bijstandsuitkering van een alleenstaande in 1979, toen deze op zijn hoogst was. Om te bepalen hoe het inkomen van een huishouden zich verhoudt tot de lage-inkomensgrens, wordt het inkomen van een huishouden gecorrigeerd voor verschillen in huishoudenssamenstelling en voor de prijsontwikkeling.

Een huishouden heeft een langdurig relatief laag inkomen als het huishouden jaarlijks, vier jaar aaneengesloten, behoort tot de 20 procent huishoudens met de laagste inkomens.

Voor zes op de zestien nationale probleemgebieden is de hoogte van de hypotheekschuld en of men in een koop- of huurwoning woont, onderscheidend. Hoe hoger het bedrag van de hypotheekschuld, hoe vaker het onderwerp van economie en financiën en het milieu als belangrijkste nationale probleem worden gezien. Hetzelfde geldt voor problemen die gerelateerd zijn aan onderwijs en wonen. Ook huiseigenaren (veelal degenen met een hypotheekschuld) noemen deze vier onderwerpen vaker dan huurders. Huurders zien wel iets vaker dan huiseigenaren het onderwerp van inkomen en prijzen als het belangrijkste probleem van het land.

Politieke kwesties

Naast het spontaan noemen van urgente nationale problemen, is aan het electoraat ook een aantal politieke kwesties voorgelegd: zowel meer traditionele twistpunten zoals euthanasie en inkomensnivellering, als kwesties die vooral in het afgelopen decennium naar voren zijn gebracht. Huurders vinden vaker dan huiseigenaren dat de inkomensverschillen kleiner moeten worden en dat criminaliteit door de overheid harder moet worden aangepakt. Verder zijn huurders er sterker dan eigenaars van overtuigd dat er geen extra

13.2.1 Ervaren nationale problemen naar huishoudinkomen, hypotheekschuld en woonsituatie, 2010

	Totaal	Huishoudinkomen (kwintielen)						Hypotheekschuld						Woonsituatie			
		1e	2e	3e	4e	5e	sign.	geen	wel (in kwintielen)					sign.	koop	huur	sign.
									1e	2e	3e	4e	5e				
% genoemd																	
Economie en financiën	38	25	36	36	38	47	**	34	39	39	41	43	45	*	41	33	**
Sociale zekerheid	12	8	13	13	13	13		12	11	15	13	15	10		12	13	
Politiek	19	17	14	17	23	20	*	18	19	18	20	19	24		20	17	
Criminaliteit	22	21	21	21	25	22		22	27	23	21	20	18		23	21	
Defensie	1	1	1	1	1	1		1	1	0	0	1	3	*	1	1	
Gezondheidszorg	20	19	18	20	21	19		18	20	19	22	23	22		20	18	
Onderwijs	10	11	7	8	9	16	**	7	12	16	8	10	16	**	12	6	**
Inkomen en prijzen	11	13	14	14	9	8	**	12	10	12	13	9	8	*	10	13	*
Werkgelegenheid	10	9	10	10	11	10		11	10	9	13	7	7		9	11	
Verkeer en vervoer	5	6	5	7	3	6		4	4	7	4	7	8		6	5	
Wonen	7	8	6	7	7	8		5	6	7	11	9	9	*	8	5	*
Milieu	5	4	4	3	5	7	*	3	4	5	7	7	10	**	6	2	**
Bevolking	2	1	2	2	4	2		3	2	2	1	1	3		2	3	
Minderheden	22	26	22	20	19	26	*	24	18	22	22	24	20		22	22	
Normen en waarden	15	15	14	14	16	18		15	13	13	21	16	18		16	15	
Vrijtijdsbesteding	2	2	1	3	3	2		2	3	2	1	3	3		2	1	

* 0,01 < p < 0,05; ** p < 0,01.

kerncentrales gebouwd moeten worden, de EU niet moet worden uitgebreid en dat er geen militairen ingezet moeten worden voor internationale missies. Ook zijn huurders iets meer gekant tegen de komst van asielzoekers dan de huiseigenaren. De hoogte van de hypotheekschuld biedt een verdere verfijning. Hoe hoger de hypotheekschuld, hoe minder voorstanders van inkomensnivellering. Ook geldt dat kiesgerechtigden met een hoge hypotheekschuld iets gematigder zijn in hun oordeel dan kiesgerechtigden met een lagere schuld over het minder toelaten van asielzoekers en over de verplichting van allochtonen zich te moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur en gewoonten. Verder zijn kiesgerechtigden afkomstig uit de groep huishoudens met de hoogste hypotheekschuld iets minder tegen kerncentrales en minder tegen een uitbreiding van de EU dan kiesgerechtigden met minder hypotheeklast.

Over vrijwel alle onderwerpen stellen de hoogste inkomens zich wat gematigder op dan de andere inkomensgroepen. Ze onderscheiden zich ook bij de gewenste inkomensnivellering. Hoewel ze daar een lichte voorkeur voor uitspreken – gelet op de gemiddelde score van 4,6 – zijn de andere inkomensgroepen daar met scores van 5,0 tot 5,4 veel uitgesprokener vóór.

13.2.2 Politieke standpunten naar huishoudinkomen, hypotheekschuld en woonsituatie, 2010

	Totaal	Huishoudinkomen (kwintielen)						Hypotheekschuld					Woonsituatie				
		1e	2e	3e	4e	5e	sign.	geen	wel (in kwintielen)				sign.	koop	huur	sign.	
									1e	2e	3e	4e	5e				
gemiddelde op schaal van 1 tot 7																	
Inkomensverschillen kleiner maken	5,1	5,1	5,4	5,3	5,0	4,6	**	5,2	5,3	5,3	5,0	4,7	4,5	**	5,0	5,3	**
Minder toelaten van asielzoekers	4,6	4,5	4,9	4,6	4,7	4,4	**	4,7	4,8	4,7	4,4	4,5	4,4	**	4,6	4,7	*
Allochtonen moeten zich aanpassen	5,0	4,9	5,2	5,0	5,0	4,7	**	5,1	5,0	5,1	5,0	4,8	4,7	*	4,9	5,0	
Harder optreden tegen criminaliteit	5,8	5,6	5,9	6,0	5,9	5,6	**	5,9	5,8	5,8	5,6	5,8	5,6	*	5,7	5,9	*
Euthanasie moet mogelijk zijn	5,8	5,5	5,6	5,8	6,0	5,9	**	5,7	5,8	5,9	5,9	5,9	5,9		5,8	5,8	
Geen kerncentrales bouwen	4,4	4,7	4,7	4,5	4,3	4,0	**	4,6	4,4	4,0	4,4	4,2	4,0	**	4,2	4,7	**
Geen verdere Europese eenwording	4,4	4,5	4,8	4,5	4,6	4,0	**	4,6	4,6	4,4	4,3	4,4	3,9	**	4,3	4,7	**
Militairen voor missies leveren	4,4	4,4	4,4	4,4	4,5	4,5		4,3	4,6	4,6	4,6	4,5	4,6	**	4,5	4,2	**

* 0,01 < p < 0,05; ** p < 0,01.

Naast de meer traditionele politieke twistpunten, is ook de mening van het electoraat gevraagd over een aantal andere politieke kwesties die vooral in het afgelopen decennium werden besproken. Opvallend is de relatie tussen huishoudinkomen van respondenten en de mening over belastingverlaging. Naarmate het inkomen hoger is, is er minder steun voor het verlagen van de belastingen. Van de mensen uit huishoudens in de laagste twee inkomensgroepen (laagste 40 procent inkomens) is 29 procent vóór belastingvermindering, waarna dat geleidelijk afneemt tot 16 procent in de hoogste inkomensgroep. Vooral de hoogste inkomensgroep is het meest voor verhoging van de pensioenleeftijd naar 67 jaar. Ook zien zij grote bedrijven het minst vaak als bedreiging van de democratie, onderschrijven zij het meest de missie naar Uruzgan en zijn het minst vaak tegen genetisch manipulatie van planten. Ook staat de hoogste inkomensgroep toleranter tegenover de komst van moslims naar Nederland.

Ook valt op dat inkomensgroepen juist niet (significant) van mening verschillen over het afschaffen van het belastingvoordeel bij een hypotheek: bij alle inkomensgroepen is rond de acht op de tien mensen vóór het handhaven van deze belastingaftrek. Overigens zijn zowel kiesgerechtigden uit een huishouden met een inkomen onder de lage-inkomensgrens als mensen met een langdurig laag inkomen vaker voorstander van het afschaffen van het belastingvoordeel van een hypotheek dan andere groepen. Ook op andere kwesties hebben mensen uit een huishouden met een laag of langdurig laag inkomen een andere kijk dan mensen uit een huishouden met een inkomen dat hoger is. Zo zijn men-

13.2.3 Politieke kwesties naar huishoudinkomen, hypotheekschuld en woonsituatie, 2010

	Totaal	Huishoudinkomen (kwintielen)						Hypotheekschuld					Woonsituatie				
		1e	2e	3e	4e	5e	sign.	geen	wel (in kwintielen)					sign.	koop	huur	sign.
									1e	2e	3e	4e	5e				
% mee eens																	
Adoptie door homoseksuele paren moet mogelijk zijn	80	79	70	80	85	82	**	74	80	83	83	89	85	**	81	76	**
Nederland moet meer geld uitgeven aan ontwikkelingshulp	28	31	28	26	29	27		28	31	28	27	26	28		28	28	
Turkije moet lid kunnen worden van de Europese Unie	43	45	40	45	42	44		40	39	44	44	48	52	**	43	42	
Grote bedrijven vormen een bedreiging voor de democratie	35	42	43	36	37	27	**	38	40	38	36	30	27	**	34	39	*
De belastingen moeten worden verlaagd, ook als dat ten koste gaat van het niveau van voorzieningen	24	29	29	26	22	16	**	29	21	19	19	19	20	**	19	33	**
Winkels moeten op zondag altijd gesloten zijn	30	32	37	37	26	23	**	33	39	34	26	21	19	**	30	30	
Alle illegalen die al lange tijd in Nederland wonen, moeten hier kunnen blijven	43	51	45	47	37	41	**	46	43	40	44	40	38		42	45	
Het belastingvoordeel voor mensen met een hypotheek, de hypotheekaftek, moet worden afgeschaft	23	26	21	23	19	26		31	22	14	15	13	19	**	19	31	**
Genetische manipulatie van planten moet altijd verboden zijn	30	34	32	34	32	22	**	34	29	29	31	25	21	**	27	36	**
De komst van moslims naar Nederland moet volledig worden stopgezet	36	40	48	35	37	25	**	44	42	39	24	24	21	**	32	44	**
Mensen met een goed pensioen moeten gaan meebetalen aan de AOW	35	38	40	33	35	34		37	38	38	31	35	31		35	36	
Het homohuwelijk moet worden verboden	8	13	14	9	5	5	**	11	11	5	7	3	5	**	7	10	*
Nederland heeft in 2006 terecht militairen gestuurd naar de provincie Uruzgan in Afghanistan	57	52	52	57	56	63	**	48	61	66	62	66	61	**	62	47	**
De pensioengerechtigde leeftijd moet worden verhoogd naar 67 jaar	30	25	20	26	28	44	**	26	23	35	30	32	44	**	33	23	**
Als banken failliet dreigen te gaan, moeten ze worden ondersteund door de overheid	61	65	54	61	63	61	*	58	66	62	63	64	59		62	58	

* 0,01 < p < 0,05; ** p < 0,01.

sen met een (langdurig) laag inkomen vaker vóór belastingverlaging, vaker tegen de verhoging van de pensioenleeftijd, vaker tegen het homohuwelijk en zijn ze minder tolerant ten aanzien van langdurig verblijvende illegalen. Wel wordt tussen verschillende inkomensgroepen vrijwel gelijk gedacht over extra geld voor ontwikkelingshulp, het toekomstige EU-lidmaatschap van Turkije en het meebetalen van gepensioneerden aan de AOW.

De hoogte van de hypotheekschuld is onderscheidend voor elf van de vijftien politieke kwesties. Van degenen zonder hypotheekschuld is 31 procent voor afschaffing van de hypotheekrenteaftrek, gevolgd door degenen afkomstig uit huishoudens met relatief de laagste en de hoogste hypotheekschulden met respectievelijk 22 procent en 19 procent. De tussenliggende groepen zijn het minst vaak voor afschaffing. Ook is de woonsituatie onderscheid. Van de huurders is 31 procent voorstander van het afschaffen van dit belastingvoordeel, tegen 19 procent van de huiseigenaren.

Van de mensen die in een huurhuis wonen is 33 procent voor belastingverlaging, tegen 19 procent van degenen die in een eigen huis wonen. Ook van de mensen uit een huishouden met een hypotheek op het huis is ongeveer een op de vijf voor belastingverlaging. De hoogte van de hypotheekschuld speelt hierin geen rol.

13.3 Stemgedrag en politieke interesse

Over het algemeen geldt dat hoe hoger het inkomen is, hoe vaker er wordt gestemd en er een voorkeur is voor de VVD (tabel 13.3.1). Ook hebben hogere inkomensgroepen een grotere voorkeur voor D66 en GroenLinks. Van de hoogste inkomens gaan weinig stemmen naar de SP en de PVV. Kiezers uit huishoudens met een inkomen onder de lage-inkomensgrens verschillen niet in hun stemgedrag en politieke interesse van kiezers die meer te besteden hebben. Van de stemgerechtigden met een *langdurig* laag inkomen gaat echter ruim 40 procent niet stemmen, bijna twee maal zo vaak als degenen die meer te besteden hebben. Mensen met een langdurig laag inkomen stemmen nauwelijks op de VVD. Zij zijn overigens wel even geïnteresseerd in de politiek als andere kiezers. Van de huurders heeft tweederde gestemd en dat is aanmerkelijk minder dan huiseigenaren, waarvan ruim 80 procent naar de stembus is gegaan. Ook verschilt de partijkeuze. Huiseigenaren hebben een voorkeur voor met name de VVD en het CDA, terwijl huurders vaker stemmen op de PvdA en de PVV. Mensen uit een huishouden zonder hypotheek, van wie de meesten gehuurd wonen, gaan vaker niet naar de stembus dan mensen met een hypotheek. En als

ze toch gestemd hebben, is dat vaak op de PvdA en de PVV. Kiesgerechtigden met de hoogste hypotheekschuld stemmen vaak op de VVD.

13.3.1 Stemgedrag en politieke interesse naar huishoudinkomen, hypotheekschuld en woonsituatie, 2010

	Totaal	Huishoudinkomen (kwintielen)					Hypotheekschuld					Woonsituatie		
		1e	2e	3e	4e	5e	geen	wel (in kwintielen)					koop	huur
								1e	2e	3e	4e	5e		
%														
CDA	10	10	9	11	10	12	11	16	9	9	10	8	12	6
PvdA	15	14	18	19	12	14	17	14	11	14	13	16	13	19
VVD	16	9	7	12	16	27	9	12	15	17	27	33	20	7
GroenLinks	5	5	2	4	6	7	4	5	4	6	6	7	6	4
SP	7	6	9	9	9	4	7	9	13	7	7	3	7	8
D66	5	6	2	3	5	9	4	4	8	6	6	8	6	4
Christenunie	2	2	3	3	3	2	2	2	4	2	3	2	3	2
Partij voor de Vrijheid	12	12	14	14	12	8	13	12	8	11	14	6	10	14
Andere Partij	3	4	3	2	3	2	2	3	2	5	4	1	3	2
Niet gestemd	25	34	32	23	25	15	31	24	25	23	10	16	19	34
Geïnteresseerd in politiek	78	79	67	77	78	89	74	77	79	79	85	89	81	73

13.4 Vertrouwen in medemens en instituties

Iets minder dan zes van de tien kiesgerechtigden heeft vertrouwen in de regering en de Tweede Kamer en ongeveer de helft in politieke partijen (tabel 13.4.1). Over het algemeen komt het beeld naar voren dat met het stijgen van het inkomen, het vertrouwen toeneemt. Zo heeft 47 procent van de laagste inkomensgroep vertrouwen in de medeburger. Bij de groep die al iets meer te besteden heeft – het 2^e kwintiel – is het vertrouwen nog iets lager, waarna het oploopt tot 70 procent bij de hoogste inkomens. Ook het vertrouwen in de rechters loopt geleidelijk op met het inkomen, van 64 naar 80 procent, evenals het vertrouwen in ambtenaren (van 44 naar 59 procent), de regering (van 52 naar 67 procent), en de Tweede Kamer (van 51 naar 65 procent). Het laagst is het vertrouwen in kerken en ban-

ken. Rond één op de drie kiesgerechtigden heeft hierin vertrouwen. Dit geldt zowel voor kiezers uit huishoudens met lagere als hogere inkomens.

Mensen uit huishoudens met een inkomen onder de lage-inkomensgrens hebben met name minder vertrouwen in de regering, de Tweede Kamer en ambtenaren. Ook is er minder vertrouwen in de medemens. Dat laatste geldt ook voor mensen die langdurig een relatief laag inkomen hebben. Zij verschillen echter vrijwel niet in het vertrouwen in instituties van mensen die meer te besteden hebben.

Het al dan niet hebben van een hypotheekschuld alsook de hoogte van de schuld is gerelateerd aan het vertrouwen in zowel de medeburger als de onderscheiden instituties. In veel gevallen is het vertrouwen hoger naarmate men meer hypotheekschuld heeft. Het vertrouwen in kerken en banken vormt daarop een uitzondering: slechts iets meer dan een op de drie kiesgerechtigden vertrouwt de banken en er is geen samenhang met de hoogte van de hypotheekschuld.

Tussen mensen zonder hypotheekschuld en de groep mensen uit huishoudens met de hoogste schuld is er vooral verschil in het vertrouwen in rechters (61 versus 85 procent), de

13.4.1 Vertrouwen in instituties en medemens naar huishoudinkomen, hypotheekschuld en woonsituatie, 2010

	To- taal	Huishoudinkomen (kwintielen)						Hypotheekschuld						Woonsituatie			
		1e	2e	3e	4e	5e	sign.	geen	wel (in kwintielen)					sign.	koop	huur	sign.
									1e	2e	3e	4e	5e				
% vertrouwen																	
Kerken	34	37	37	35	32	30		37	35	34	27	31	30	*	33	35	
Leger	74	69	75	73	76	75		70	76	79	79	80	74	**	76	70	**
Rechters	70	64	60	66	74	80	**	61	66	77	75	80	85	**	76	59	**
Pers	33	33	27	36	31	36	*	31	29	29	32	38	41	**	34	31	
Politie	70	67	66	66	71	75	**	65	74	75	71	76	73	**	73	63	**
Regering	59	52	51	58	60	67	**	52	61	62	62	65	70	**	65	48	**
Tweede Kamer	59	51	51	59	61	65	**	50	61	65	65	65	69	**	65	48	**
Ambtenaren	51	44	47	49	52	59	**	47	51	61	50	52	59	**	54	47	**
Grote bedrijven	47	50	40	43	46	52	**	44	41	48	48	49	55	*	48	43	*
Europese Unie	45	50	34	47	40	51	**	42	45	50	39	46	50	*	46	42	
NAVO	66	65	63	61	66	72	**	61	69	71	66	69	74	**	69	60	**
Politieke Partijen	49	50	40	45	53	53	**	43	48	45	56	55	61	**	52	42	**
Banken	37	39	33	39	34	37		35	35	37	32	38	42		36	36	
Vertrouwen in medemens	57	47	43	54	62	70	**	46	61	67	59	66	74	**	65	44	**

* 0,01 < p < 0,05; ** p < 0,01.

regering (52 versus 70 procent), de Tweede Kamer (50 versus 69 procent), en in politieke partijen (43 versus 61 procent). Het sterkst is de relatie met het vertrouwen in de medeburger. Krap de helft van de groep zonder hypotheeklast heeft vertrouwen in andere mensen tegen driekwart van de groep met de hoogste hypotheekschuld. Dit komt ook tot uitdrukking in het verschil tussen huurders en huiseigenaren. Van de huurders heeft 44 procent vertrouwen in de medemens tegen 65 procent van de huizenbezitters.

13.5 Conclusie en discussie

Op basis van het NKO 2006 werd destijds geconcludeerd dat personen uit een huishouden onder de lage-inkomensgrens weinig afwijken in hun politieke opvattingen van personen met meer inkomen. De verschillen waren sterker tussen de groep die *langdurig* over weinig inkomen beschikte en de groep voor wie dat niet gold. In 2010 zien we daar maar een beperkt deel van terug. Er zijn nog maar weinig verschillen tussen kiezers onder de lage-inkomensgrens en de kiezers die structureel weinig te besteden hebben. Beide groepen onderscheiden zich van de hogere inkomens in een aantal politieke kwesties. Voor wat betreft het vertrouwen in de medemens is er vooral minder vertrouwen te zien onder de kiezers met een inkomen onder de lage-inkomensgrens. Ook stelt deze groep met weinig inkomen andere problemen aan de orde dan de kiezers met structureel weinig geld. Mensen met weinig inkomen zien het onderwerp van de prijzen en het inkomen vaker als nationaal probleem. Ze zijn veel minder geïnteresseerd in het reilen en zijlen van de economie en de financiën, zoals het terugdringen van het begrotingstekort. Ook vinden ze minder vaak dat aspecten van de sociale zekerheid – waaronder de hoogte van de uitkeringen – aan de orde gesteld dienen te worden. Bij de kiezers die langdurig rond moeten komen met weinig geld, is er ook minder oog voor de economische en financiële problemen, en daarnaast hechten ze minder waarde aan het aan de orde stellen van waarden en normen.

Ook zijn inkomensgroepen met elkaar vergeleken, alsook huurders met huiseigenaren en is gekeken naar verschillen tussen kiezers met weinig en veel hypotheekschuld. De hoogte van het inkomen en de hoogte van de hypotheekschuld vertonen vele parallellen in de politieke opvattingen. Dat is op zich niet vreemd: hoe hoger het inkomen, hoe groter doorgaans de hypotheekschuld. Toch komt de indeling maar ten dele overeen (zie kader). Blijkbaar betreft het toch verschillende groepen: de overlap is beperkt, de correlatie is laag. Toch is er ook een aantal verschillen te melden. De hoogte van de hypotheekschuld is sterker onderscheidend voor de mening over het belastingvoordeel bij de rente op de hypo-

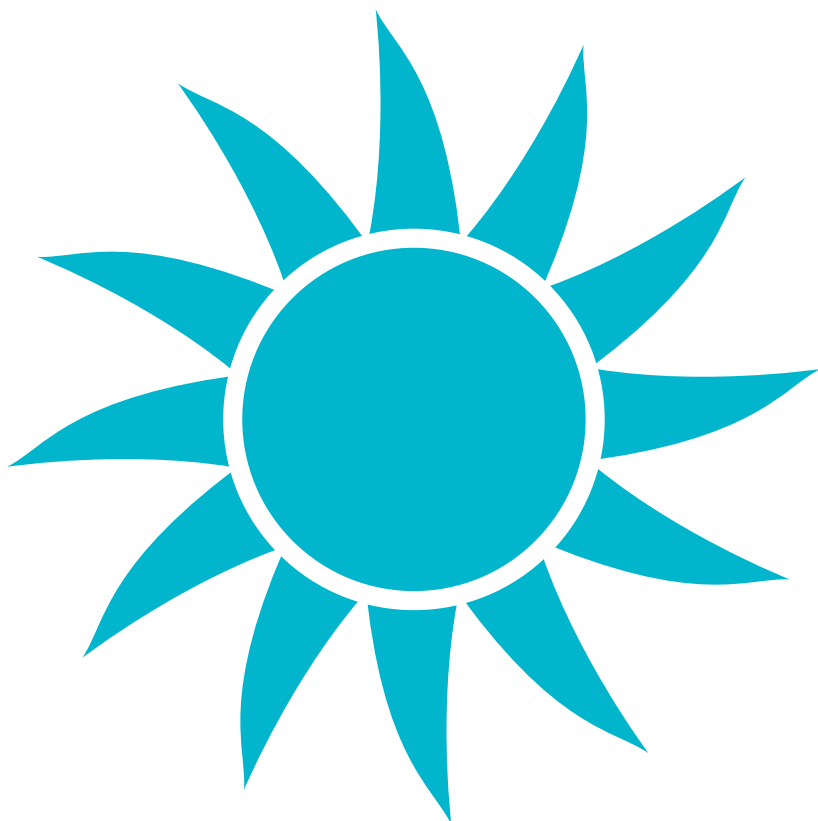
theekschuld dan het inkomen. Ook heeft de groep met de hoogste hypotheekschuld wat meer vertrouwen in diverse instituties en in de medeburger dan de hoogste inkomensgroep. Dit geldt vooral voor het vertrouwen in politieke partijen. Daarnaast heeft de groep zonder hypotheekschuld minder vertrouwen in grote bedrijven, de EU, politieke partijen, de NAVO en banken dan de mensen met de laagste inkomens. Met andere woorden: de indeling naar hypotheekschuld differentieert sterker bij het vertrouwen dan een indeling naar inkomen. Dat geldt echter niet voor de opvattingen over politieke twistpunten en evenmin voor de keuze welke problemen met voorrang aangepakt moeten worden. De vergelijking tussen de huurders en de groep zonder hypotheekschuld leert dat er weinig verschillen zijn te bespeuren. Op zich is dit geen opmerkelijk resultaat aangezien deze groepen grotendeels overlappen: bijna acht van de tien personen uit huishoudens zonder hypotheek wonen gehuurd.

13.6 Literatuur

Schmeets, H. en F. Otten (2008). Politieke opvattingen van kiezers met weinig inkomen. In Schmeets, H. en R. van der Bie (red.), *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006. Opzet, uitvoering en resultaten*. Den Haag/Heerlen: CBS, 147–156.

Verkiezingen en
sociale samenhang:
epiloog

14

Verkiezingen en sociale samenhang: epiloog

14.1 Deelname aan het Nationaal Kiezersonderzoek

14.2 Nationale problemen, dubbele paspoorten en Europese integratie

14.3 Politieke participatie en vertrouwen

14.4 Literatuur

14 Verkiezingen en sociale samenhang: epiloog

Hans Schmeets

Met dit slothoofdstuk geven we een overzicht van het drieluik: (1) de respons in het NKO; (2) de ervaren nationale problemen en meningen over dubbele paspoorten en Europese integratie; (3) participatie en vertrouwen. Daarbij gaan we in op de verschillen en overeenkomsten tussen bevolkingsgroepen, tussen stemmers en niet-stemmers, en tussen de achterbannen van de politieke partijen.

14.1 Deelname aan het Nationaal Kiezersonderzoek

In dit boek is, vanuit het raamwerk sociale samenhang, een beeld geschetst van de deelname aan politieke activiteiten en het vertrouwen in de politiek. Dat is vooral gebeurd door te putten uit het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) dat rondom de verkiezingen van 9 juni 2010 is gehouden. Maar ook van andere bronnen is gebruik gemaakt waaronder eerdere, vanaf 1971, gehouden kiezersonderzoeken, het European Social Survey, de onderzoeken onder allochtone groepen – het Survey Integratie Minderheden van 2006 en het Survey Integratie Nieuwe Groepen van 2009 – alsook andere enquêteonderzoeken en registers op basis van de totale Nederlandse bevolking.

In het eerste deel van het boek zijn de achtergronden van het NKO 2010 belicht. Vooral is ingegaan op de respons: wie doet wel en wie doet niet mee aan het onderzoek. De respons is opgevat als een graadmeter voor de betrokkenheid bij de samenleving. Bovendien is de respons onderzocht in de verschillende fasen van het onderzoek: de groep waarmee een gesprek aan-huis is gevoerd – de CAPI-groep – zowel voor als na de verkiezingen, de groep waarmee als gevolg van de herbenadering een telefonisch gesprek is gevoerd (CATI-groep) ofwel een schriftelijke vragenlijst heeft ingevuld (PAPI-groep). Ook is onderzocht welke respondenten, na twee CAPI-gesprekken, bovendien een extra schriftelijke vragenlijst hebben ingevuld die door de interviewer na het tweede gesprek is achtergelaten: de drop-off groep.

De resultaten van het NKO 2010 zijn vergeleken met de bevindingen van het NKO dat in 2006 is gehouden. Vooral valt op dat de respons in 2010 lager is dan in 2006: destijds werd 72 en 64 procent gerealiseerd, in 2010 is dat 67 en 57 procent, dus een afname met 5 (eerste gesprek) en 7 procent (tweede gesprek). Een sluitende verklaring hiervoor hebben we niet. Een vergelijking van de redenen om niet mee te doen leert dat het aantal weigeraars – zo’n een op de vijf – niet is veranderd tussen beide onderzoeksjaren. Het aantal non-contacts en de groep waarmee geen gesprek gevoerd kon worden in de onderzoeksperiode maakt het verschil: dit kwam in 2010 vaker voor dan in 2006. Een voor de hand liggende verklaring is de periode dat het onderzoek werd uitgevoerd: in 2006 was dat vooral van midden oktober tot midden december (Schulte, 2008), in 2010 in de maanden mei en juni, een periode waarin velen met vakantie zijn.

In het derde hoofdstuk is gedetailleerd ingegaan op de opzet van beide onderzoeken en de steekproef. Gewezen is op een aanpassing in het trekken van de steekproef: in 2006 is dit gebeurd op basis van twee trappen, waarbij eerst een selectie van gemeenten is genomen, en vervolgens minstens 12 respondenten binnen de getrokken gemeenten zijn geselecteerd. In 2010 is – om logistieke redenen – daarvan afgeweken en zijn in vrijwel alle gemeenten respondenten geselecteerd. Een voordeel is dat mogelijke clustereffecten in 2010 niet meer kunnen optreden. Maar het is ook niet ondenkbaar dat er onvoorziene nadelen kleven aan dit aangepaste ontwerp. Bepaalde interviewers moeten naar specifieke gemeenten reizen om slechts één of een paar gesprekken te voeren. Hoewel de instructie helder is, na zes vergeefse contactpogingen dient de geselecteerde persoon afgeboekt te worden als een non-contact, bestaat de kans dat niet alle interviewers zich daaraan hebben gehouden.

Vanuit het perspectief van binding met de samenleving valt te constateren dat in zowel 2006 als 2010 grofweg 20 procent niet bereid is om aan het eerste gesprek van zo’n 45 minuten mee te doen. Dit impliceert dat tussen 2006 en 2010 deze band met de samenleving niet is veranderd. Dit strookt met andere ontwikkelingen op het terrein van sociale samenhang, zoals sociale contacten met burens, het geven van informele hulp aan anderen, en de deelname aan vrijwilligerswerk (Schmeets, 2010). We hebben ook gekeken naar de respons van diverse bevolkingsgroepen. De bevindingen tonen aan dat bepaalde groepen achterblijven in de respons, terwijl andere groepen bovengemiddeld meedoen. En bovendien zijn de discrepanties in respons tussen bevolkingsgroepen in 2010 sterker dan in 2006. Vooral niet-westerse allochtonen doen niet mee, en ook blijft de respons achter onder jongeren en vrouwen. Vooral voor de niet-westerse allochtonen geldt dat ze ook op een aantal andere aspecten van sociale samenhang lagere scores etaleren dan autochtonen: ze doen minder vaak vrijwilligerswerk, ze zijn minder politiek actief, en hebben beduidend minder vertrouwen in de medemens. De iets lagere respons onder vrouwen en de jongste kiezers spoort met hun lagere politieke participatie.

Naast de lagere respons van het NKO in 2010, en de grotere responsverschillen tussen bevolkingsgroepen, is de partijkeuze op basis van het NKO in 2010 een minder precieze

afspiegeling van de politieke verhoudingen volgens de stembusuitslag in vergelijking met het NKO 2006. In 2010 zijn vooral de stemmers op de PVV fors – met 6 zetels – ondervertegenwoordigd, terwijl stemmers op D66, de SP, de VVD en GroenLinks in het NKO oververtegenwoordigd zijn. Ook hiervoor ontbreekt een sluitende verklaring. Bekend is echter dat de achterban van de PVV zich kenmerkt door een laag vertrouwen in de medemens en in (politieke) instituties. Ook zijn PVV-stemmers bovengemiddeld cynisch over de politiek, en hebben ze er weinig vertrouwen in dat ze invloed op de politiek kunnen uitoefenen. Dat was in 2006 al het geval (Roest, 2008), en dat blijft zo in 2010 na de forse groei van 9 naar 24 zetels. Ze lijken in dat opzicht sterk op de niet-stemmers. Langs deze redenering is het niet vreemd dat – net als de niet-stemmers – de PVV-stemmers zijn ondervertegenwoordigd in het NKO 2010. De vraag blijft echter waarom dat veel minder het geval was in 2006: destijds bleef de afwijking beperkt tot 1 zetel. Denkbaar is dat de hogere respons in 2006 ten opzichte van 2010 vooral gunstig heeft uitgepakt voor de participatie van PVV-stemmers.

In hoofdstuk 5 is aangetoond dat de herbenadering van de weigeraars en non-contacts met een verkorte vragenlijst vooral niet-stemmers en mensen met weinig belangstelling voor de politiek aantrekt. Er zijn meer aanwijzingen dat het meedoen met een onderzoek gepaard gaat met de band met de samenleving. In hoofdstuk 10 is aangetoond dat in gemeenten waar de opkomst hoog is ook veel vrijwilligers worden aangetroffen. Ook is bekend dat in gemeenten met een lage opkomst de PVV veel stemmen heeft ontvangen, vooral in de provincie Limburg die – samen met Flevoland – laag scoort op veel aspecten van sociale samenhang (Arts en Schmeets, 2010).

Deze bevindingen hebben geresulteerd in een aanpassing van het weegmodel: werd in 2006 de opkomst (wel/niet stemmen) opgenomen in het model, in 2010 is het stemgedrag in de weging verdisconteerd. Dit betekent onder andere dat naast de niet-stemmers ook de PVV-stemmers meer meetellen bij het bepalen van de resultaten, ten koste van de stemmers op GroenLinks, de SP, D66 en de VVD. Dit heeft nogal wat consequenties aangezien vooral de verdelingen van kenmerken die gerelateerd zijn aan opkomst en/of het stemmen op de PVV vóór en na weging verschillen. In hoofdstuk 5 is dit geïllustreerd op basis van de politieke belangstelling: het percentage stemgerechtigden dat geen interesse heeft in de politiek neemt toe van 16,2 naar 21,2. Maar ook is er een forse toename in het aandeel personen dat zegt 'dat je niet voorzichtig genoeg kunt zijn in de omgang met anderen' – waarmee het sociale vertrouwen wordt vastgesteld – alsook de indicatoren waarmee het vertrouwen in (politieke) instituten wordt bepaald. Voor de interpretatie van (ontwikkelingen in) de politieke dimensie van sociale samenhang is het derhalve van belang om rekening te houden met zowel de gevolgen van de selectiviteit in de respons als met de daarop toegesneden correctiemethoden.

14.2 Nationale problemen, dubbele paspoorten en Europese integratie

In diverse hoofdstukken is ingegaan op kwesties die een rol (kunnen) spelen in de politiek. Zo zijn in hoofdstuk 6 de nationale problemen besproken die de kiezers belangrijk vinden. De economische en financiële problemen voeren in 2010 de boventoon; in 2006 was dat de minderhedenproblematiek die nu naar de tweede plek is verdrongen. Aangetoond is dat sommige problemen, zoals het milieu in 1989, plotseling als een urgente kwestie worden ervaren, en vervolgens weer snel verdwijnen. Andere problemen blijven de aandacht vragen over een langere periode. De minderhedenproblematiek is sinds 1994 altijd als een prangend probleem door het electoraat ervaren, en ook heeft de kiezer criminaliteit en gezondheidszorg al geruime tijd in het vizier. Ook is te zien dat bepaalde problemen gebonden zijn aan de economische ontwikkeling, zoals de werkloosheid.

Naast de ontwikkelingen in het benoemen van de nationale problemen, is er ook een uitsplitsing gemaakt naar bevolkingsgroepen en het stemgedrag. De verschillen zijn echter niet groot. Zo is er weinig verschil tussen mannen en vrouwen, tussen gelovigen en niet-gelovigen, en tussen lagere en hogere inkomensgroepen. Ook zijn de regionale verschillen beperkt. Wel verschillen de jongste kiezers (tot 25 jaar) en de 75-plussers ten opzichte van andere leeftijdsgroepen en lager opgeleiden benoemen andere problemen dan hoger opgeleiden. Ook zetten allochtonen andere problemen op de agenda dan autochtonen. En als we de stemmers op de diverse politieke partijen naast elkaar zetten, dan valt op dat ze vooral dezelfde problemen willen aanpakken, waarbij slechts twee achterbannen zich duidelijk distantiëren: de PVV (vooral minderheden en criminaliteit) en GroenLinks (vooral milieu, waarden en normen, en onderwijs).

Speciale aandacht is geschonken aan de meningen over dubbele nationaliteiten. Zo'n zes van de tien kiezers zijn daar tegen en een nog grotere meerderheid is tegen een dubbele nationaliteit van ministers. De achterbannen tonen zich verdeeld, met als uitersten die van GroenLinks en de PVV. Vooral opvattingen over nationale identiteit en over minderheden doen ertoe of men voor of tegen dubbele nationaliteiten is. Minder relevant zijn in deze de meningen over de Europese integratie, dat in het negende hoofdstuk is behandeld. In 2010 is de scepsis tegenover een uitbreiding van de EU afgenomen. Ook bij deze kwestie vormen de stemmers op de PVV en GroenLinks elkaars tegenpolen.

14.3 Politieke participatie en vertrouwen

In het derde deel van het boek is vooral ingegaan op de politieke participatie en het vertrouwen. De vergelijking met andere landen leert dat Nederland hoog scoort op veel indicatoren van sociale samenhang. Zo kenmerkt de Nederlandse bevolking zich door het hoogste percentage vrijwilligers, en bekleedt hoge posities in het vertrouwen in de medemens en in (politieke) instituties. Nederland past vooral bij Scandinavische landen: landen die te typeren zijn als een sociaaldemocratische welvaartsstaat. Vooral landen in Oost-Europa etaleren lage scores op dergelijke indicatoren.

Vervolgens zijn de ontwikkelingen in de participatie en het vertrouwen belicht. De betrokkenheid bij de politiek is niet veranderd. Zo blijkt dat zowel in 2006 als in 2010 ruim driekwart van het electoraat tamelijk tot zeer veel interesse heeft voor de politiek. Tevens heeft ruim een op de drie meegedaan aan acties om de politiek te beïnvloeden in een periode van vijf jaar. Ook is het volgen van politieke debatten in 2010 niet veranderd ten opzichte van 2006. Wel is de opkomst met vijf procentpunten gezakt, maar dat komt vooral door de aanscherping van de regelgeving om te stemmen met een volmachtstem. Dus de participatie is niet veranderd tussen beide onderzoeksjaren; en dat geldt ook voor een langere periode: in de afgelopen twee decennia is de opkomst bij de diverse verkiezingen – de Tweede Kamer, de provinciale staten, de gemeenteraden en het Europees parlement – vooral te typeren als stabiel.

Tevens is zowel in 2006 als in 2010 driekwart tevreden met het functioneren van de Nederlandse democratie. Evenmin zijn er aanwijzingen dat het vertrouwen in de politiek is afgenomen; het vertrouwen in de Tweede Kamer is niet veranderd. Uit eerdere bevindingen is wel gebleken dat het vertrouwen in andere instellingen, waaronder de NAVO, grote bedrijven, ambtenaren en het leger tussen beide jaren is toegenomen, terwijl het vertrouwen in de pers, de EU, politie en rechters stabiel is gebleven, en alleen het vertrouwen in kerken is gedaald (Te Riele en Schmeets, 2010). En op basis van Europees vergelijkend onderzoek komt naar voren dat het vertrouwen in de medemens tussen 2002 en 2008 is gestegen van 58 naar 64 procent, en het vertrouwen in politici en politieke partijen is gegroeid van 40 naar 50 procent (Kloosterman, 2010; Schmeets en te Riele, 2011). Nederland kan dan ook beschouwd worden als een ‘high trust society’, en er zijn (vooralsnog) geen aanwijzingen die duiden op een verandering naar een ‘low trust society’.

Tegen deze achtergrond is er wel sprake van cynisme over de politiek bij veel kiezers; dit cynisme is tot 2006 toegenomen, maar is in 2010 niet verder gestegen. Zo vindt een zeer ruime meerderheid dat politici meer beloven dan ze waarmaken en heeft maar ongeveer de helft van het electoraat vertrouwen in de oprechtheid van politici.

Een andere graadmeter voor het vertrouwen in de Nederlandse politiek is het oordeel van de Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (OVSE) over de verkiezingen van 2006 en 2010. De OVSE gaf aan dat de Nederlandse verkiezingen over het algemeen voldoen aan de internationale maatstaven. Kritisch was de OVSE over het stemmen met stemcomputers in 2006. Zij plaatste kanttekeningen bij de beveiliging van de stemcomputers en de onmogelijkheid om de stemkeuze met een 'papieren' uitdraai van de stemmen te controleren. De OVSE merkte ook op dat de beveiliging van de stemcomputers niet afhankelijk zou moeten zijn van geheime software. Ook was er verbazing over het massale gebruik van het stemmen per volmacht. Dit strookte niet met de gangbare internationale maatstaven waaraan verkiezingen moeten voldoen. De betrouwbaarheid van de verkiezingen was in het geding. Het kabinet reageerde door de commissie Korthals Altes te formeren met de opdracht om het stemmen per stemmachine te evalueren. Op 28 mei 2007 besloot de ministerraad om het stemmen met de stemmachines te verbieden. Sindsdien hebben verschillende verkiezingen plaatsgevonden, waarbij met potlood en papier is gestemd, waaronder de Tweede Kamerverkiezingen van 9 juni 2010. Ook deze verkiezingen zijn door de OVSE beoordeeld. Aanbevelingen volgden over het volmachtstemmen, waarbij de regelgeving nog sterker dient te worden aangescherpt.

Het percentage volmachtstemmen is tussen beide verkiezingen weliswaar gedaald, van 12 naar 8, maar dat is internationaal gezien nog steeds een fors deel van het electoraat. Een vergelijking van het aantal volmachtstemmen per bevolkingsgroep leert dat vooral niet-westerse allochtone vrouwen hun stem afgeven aan iemand anders, meestal hun echtgenoot (Schmeets, 2009). Het NKO leert verder dat er aanwijzingen zijn dat veel kiezers niet alleen, maar samen met anderen, de keuze bepalen in de stembokjes. Beide procedures – het stemmen per volmacht en het samen stemmen – druisen in tegen de internationale maatstaven waar verkiezingen aan moeten voldoen. Dit neemt echter niet weg dat de kiezer zich duidelijk uitspreekt vóór het handhaven de volmachtstem. Verder geeft de kiezer ook de voorkeur aan het stemmen met de stemcomputer boven het stembiljet en het rode potlood.

Dit is echter niet het hele verhaal. Als derde dimensie maakt de integratie deel uit van het raamwerk van sociale samenhang. Het gaat daarbij om overeenkomsten en verschillen tussen bevolkingsgroepen gemarkeerd door sociaaldemografische, sociaaleconomische, religieuze, en politieke scheidslijnen. Vooral opleiding, de godsdienstige groepering en de mate van het bezoeken van godsdienstige bijeenkomsten, en herkomst doen er toe: zo is de participatie en het vertrouwen doorgaans hoger onder hoger opgeleiden, protestanten, frequente bezoekers van godsdienstige bijeenkomsten en autochtonen in vergelijking met lager opgeleiden, onkerkelijken en Islamiëten, en niet-westerse allochtonen (Schmeets, 2010). Ook zijn er forse verschillen tussen provincies en gemeenten (Arts en Schmeets, 2010). Zowel in de betrokkenheid bij als in het vertrouwen in de politiek vormen de stemmers op de PVV en op GroenLinks meestal elkaars tegenpolen en soms met andere aanhangers zoals die van de SP, en D66. De VVD, de PvdA en het CDA nemen vaak

posities tussen deze partijen in wat zowel de participatie als het vertrouwen betreft. De niet-stemmers profileren zich door een mindere belangstelling en minder vertrouwen. Vergelijken we het profiel van de achterbannen in 2010 met het profiel in 2006, dan valt op dat de posities van de achterbannen hetzelfde patroon hebben.

Ook zijn de meningen over diverse politieke kwesties in dit boek belicht (zie hoofdstuk 11). De meningen van de achterbannen van de politieke partijen verschillen soms sterk. Vooral geldt dit voor het toelaten van asielzoekers en de gewenste aanpassing van allochtonen aan de Nederlandse cultuur, waarbij vooral de stemmers van GroenLinks en de PVV-stemmers tegenover elkaar staan. Ook op diverse andere punten zijn de meningen van deze partijen nogal verdeeld. Zo wensen de PVV'ers, samen met de aanhang van de SP, geen verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd naar 67 jaar, terwijl een meerderheid van de stemmers op GroenLinks en D66 dat wel wenst. Ook over het toestaan van euthanasie zijn de meningen verdeeld, waarbij de achterban van de ChristenUnie met een kwart voorstanders zich distantieert van de overige stemmers waarvan minstens 70 procent vindt dat dit mogelijk zou moeten zijn. Verder vindt eenderde van de VVD-stemmers dat de inkomensverschillen kleiner moeten worden, bij de andere partijen is dat minstens de helft. Echter, over veel kwesties zijn er maar weinig verschillen tussen de aanhangers van de politieke partijen. Zo vindt een ruime meerderheid van alle achterbannen dat een hardere aanpak door de overheid van de criminaliteit nodig is, en dat de overheid de banken moet ondersteunen als deze failliet dreigen te gaan. En een minderheid wenst dat de aftrek van de rente op de hypotheekschuld afgeschaft moet worden en wenst een verlaging van de belastingen, eventueel ten koste van de sociale voorzieningen.

Naast een vergelijking van de achterbannen van de politieke partijen is ook de politieke betrokkenheid van 10 allochtone bevolkingsgroepen onderzocht. Allochtonen uit Iran laten een hoge mate van betrokkenheid zien, die niet veel onderdoet ten opzichte van de autochtonen. Aan de andere kant van het spectrum bevinden zich niet alleen de Polen – die over het algemeen nog maar kort in Nederland verblijven – maar ook de Chinezen. In dat opzicht zijn de Chinezen te typeren als een bevolkingsgroep die weinig is geïntegreerd in de Nederlandse samenleving, of anders gezegd weinig 'bridging social capital' etaleert. Tot slot zijn op basis van gekoppelde registergegevens de verschillen tussen huurders en eigenaren van woningen onderzocht, is nagegaan of de hypotheekschuld een relevant gegeven is om politieke opvattingen te duiden en zijn de inkomensgroepen met elkaar vergeleken. De resultaten op basis van deze exercitie zijn niet echt verrassend. Zo blijkt bijvoorbeeld dat huiseigenaren met een middelgrote hypotheek sterker tegen afschaffing van het belastingvoordeel op de hypotheek zijn dan mensen met geen of weinig, danwel een hoge hypotheekschuld.

Samenvattend kunnen we concluderen dat zo'n driekwart van het electoraat op de een of andere wijze actief betrokken is bij de politiek. Ook heeft een duidelijke meerderheid van het electoraat vertrouwen in de politiek en het democratische gehalte van de verkiezingen. Tevens zijn er geen aanwijzingen dat de participatie en het vertrouwen aan erosie onder-

hevig is. Dit duidt op een stevige, en stabiele, basis van binding met de samenleving. Of andere gezegd: er is sprake van een hoge sociale samenhang, zeker in vergelijking met andere Europese landen. Maar dat geldt niet voor alle bevolkingsgroepen: er zijn verschillen in participatie, in vertrouwen, en in meningen over een aantal politieke kwesties. Dat geldt niet alleen voor de opleidingsgroepen, maar ook voor de herkomstgroepen en de achterbanen van de politieke partijen met de stemmers op de PVV en GroenLinks als elkaars tegenpolen.

14.4 Literatuur

Arts, K. en H. Schmeets (2010). Sociale samenhang in de provincie. In: Schmeets, H. (red.), *Sociale Samenhang: Participatie, Vertrouwen en Integratie*. Den Haag/Heerlen: CBS, 123–134.

Kloosterman, R. (2010). Institutioneel vertrouwen. In: Schmeets, H. (red.), *Sociale Samenhang: Participatie, Vertrouwen en Integratie*. Den Haag/Heerlen: CBS, 95–106.

Roest, A. (2008). De achterbanen van de politieke partijen. In: Schmeets, H. en R. van der Bie (red.), *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006. Opzet, uitvoering en resultaten*. Voorburg/Heerlen: CBS, 119–128.

Schmeets, H. (2010) (red.) *Sociale Samenhang: Participatie, Vertrouwen en Integratie*. Den Haag/Heerlen: CBS.

Schmeets, H. (2009, 2 juni). Een op de acht kiezers stemt per volmacht. *CBS-webmagazine*.

Schmeets, H. en S. te Riele (2011). *Participation and trust in the Netherlands: trends and correlations, 1989–2010*. Paper gepresenteerd tijdens de 6th ECPR General Conference te Reykjavik, 25–27 augustus, 2011. Den Haag/Heerlen: CBS.

Schulte, M. (2008). Dataverzameling en het monitoren van het veldwerk. In: Schmeets, H. en R. van der Bie (red.), *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006. Opzet, uitvoering en resultaten*. Voorburg/Heerlen: CBS, 93–102.

Te Riele, S. en H. Schmeets (2010). Hoogopgeleiden meer vertrouwen in politiek en instituties. In: Bie, R., van der, Van Galen, R., Goede, W., de, Janissen, E. en N. Kooiman (red.), *De Nederlandse samenleving 2010*. Den Haag/Heerlen: CBS, 175–184.

Appendix

A.1 Partijkeuze naar geslacht, leeftijd en opleiding, 2010

	CDA	PvdA	VVD	GroenLinks	SP	D66	Christen- Unie	PVV	Overige	Niet gestemd
%										
Totaal	10	15	16	5	7	5	2	12	3	25
<i>Geslacht</i>										
Mannen	8	15	18	4	6	6	2	13	3	26
Vrouwen	12	14	13	6	9	5	3	11	3	24
<i>Leeftijd</i>										
18 tot 25 jaar	6	8	10	4	7	5	2	13	3	41
25 tot 35 jaar	7	16	20	6	4	4	4	10	3	26
35 tot 45 jaar	9	15	21	5	7	6	3	13	4	18
45 tot 55 jaar	8	16	15	7	9	6	2	13	2	21
55 tot 65 jaar	10	14	15	7	11	6	2	13	2	21
65 tot 75 jaar	17	18	14	3	8	5	2	10	2	21
75 jaar of ouder	22	18	7	1	3	2	2	8	2	36
<i>Opleiding</i>										
Basisonderwijs	13	22	3	2	7	1	3	11	1	37
Vbo	10	11	8	2	8	2	1	19	3	36
Mavo	11	10	10	2	11	5	4	16	1	29
Havo, vwo, mbo	11	14	17	3	8	4	3	11	3	24
Hbo, universiteit	8	17	26	12	5	12	3	3	3	10

A.2 Politieke interesse naar partijkeuze, 2010. “Bent U zeer geïnteresseerd in politieke onderwerpen, tamelijk geïnteresseerd of niet geïnteresseerd?”

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	Groen- Links	SP	D66	Christen- Unie	PVV	Overige	Niet gestemd
%											
Zeer geïnteresseerd	13	13	19	15	27	8	22	9	14	15	6
Tamelijk geïnteresseerd	65	71	67	76	62	75	68	78	62	63	52
Niet geïnteresseerd	22	16	15	9	12	17	9	13	25	22	42

A.3 Partij-aanhang naar partijkeuze, 2010. “Vindt U zichzelf aanhanger van een politieke partij?”

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	Groen- Links	SP	D66	Christen- Unie	PVV	Overige	Niet gestemd
	%										
Ja	27	46	39	32	28	19	26	51	20	45	10
Nee	73	54	61	68	72	81	74	49	80	55	90

A.4 Tevredenheid met de regering naar partijkeuze, 2010. “Hoe tevreden bent U in het algemeen met wat de regering de afgelopen 3 jaar heeft gedaan ?”

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	Groen- Links	SP	D66	Christen- Unie	PVV	Overige	Niet gestemd
	%										
Zeer tevreden	0	2	1	0	0	0	0	0	0	0	0
Tevreden	22	51	24	23	25	14	31	42	6	10	14
Tevreden noch ontevreden	43	35	42	42	43	44	43	45	41	60	48
Ontevreden	29	12	31	33	31	39	25	13	39	24	27
Zeer ontevreden	6	0	3	2	2	4	2	0	13	5	11

A.5 Tevredenheid over functioneren van de Nederlandse democratie naar partijkeuze, 2010. “Bent U over het algemeen genomen zeer tevreden, tamelijk tevreden, niet erg tevreden of helemaal niet tevreden over de manier waarop de democratie in Nederland functioneert?”

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	Groen- Links	SP	D66	Christen- Unie	PVV	Overige	Niet gestemd
	%										
Zeer tevreden	6	7	8	7	11	4	9	7	4	7	4
Tamelijk tevreden	68	80	74	72	73	71	76	76	44	66	62
Niet erg tevreden	22	11	17	18	14	22	12	15	39	22	28
Helemaal niet tevreden	4	2	1	2	2	4	3	2	13	5	5

A.6 Vertrouwen in politieke instituties naar partijkeuze, 2010. “Wilt U voor de volgende instellingen zeggen of u daar heel erg veel, tamelijk veel, niet zo veel of helemaal geen vertrouwen in hebt?”

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	Groen- Links	SP	D66	Christen- Unie	PVV	Overige	Niet gestemd
% tamelijk veel of heel erg veel vertrouwen											
Politieke partijen	49	58	58	58	70	46	65	53	38	43	32
Tweede kamer	59	75	72	69	76	58	79	66	35	47	44
Regering	59	76	69	73	71	50	74	71	35	49	45
Europese Unie	45	58	54	42	55	38	52	41	28	34	42

A.7 Politiek cynisme naar partijkeuze, 2010

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	Groen- Links	SP	D66	Christen- Unie	PVV	Overige	Niet gestemd
%											
“Tegen beter weten in beloven politici meer dan ze kunnen waarmaken”											
Helemaal eens	29	22	24	25	19	31	17	20	40	37	35
Eens	63	67	68	64	71	63	68	74	57	58	58
Oneens	7	10	6	10	11	5	15	4	2	2	7
Helemaal oneens	1	0	1	1	0	0	0	2	1	3	1
“Ministers en staatssecretarissen zijn vooral op hun eigenbelang uit”											
Helemaal eens	8	4	6	2	3	9	2	4	15	8	15
Eens	36	25	30	27	29	37	17	27	48	49	47
Oneens	52	68	59	64	59	51	71	62	35	39	36
Helemaal oneens	4	4	5	6	9	3	10	7	2	3	2
“Kamerlid word je eerder door je politieke vrienden dan door je bekwaamheden”											
Helemaal eens	9	3	5	5	3	7	4	2	18	5	14
Eens	38	29	37	40	29	36	25	38	45	52	42
Oneens	49	63	51	50	61	55	66	58	32	41	42
Helemaal oneens	4	5	7	5	8	2	4	2	5	2	2

A.8 Politieke effectiviteitsverwachting naar partijkeuze, 2010

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	Groen- Links	SP	D66	Christen- Unie	PVV	Overige	Niet gestemd
%											
"Kamerleden bekommeren zich niet om de mening van mensen zoals ik"											
Dat is zo	37	30	29	23	18	40	22	18	59	43	49
Dat is niet zo	63	70	71	77	82	60	78	82	41	57	51
"De politieke partijen zijn alleen geïntereiseerd in mijn stem en niet in mijn mening"											
Dat is zo	52	45	44	38	31	57	28	42	72	60	68
Dat is niet zo	48	55	56	62	69	43	72	58	28	40	32
"Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op de regeringspolitiek"											
Dat is zo	49	44	39	39	24	49	32	45	64	60	62
Dat is niet zo	51	56	61	61	76	51	68	55	36	40	38

A.9 Zelfvertrouwen over eigen rol in de politiek naar partijkeuze, 2010

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	Groen- Links	SP	D66	Christen- Unie	PVV	Overige	Niet gestemd
%											
"Ik ben goed in staat om een actieve rol te spelen in de politiek"											
Helemaal eens	4	2	5	5	9	2	7	2	3	5	3
Eens	21	18	22	27	30	19	31	28	20	15	15
Oneens	40	42	45	46	35	42	38	48	37	42	34
Helemaal oneens	35	38	29	22	26	37	24	22	39	38	49
"Ik heb een goed beeld van de belangrijkste politieke problemen in ons land"											
Helemaal eens	5	4	6	6	11	3	6	2	6	3	5
Eens	57	59	64	68	60	64	69	51	63	48	38
Oneens	28	30	24	23	24	28	22	44	25	40	34
Helemaal oneens	9	7	6	3	5	4	3	4	7	8	22
"Soms lijkt de politiek zo ingewikkeld, dat mensen zoals ik moeilijk kunnen begrijpen wat er speelt"											
Helemaal eens	15	13	13	7	12	19	9	15	18	15	22
Eens	44	47	42	37	41	51	38	49	51	40	46
Oneens	33	34	36	45	35	27	41	33	25	38	28
Helemaal oneens	7	6	9	10	12	3	13	4	6	7	4

A.10 Campagne volgen naar partijkeuze, 2010. “Hebt u de verkiezingscampagne zeer intensief, intensief, niet zo intensief, of in het geheel niet gevolgd?”

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	Groen- Links	SP	D66	Christen- Unie	PVV	Overige	Niet gestemd
	%										
Zeer intensief	3	4	5	6	6	3	1	2	3	2	1
Intensief	29	30	39	37	39	30	46	21	25	20	13
Niet zo intensief	55	56	50	52	54	60	48	72	60	66	55
In het geheel niet	13	10	6	5	1	8	4	6	12	12	30

A.11 Debatten volgen naar partijkeuze, 2010. “In de week voorafgaand aan de verkiezingen werden op de televisie debatten gevoerd tussen de lijsttrekkers van de grote politieke partijen. Hebt u debatten gezien?”

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	Groen- Links	SP	D66	Christen- Unie	PVV	Overige	Niet gestemd
	%										
Één of meer debatten helemaal gezien	28	31	39	33	33	33	34	13	34	22	11
Fragmenten van debatten gezien	51	53	48	53	56	50	47	76	50	53	50
De debatten helemaal niet gezien	21	15	13	15	11	18	19	11	16	25	39

A.12 Optreden tegen wetsvoorstel naar partijkeuze, 2010. “Stel: de Tweede Kamer behandelt een wetsvoorstel dat u zeer onrechtvaardig of verkeerd vindt. Hoe groot is de kans dat u zou proberen daar iets tegen te doen?”

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	Groen- Links	SP	D66	Christen- Unie	PVV	Overige	Niet gestemd
	%										
Zeer groot	3	3	5	2	5	2	4	2	4	2	2
Groot	18	16	25	17	27	18	23	17	21	14	10
Klein	47	44	45	48	49	51	52	48	42	53	46
Zeer klein	32	37	24	33	19	28	21	33	33	31	42

A.14 Politieke standpunten naar partijkeuze, 2010

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	Groen- Links	SP	D66	Christen- Unie	PVV	Overige	Niet gestemd
	%										
Inkomensverschillen											
1=groter	2	3	2	4	3	1	3	0	3	3	2
2	3	1	2	9	1	2	1	2	2	5	2
3	8	8	3	17	3	3	9	11	7	15	6
4	24	35	16	38	11	13	33	20	18	15	24
5	21	21	21	17	33	23	26	38	18	25	18
6	20	18	28	9	26	23	19	11	22	20	21
7=kleiner	22	14	28	6	24	35	9	20	32	15	26
Toelaten van asielzoekers											
1=meer	3	1	7	1	5	5	3	2	0	2	1
2	6	7	10	3	13	7	8	5	2	3	4
3	11	11	19	7	32	14	17	23	2	15	6
4	32	38	33	31	32	30	44	38	13	33	35
5	21	25	14	31	12	21	18	18	19	28	21
6	14	10	7	20	4	14	7	13	27	12	13
7=minder	14	8	10	7	3	9	3	2	38	7	19
Alloctonen moeten zich aanpassen											
1=niet	3	0	7	1	4	4	2	0	2	2	2
2	6	2	11	2	20	8	10	4	0	5	4
3	9	7	13	7	24	10	16	17	1	13	6
4	19	21	22	17	28	20	22	22	7	16	19
5	24	27	20	35	13	26	33	30	22	31	19
6	20	23	13	24	4	14	10	15	26	18	24
7=wel	20	18	13	14	6	18	6	13	42	15	26
Optreden tegen criminaliteit											
1=te hard	1	0	3	0	1	1	1	0	0	2	1
2	1	2	2	1	3	1	1	0	0	0	2
3	3	1	4	1	12	4	7	2	2	3	1
4	10	6	17	8	23	15	14	13	2	8	9
5	19	20	23	20	27	18	34	31	8	22	15
6	29	44	25	37	16	23	29	31	25	28	27
7=harder	36	27	26	33	19	38	14	24	63	37	45
Euthanasie											
1=verbieden	5	7	10	1	0	1	1	35	2	32	4
2	2	5	2	1	0	1	2	24	1	3	1
3	2	5	2	2	1	2	1	13	0	2	2
4	6	14	4	4	6	8	3	4	2	8	7
5	12	18	11	15	19	8	7	7	8	17	11
6	24	22	23	32	38	24	39	6	25	12	19
7=mogelijk zijn	48	29	48	46	36	55	48	11	62	25	55
Kerncentrales											
1=bouwen	10	9	7	17	3	10	5	6	13	9	10
2	11	17	9	21	7	8	8	11	12	14	6
3	13	20	10	20	6	9	20	23	7	7	9
4	19	21	20	16	14	19	26	17	19	22	19
5	12	11	11	10	8	13	18	13	9	12	13
6	14	9	16	9	21	18	11	21	11	7	16
7=niet bouwen	22	14	28	8	41	23	11	9	28	29	26

A.14 Politieke standpunten naar partijkeuze, 2010

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	Groen- Links	SP	D66	Christen- Unie	PVV	Overige	Niet gestemd
	%										
Europese eenwording											
1=verder gaan	7	9	11	3	8	8	9	4	5	2	5
2	10	10	13	11	23	3	25	2	4	16	9
3	14	18	16	17	17	14	18	13	4	4	11
4	22	26	25	26	25	21	23	33	11	14	21
5	16	14	8	16	11	20	13	25	19	25	17
6	12	9	13	13	8	12	4	18	16	13	10
7=te ver gegaan	20	13	14	14	7	21	7	5	40	27	27
Militairen voor internationale missies											
1=nooit aanleveren	8	3	11	3	5	8	1	4	12	5	12
2	5	4	7	6	9	8	3	4	3	5	4
3	10	6	9	8	17	15	9	13	10	10	11
4	25	16	32	22	28	31	24	31	24	26	23
5	27	36	21	32	29	21	43	35	24	31	20
6	15	21	12	21	7	8	16	13	14	18	14
7=altijd aanleveren	11	15	8	8	4	9	4	2	12	6	16

A.15 Politieke kwesties naar partijkeuze, 2010

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	Groen- Links	SP	D66	Christen- Unie	PVV	Overige	Niet gestemd
%											
"Adoptie door homoseksuele paren moet mogelijk zijn."											
Helemaal eens	31	18	35	34	49	39	50	6	29	22	28
Eens	49	55	46	50	41	51	42	35	52	29	51
Oneens	12	17	13	11	8	8	7	29	12	19	12
Helemaal oneens	7	10	6	5	2	3	1	31	6	29	9
"Nederland moet meer geld uitgeven aan ontwikkelingshulp."											
Helemaal eens	3	3	4	1	7	4	4	8	0	3	2
Eens	26	21	41	14	46	25	34	44	8	31	26
Oneens	53	65	47	60	42	55	55	46	53	56	49
Helemaal oneens	19	11	7	26	5	16	7	2	40	10	23
"Turkije moet lid kunnen worden van de Europese Unie."											
Helemaal eens	4	1	6	1	7	2	6	4	3	3	5
Eens	39	39	45	33	57	39	43	34	27	24	44
Oneens	41	47	38	48	29	44	41	44	43	52	36
Helemaal oneens	16	13	11	18	7	15	10	18	27	21	15
"Grote bedrijven vormen een bedreiging voor de democratie."											
Helemaal eens	4	4	5	1	5	5	5	0	5	7	6
Eens	31	30	32	20	37	41	27	34	30	32	34
Oneens	53	53	55	57	51	49	55	50	54	53	50
Helemaal oneens	12	14	8	22	7	5	14	16	11	9	10
"De belastingen moeten worden verlaagd, ook als dat ten koste gaat van het niveau van voorzieningen."											
Helemaal eens	4	0	3	2	0	2	1	2	8	3	8
Eens	19	15	15	23	7	16	5	8	28	21	25
Oneens	64	71	62	64	66	69	73	78	57	60	60
Helemaal oneens	12	13	19	11	26	13	21	12	7	16	7
"Winkels moeten op zondag altijd gesloten zijn."											
Helemaal eens	11	16	7	7	4	14	3	35	12	33	11
Eens	19	29	15	12	14	18	11	38	17	31	20
Oneens	49	49	55	43	58	57	44	27	48	24	51
Helemaal oneens	21	6	23	37	24	11	42	0	23	12	17
"Alle illegalen die al lange tijd in Nederland wonen, moeten hier kunnen blijven."											
Helemaal eens	7	7	12	4	13	7	5	8	2	9	6
Eens	37	42	47	27	58	44	49	37	21	31	33
Oneens	43	43	36	54	25	38	41	51	44	45	45
Helemaal oneens	14	8	6	16	3	11	5	4	32	16	17
"Het belastingvoordeel voor mensen met een hypotheek, de hypotheekaftrek, moet worden afgeschaft."											
Helemaal eens	5	3	7	2	9	5	6	4	7	7	4
Eens	18	14	27	13	37	15	26	19	12	18	18
Oneens	51	60	48	48	48	54	48	60	46	56	51
Helemaal oneens	26	24	18	38	6	27	19	17	36	19	28
"Genetische manipulatie van planten moet altijd verboden zijn."											
Helemaal eens	6	7	6	3	8	7	8	6	7	19	6
Eens	23	23	27	13	23	29	16	44	26	33	23
Oneens	59	60	60	65	65	57	58	44	56	47	57
Helemaal oneens	12	10	7	19	4	8	18	6	11	0	14

A.15 Politieke kwesties naar partijkeuze, 2010

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	Groen- Links	SP	D66	Christen- Unie	PVV	Overige	Niet gestemd
%											
“De komst van moslims naar Nederland moet volledig worden stopgezet.”											
Helemaal eens	12	9	6	5	1	12	2	6	32	8	16
Eens	24	24	14	23	11	26	13	21	35	36	29
Oneens	50	61	55	60	55	55	56	62	28	46	44
Helemaal oneens	14	7	26	12	32	6	30	12	4	10	10
“Mensen met een goed pensioen moeten gaan meebetalen aan de AOW.”											
Helemaal eens	3	4	5	2	5	5	6	4	4	2	2
Eens	32	36	47	23	50	34	32	33	24	34	26
Oneens	49	47	38	54	38	43	53	61	47	51	54
Helemaal oneens	16	13	10	22	7	18	9	2	24	14	18
“Het homohuwelijk moet worden verboden”											
Helemaal eens	3	3	3	1	0	1	1	19	2	25	3
Eens	5	9	4	2	0	2		32	5	12	5
Oneens	47	59	48	42	34	44	34	38	50	24	54
Helemaal oneens	45	29	45	55	66	54	65	11	43	39	38
“Nederland heeft in 2006 terecht militairen gestuurd naar de provincie Uruzgan in Afghanistan.”											
Helemaal eens	8	11	5	17	7	3	6	10	5	15	3
Eens	49	67	41	52	47	40	52	61	51	44	46
Oneens	32	18	39	25	33	43	33	22	30	31	34
Helemaal oneens	11	4	14	6	14	13	9	6	14	11	16
“De pensioengerechtigde leeftijd moet worden verhoogd naar 67 jaar.”											
Helemaal eens	4	5	4	10	7		9	6	2	3	2
Eens	26	36	31	33	45	11	45	31	12	21	16
Oneens	38	38	37	33	36	49	28	31	34	43	45
Helemaal oneens	32	21	29	23	12	40	19	33	52	33	37
“Als banken failliet dreigen te gaan, moeten ze worden ondersteund door de overheid.”											
Helemaal eens	6	2	6	5	3	5	4	4	7	7	10
Eens	55	57	64	56	60	53	58	59	44	54	50
Oneens	33	36	25	33	34	35	33	35	33	32	34
Helemaal oneens	6	4	5	6	3	6	6	2	15	7	5

B.1 Politieke interesse naar geslacht, leeftijd en opleiding, 2010. “Bent U zeer geïnteresseerd in politieke onderwerpen, tamelijk geïnteresseerd of niet geïnteresseerd?”

	Totaal	Geslacht		Leeftijd							Opleiding				
		man- nen	vrou- wen	18 tot 25 jaar	25 tot 35 jaar	35 tot 45 jaar	45 tot 55 jaar	55 tot 65 jaar	65 tot 75 jaar	75 jaar of ouder	basis- onder- wijs	vbo	mavo	havo, vwo, mbo	hbo, uni- versi- teit
				%											
Zeer geïnteresseerd	13	18	9	8	10	10	15	16	20	16	14	6	8	11	24
Tamelijk geïnteresseerd	65	62	67	64	69	67	67	68	57	54	51	61	69	69	68
Niet geïnteresseerd	22	19	24	28	21	23	18	16	23	30	35	33	23	20	8

B.2 Partij-aanhang naar geslacht, leeftijd en opleiding, 2010. “Vindt U zichzelf aanhanger van een politieke partij?”

	Totaal	Geslacht		Leeftijd							Opleiding					
		man- nen	vrou- wen	18 tot	25 tot	35 tot	45 tot	55 tot	65 tot	75 tot	basis- onder- wijs	vbo	mavo	havo, vwo, mbo	hbo, uni- versi- teit	
				25 jaar	35 jaar	45 jaar	55 jaar	65 jaar	75 jaar of ouder							
%																
Ja	27	28	26	15	21	21	26	30	36	46	36	21	23	24	34	
Nee	73	72	74	85	79	79	74	70	64	54	64	79	77	76	66	

B.3   Tevredenheid met de regering naar geslacht, leeftijd en opleiding, 2010. “Hoe tevreden bent U in het algemeen met wat de regering de afgelopen 3 jaar heeft gedaan ?”

	Totaal	Geslacht		Leeftijd							Opleiding					
		man- nen	vrou- wen	18 tot 25 jaar	25 tot 35 jaar	35 tot 45 jaar	45 tot 55 jaar	55 tot 65 jaar	65 tot 75 jaar	75 jaar of ouder	basis- vbo onder- wijs	vbo	mavo	havo, vwo, mbo	hbo, uni- versi- teit	
	%															
Zeer tevreden	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	1	
Tevreden	22	24	20	23	23	22	16	19	23	34	25	16	18	22	28	
Tevreden noch ontevreden	43	40	46	51	46	42	43	42	44	34	32	46	49	46	42	
Ontevreden	29	28	29	22	24	32	34	33	23	27	33	32	24	29	27	
Zeer ontevreden	6	7	4	3	6	4	7	6	9	4	9	6	9	4	3	

B.4   Tevredenheid over functioneren van de Nederlandse democratie naar geslacht, leeftijd en opleiding, 2010. “Bent U over het algemeen genomen zeer tevreden, tamelijk tevreden, niet erg tevreden of helemaal niet tevreden over de manier waarop de democratie in Nederland functioneert?”

	Totaal	Geslacht		Leeftijd							Opleiding				
		man- nen	vrou- wen	18 tot	25 tot	35 tot	45 tot	55 tot	65 tot	75 tot	basis- onder- wijs	vbo	mavo	havo, vwo, mbo	hbo, univer- siteit
				25 jaar	35 jaar	45 jaar	55 jaar	65 jaar	75 jaar of ouder						
	%														
Zeer tevreden	6	8	5	11	5	7	4	7	4	9	4	4	6	6	9
Tamelijk tevreden	68	65	70	68	71	71	68	64	68	59	59	63	67	70	76
Niet erg tevreden	22	21	23	20	20	18	23	25	22	29	33	26	24	21	14
Helemaal niet tevreden	4	6	3	2	4	4	5	4	6	3	4	6	3	4	1

B.5 Vertrouwen in politieke instituties naar geslacht, leeftijd en opleiding, 2010. “Wilt U voor de volgende instellingen zeggen of u daar heel erg veel, tamelijk veel, niet zo veel of helemaal geen vertrouwen in hebt?”

	Totaal	Geslacht		Leeftijd							Opleiding				
		man- nen	vrou- wen	18 tot 25 jaar	25 tot 35 jaar	35 tot 45 jaar	45 tot 55 jaar	55 tot 65 jaar	65 tot 75 jaar	75 jaar of ouder	basis- onder- wijs	vbo	mavo	havo, vwo, mbo	hbo, uni- versi- teit
% tamelijk veel of heel erg veel vertrouwen															
Politieke partijen	49	48	49	59	55	51	52	45	40	32	32	44	49	47	63
Tweede kamer	59	60	58	66	59	59	65	57	55	46	33	52	57	60	74
Regering	59	60	58	66	60	59	61	57	61	46	40	51	51	60	76
Europese Unie	45	43	46	69	51	40	36	39	48	41	38	46	43	43	53

B.6 Politiek cynisme naar geslacht, leeftijd en opleiding, 2010

	Totaal	Geslacht		Leeftijd							Opleiding					
		man- nen	vrou- wen	18 tot 25 jaar	25 tot 35 jaar	35 tot 45 jaar	45 tot 55 jaar	55 tot 65 jaar	65 tot 75 jaar	75 jaar of ouder	basis- onder- wijs	vbo	mavo	havo, vwo, mbo	hbo, uni- versi- teit	
%																
“Tegen beter weten in beloven politici meer dan ze kunnen waarmaken”																
Helemaal eens	29	30	28	25	22	28	28	31	32	43	38	35	29	31	18	
Eens	63	61	65	66	68	63	64	63	62	52	55	58	62	62	71	
Oneens	7	9	6	10	10	9	8	5	4	4	6	6	9	6	10	
Helemaal oneens	1	1	0	0	0	0	0	1	2	1	1	0	1	0	0	
“Ministers en staatssecretarissen zijn vooral op hun eigenbelang uit”																
Helemaal eens	8	8	9	6	5	7	8	9	11	13	15	13	8	7	1	
Eens	36	35	36	36	40	30	31	35	42	44	60	50	37	34	22	
Oneens	52	52	52	51	50	59	56	51	44	40	24	35	53	56	67	
Helemaal oneens	4	6	3	7	5	4	4	5	2	2	1	1	3	4	9	
“Kamerlid word je eerder door je politieke vrienden dan door je bekwaamheden”																
Helemaal eens	9	10	7	7	4	8	9	9	15	13	17	9	7	8	3	
Eens	38	41	36	32	41	35	31	39	49	51	46	45	35	36	34	
Oneens	49	45	53	52	52	53	57	48	35	34	36	41	54	51	57	
Helemaal oneens	4	4	4	9	4	5	3	5	1	3	1	4	5	4	5	

B.7 Politieke effectiviteitsverwachting naar geslacht, leeftijd en opleiding, 2010

	Totaal	Geslacht		Leeftijd							Opleiding				
		man- nen	vrou- wen	18 tot 25 jaar	25 tot 35 jaar	35 tot 45 jaar	45 tot 55 jaar	55 tot 65 jaar	65 tot 75 jaar	75 jaar of ouder	basis- wijs	vbo	mavo	havo, vwo, mbo	hbo, uni- versi- teit
%															
“Kamerleden bekommeren zich niet om de mening van mensen zoals ik.”															
Dat is zo	37	36	37	29	28	32	34	41	56	49	52	50	43	37	16
Dat is niet zo	63	64	63	71	72	68	66	59	44	51	48	50	57	63	84
“De politieke partijen zijn alleen geïntereiseerd in mijn stem en niet in mijn mening.”															
Dat is zo	52	54	51	45	46	48	46	55	67	73	79	69	44	51	33
Dat is niet zo	48	46	49	55	54	52	54	45	33	27	21	31	56	49	67
“Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op de regeringspolitiek.”															
Dat is zo	49	46	51	31	43	40	47	54	64	73	67	65	50	45	31
Dat is niet zo	51	54	49	69	57	60	53	46	36	27	33	35	50	55	69

B.8 Zelfvertrouwen over eigen rol in de politiek naar geslacht, leeftijd en opleiding, 2010

	Totaal	Geslacht		Leeftijd							Opleiding				
		man- nen	vrou- wen	18 tot 25 jaar	25 tot 35 jaar	35 tot 45 jaar	45 tot 55 jaar	55 tot 65 jaar	65 tot 75 jaar	75 jaar of ouder	basis- wijs	vbo	mavo	havo, vwo, mbo	hbo, uni- versi- teit
%															
“Ik ben goed in staat om een actieve rol te spelen in de politiek.”															
Helemaal eens	4	5	3	5	5	4	5	3	4	2	4	2	1	2	8
Eens	21	26	16	30	27	22	21	18	14	12	9	12	21	22	33
Oneens	40	41	39	33	44	43	37	44	44	27	29	40	39	43	41
Helemaal oneens	35	28	43	32	24	31	37	35	39	59	57	46	39	33	18
“Ik heb een goed beeld van de belangrijkste politieke problemen in ons land.”															
Helemaal eens	5	7	4	2	4	6	6	7	6	8	8	3	2	5	8
Eens	57	63	51	42	56	57	62	66	53	52	42	52	45	58	70
Oneens	28	23	33	35	37	28	25	19	28	29	35	30	42	29	19
Helemaal oneens	9	6	12	21	3	9	7	8	12	11	15	15	12	8	3
“Soms lijkt de politiek zo ingewikkeld, dat mensen zoals ik moeilijk kunnen begrijpen wat er speelt.”															
Helemaal eens	15	12	19	18	9	11	12	14	22	32	43	20	25	11	4
Eens	44	39	50	40	42	44	46	48	42	47	39	54	50	47	34
Oneens	33	40	26	35	42	37	35	31	28	17	11	22	20	38	48
Helemaal oneens	7	9	5	6	8	8	7	6	9	4	6	4	5	4	14

B.9 Campagne volgen naar geslacht, leeftijd en opleiding, 2010. “Hebt u de verkiezingscampagne zeer intensief, intensief, niet zo intensief, of in het geheel niet gevolgd?”

	Totaal	Geslacht		Leeftijd							Opleiding				
		man- nen	vrou- wen	18 tot 25 jaar	25 tot 35 jaar	35 tot 45 jaar	45 tot 55 jaar	55 tot 65 jaar	65 tot 75 jaar	75 jaar of ouder	basis- onder- wijs	vbo	mavo	havo, vwo, mbo	hbo, uni- versi- teit
	%														
Zeer intensief	3	4	3	2	2	2	3	5	5	7	6	4	2	2	4
Intensief	29	33	24	20	32	28	29	31	29	27	18	16	23	29	43
Niet zo intensief	55	51	59	62	52	59	59	52	55	45	53	62	60	57	49
In het geheel niet	13	12	14	17	14	11	10	12	11	21	23	19	15	11	5

B.10 Debatten volgen naar geslacht, leeftijd en opleiding, 2010. “In de week voorafgaand aan de verkiezingen werden op de televisie debatten gevoerd tussen de lijsttrekkers van de grote politieke partijen. Hebt u debatten gezien?”

	To- taal	Geslacht		Leeftijd								Opleiding				
		man- nen	vrou- wen	18	25	35	45	55	65	75	basis- onder- wijs	vbo	mavo	havo, vwo, mbo	hbo, uni- ver- sit- eit	
				tot 25 jaar	tot 35 jaar	tot 45 jaar	tot 55 jaar	tot 65 jaar	tot 75 jaar	of oud- er						
%																
Een of meer debatten helemaal gezien	28	32	23	18	24	26	28	32	35	32	26	23	24	27	35	
Fragmenten van debatten gezien	51	48	54	56	54	52	52	47	50	48	59	55	45	53	48	
De debatten helemaal niet gezien	21	20	22	25	22	22	20	21	15	19	16	22	30	20	17	

B.11 Optreden tegen wetsvoorstel naar geslacht, leeftijd en opleiding, 2010. “Stel: de Tweede Kamer behandelt een wetsvoorstel dat u zeer onrechtvaardig of verkeerd vindt. Hoe groot is de kans dat u zou proberen daar iets tegen te doen?”

	Totaal	Geslacht		Leeftijd							Opleiding				
		man- nen	vrou- wen	18 tot 25 jaar	25 tot 35 jaar	35 tot 45 jaar	45 tot 55 jaar	55 tot 65 jaar	65 tot 75 jaar	75 jaar of ouder	basis- onder- wijs	vbo	mavo	havo, vwo, mbo	hbo, univer- siteit
%															
Zeer groot	3	4	2	5	3	3	4	3	2	2	5	1	3	3	4
Groot	18	18	18	19	14	21	20	21	15	10	8	16	14	18	24
Klein	47	47	46	46	53	50	49	48	41	28	35	43	46	51	48
Zeer klein	32	31	34	30	30	27	27	29	43	60	53	40	37	28	24

B.12 Invloed uitoefenen op de politiek naar geslacht, leeftijd en opleiding, 2010. “Er zijn verschillende manieren om iets politiek aan de orde te stellen of invloed uit te oefenen op politici of de overheid. Van welke van de volgende mogelijkheden heeft u de afgelopen 5 jaar gebruik gemaakt? Meer dan één antwoord mogelijk”

	To- taal	Geslacht		Leeftijd							Opleiding					
		man- nen	vrou- wen	18	25	35	45	55	65	75	basis- onder- wijs	vbo	mavo	havo, vwo, mbo	hbo, uni- versi- teit	
				tot 25 jaar	tot 35 jaar	tot 45 jaar	tot 55 jaar	tot 65 jaar	tot 75 jaar	jaar of oud- er						
%																
Radio, tv, krant inschakelen	11	11	10	17	15	10	11	9	9	4	6	11	6	10	14	
Politieke partij of organisatie inschakelen	4	5	2	2	3	4	5	4	5	1	1	1	1	2	9	
Deelname bijeenkomst van de overheid	9	11	8	6	5	10	14	12	10	4	3	3	9	8	19	
Contacteren politicus	11	14	8	6	7	10	16	13	15	2	2	6	7	10	19	
Deelname actiegroep	3	3	3	3	2	2	3	4	3	2	2	2	3	2	4	
Deelname demonstratie	4	5	4	3	6	2	6	7	4	0	1	2	3	4	8	
Deelname discussie of actie via internet, email of sms	19	21	17	22	26	23	23	16	11	3	7	12	16	18	33	
Iets anders	3	3	3	3	4	3	3	3	4	2	1	2	4	3	5	
Geen van deze manieren	63	59	67	63	58	61	55	61	71	89	86	71	72	63	46	

B.13 Politieke standpunten naar geslacht, leeftijd en opleiding, 2010

	Totaal	Geslacht		Leeftijd							Opleiding				
		man- nen	vrou- wen	18 tot 25 jaar	25 tot 35 jaar	35 tot 45 jaar	45 tot 55 jaar	55 tot 65 jaar	65 tot 75 jaar	75 jaar of ouder	basis- onder- wijs	vbo	mavo	havo, vwo, mbo	hbo, uni- versi- teit
	%														
Inkomensverschillen															
1=groter	2	3	2	5	2	2	2	2	2	2	4	3	2	2	2
2	3	5	1	3	4	3	3	3	3	2	1	2	2	4	4
3	8	10	6	8	10	10	7	6	7	5	2	7	6	7	12
4	24	23	25	36	25	23	23	18	23	26	17	19	32	25	27
5	21	19	23	19	24	25	21	21	17	15	19	18	18	21	24
6	20	19	21	17	21	20	20	24	16	20	18	21	11	22	19
7=kleiner	22	21	22	13	14	17	24	26	33	30	39	31	28	18	12
Toelaten van asielzoekers															
1=meer	3	3	3	0	3	3	3	4	2	3	5	1	2	2	3
2	6	5	6	5	5	6	6	5	6	6	3	5	9	4	8
3	11	10	13	11	8	11	14	15	7	10	7	7	6	12	17
4	32	29	34	31	37	31	33	29	32	30	34	28	31	32	37
5	21	22	20	24	23	27	18	18	17	22	11	22	24	23	21
6	14	16	12	18	15	15	12	11	17	10	10	16	11	17	9
7=minder	14	15	13	11	10	9	14	18	20	20	30	21	16	10	4
Allochtonen moeten zich aanpassen															
1=niet	3	3	2	4	2	5	3	2	2	1	7	3	1	2	2
2	6	6	5	7	8	5	6	7	2	3	2	3	3	5	10
3	9	8	10	12	10	9	12	9	5	3	2	4	9	10	15
4	19	17	20	19	24	21	20	18	10	15	10	11	16	21	23
5	24	24	24	30	30	28	21	20	23	18	13	23	23	25	29
6	20	21	18	21	17	21	20	17	22	23	18	25	19	23	15
7=wel	20	19	21	8	9	12	19	27	37	38	47	30	28	15	6
Optreden tegen criminaliteit															
1=te hard	1	1	1	2	0	1	1	1	2	1	3	1	0	0	1
2	1	2	1	2	1	1	2	2	1	1	1	3	1	1	2
3	3	4	2	4	2	3	3	3	2	1	1	3	3	2	4
4	10	10	11	10	10	9	14	10	7	12	12	6	6	10	16
5	19	21	18	18	27	15	21	21	13	16	13	12	19	17	31
6	29	28	30	36	33	31	25	24	35	23	18	29	32	34	28
7=harder	36	35	38	28	28	40	34	39	40	46	51	47	41	35	18
Euthanasie															
1=verbieden	5	5	5	5	6	6	2	4	6	12	14	5	6	5	3
2	2	2	2	4	4	2	2	2	2	1	4	1	0	3	3
3	2	2	2	5	2	2	2	2	3	3	0	1	3	2	2
4	6	6	6	9	6	5	6	6	4	8	6	8	7	6	5
5	12	12	12	16	16	15	11	9	8	8	8	13	11	12	14
6	24	25	23	26	34	25	26	23	21	10	12	15	22	25	34
7=mogelijk zijn	48	47	49	36	33	47	51	55	57	57	57	56	50	47	38

B.13 Politieke standpunten naar geslacht, leeftijd en opleiding, 2010

	Totaal	Geslacht		Leeftijd							Opleiding				
		man- nen	vrou- wen	18 tot 25 jaar	25 tot 35 jaar	35 tot 45 jaar	45 tot 55 jaar	55 tot 65 jaar	65 tot 75 jaar	75 jaar of ouder	basis- onder- wijs	vbo	mavo	havo, vwo, mbo	hbo, uni- versi- teit
Kernenergie															
	%														
1=bouwen	10	15	5	6	8	6	12	13	17	13	7	9	14	10	10
2	11	16	7	9	13	12	12	11	10	11	3	9	10	12	16
3	13	14	11	9	13	17	12	11	14	6	7	11	10	13	16
4	19	15	22	28	17	18	17	19	14	22	16	19	28	18	19
5	12	10	13	13	13	13	8	13	10	10	12	11	13	13	9
6	14	12	16	17	15	12	15	14	11	10	11	14	11	15	14
7=niet bouwen	22	17	26	17	21	22	23	19	24	28	45	27	16	18	16
Europese eenwording															
1=verder gaan	7	8	5	5	3	5	6	7	12	13	6	5	8	5	8
2	10	13	8	8	9	10	11	12	15	6	6	9	2	8	21
3	14	12	15	19	18	15	13	10	7	11	4	9	17	15	19
4	22	21	23	26	26	26	24	14	17	21	15	22	21	24	23
5	16	15	16	21	18	15	14	15	11	16	22	16	14	17	14
6	12	11	12	5	13	10	14	14	15	6	10	13	17	12	7
7=te ver gegaan	20	18	21	15	13	19	17	27	24	27	36	26	21	19	8
Militairen voor internationale missies															
1=nooit aanleveren	8	8	8	3	1	7	6	13	7	27	28	10	4	5	2
2	5	5	5	3	6	4	4	9	4	4	6	7	4	4	7
3	10	10	10	14	11	9	9	10	10	9	10	10	15	11	9
4	25	21	28	29	23	26	29	22	23	17	13	15	24	30	28
5	27	25	28	31	34	29	29	22	21	15	12	25	28	28	33
6	15	16	13	14	17	13	15	15	18	13	11	16	15	15	17
7=altijd aanleveren	11	14	7	7	9	11	9	10	17	15	20	17	11	8	5

B.14 Politieke kwesties naar geslacht, leeftijd en opleiding, 2010

	Totaal	Geslacht		Leeftijd							Opleiding						
		man- nen	vrou- wen	18 tot 25 jaar	25 tot 35 jaar	35 tot 45 jaar	45 tot 55 jaar	55 tot 65 jaar	65 tot 75 jaar	75 jaar of ouder	basis- onder- wijs	vbo	mavo	havo, vwo, mbo	hbo, uni- versi- teit		
%																	
"Adoptie door homoseksuele paren moet mogelijk zijn."																	
Helemaal eens	31	24	38	41	38	36	34	28	18	17	22	23	28	30	44		
Eens	49	50	47	45	44	45	54	53	47	47	44	54	54	51	41		
Oneens	12	17	8	9	11	11	9	13	25	17	22	12	9	13	11		
Helemaal oneens	7	8	7	5	7	8	3	6	10	19	12	10	9	7	4		
"Nederland moet meer geld uitgeven aan ontwikkelingshulp."																	
Helemaal eens	3	3	3	4	4	4	3	2	1	1	6	4	1	1	4		
Eens	26	23	28	40	26	22	26	26	22	19	22	22	28	25	31		
Oneens	53	52	54	47	52	56	54	53	52	51	50	52	49	57	51		
Helemaal oneens	19	23	15	9	18	18	17	19	25	28	21	22	22	17	14		
"Turkije moet lid kunnen worden van de Europese Unie."																	
Helemaal eens	4	5	3	7	3	4	5	3	1	4	3	3	1	4	3		
Eens	39	39	40	52	51	43	39	30	30	25	32	42	35	37	49		
Oneens	41	39	44	33	34	39	42	49	42	52	43	41	42	44	36		
Helemaal oneens	16	17	14	8	13	13	14	18	27	20	22	13	22	15	11		
"Grote bedrijven vormen een bedreiging voor de democratie."																	
Helemaal eens	4	5	4	2	1	5	5	6	6	5	4	7	4	4	2		
Eens	31	30	32	24	28	28	31	32	35	43	54	27	35	31	26		
Oneens	53	49	57	62	60	53	54	51	46	38	34	55	54	55	54		
Helemaal oneens	12	16	8	12	10	14	10	10	14	13	8	11	6	10	18		
"De belastingen moeten worden verlaagd, ook als dat ten koste gaat van het niveau van voorzieningen."																	
Helemaal eens	4	5	3	10	5	3	4	4	3	1	8	9	2	3	1		
Eens	19	18	21	22	18	22	15	17	21	21	30	23	24	18	12		
Oneens	64	63	65	57	63	63	68	66	64	61	47	60	65	68	68		
Helemaal oneens	12	14	11	11	14	11	13	12	11	17	14	8	9	11	19		
"Winkels moeten op zondag altijd gesloten zijn."																	
Helemaal eens	11	11	11	7	7	10	10	12	15	18	13	15	18	10	4		
Eens	19	16	21	9	13	17	21	24	28	20	27	25	14	19	16		
Oneens	49	47	51	56	45	50	50	48	43	47	47	46	51	51	46		
Helemaal oneens	21	26	17	28	35	23	18	16	14	15	13	13	17	20	35		
"Alle illegalen die al lange tijd in Nederland wonen, moeten hier kunnen blijven."																	
Helemaal eens	7	6	8	7	5	7	7	6	6	9	12	6	6	6	7		
Eens	37	33	41	28	36	35	37	39	36	48	46	32	39	34	41		
Oneens	43	45	41	44	46	47	41	40	44	33	33	42	39	46	44		
Helemaal oneens	14	17	11	22	13	11	14	14	14	10	9	19	17	14	8		
"Het belastingvoordeel voor mensen met een hypotheek, de hypotheekaf trek, moet worden afgeschaft."																	
Helemaal eens	5	6	3	0	4	5	5	4	3	9	4	5	5	3	5		
Eens	18	21	15	21	14	15	19	17	24	22	22	13	17	16	25		
Oneens	51	48	54	61	43	48	45	55	56	54	53	55	53	53	46		
Helemaal oneens	26	25	28	18	40	31	30	23	16	15	21	27	25	28	25		

B.14 Politieke kwesties naar geslacht, leeftijd en opleiding, 2010

	Totaal	Geslacht		Leeftijd							Opleiding				
		man- nen	vrou- wen	18 tot 25 jaar	25 tot 35 jaar	35 tot 45 jaar	45 tot 55 jaar	55 tot 65 jaar	65 tot 75 jaar	75 jaar of ouder	basis- vbo wijs	vbo	mavo	havo, vwo, mbo	hbo, uni- versi- teit
%															
"Genetische manipulatie van planten moet altijd verboden zijn."															
Helemaal eens	6	5	7	5	5	7	6	7	4	10	1	6	10	6	6
Eens	23	20	27	20	21	21	25	25	24	33	41	31	23	24	14
Oneens	59	60	58	57	64	61	59	55	61	47	51	52	54	59	67
Helemaal oneens	12	16	8	18	11	11	10	12	10	11	7	11	13	11	13
"De komst van moslims naar Nederland moet volledig worden stopgezet."															
Helemaal eens	12	11	13	7	7	8	8	14	16	33	27	21	16	9	3
Eens	24	23	25	20	16	17	22	30	38	34	33	35	28	23	13
Oneens	50	51	50	56	57	54	56	48	40	29	27	40	47	57	62
Helemaal oneens	14	14	13	16	20	20	14	7	6	4	13	5	10	12	22
"Mensen met een goed pensioen moeten gaan meebetalen aan de AOW."															
Helemaal eens	3	4	3	1	1	4	3	5	5	5	2	6	1	2	4
Eens	32	32	32	23	24	28	34	34	41	45	39	30	35	28	36
Oneens	49	48	49	56	60	54	49	45	37	30	47	47	43	53	47
Helemaal oneens	16	16	16	20	15	14	14	16	17	19	11	17	21	17	13
"Het homohuwelijk moet worden verboden."															
Helemaal eens	3	4	3	3	4	4	2	1	4	7	4	5	3	3	2
Eens	5	5	5	3	4	6	3	4	10	8	7	8	7	4	3
Oneens	47	54	41	36	37	40	45	57	59	65	66	52	42	50	34
Helemaal oneens	45	38	51	57	55	50	50	38	27	21	23	36	48	43	61
"Nederland heeft in 2006 terecht militairen gestuurd naar de provincie Uruzgan in Afghanistan."															
Helemaal eens	8	10	5	12	8	10	5	5	8	6	6	6	6	9	9
Eens	49	50	50	54	60	52	53	43	44	37	37	49	47	50	56
Oneens	32	28	35	25	24	30	30	40	37	34	40	30	37	30	28
Helemaal oneens	11	13	10	9	9	8	12	12	10	23	17	15	11	11	7
"De pensioengerechtigde leeftijd moet worden verhoogd naar 67 jaar."															
Helemaal eens	4	7	2	4	6	4	4	3	5	7	1	1	4	3	10
Eens	26	29	23	19	29	25	21	26	33	31	13	14	17	24	46
Oneens	38	32	44	39	30	41	38	40	40	40	56	38	37	43	28
Helemaal oneens	32	32	31	39	35	30	37	30	23	22	30	47	42	30	16
"Als banken failliet dreigen te gaan, moeten ze worden ondersteund door de overheid."															
Helemaal eens	6	7	5	13	7	6	4	5	4	5	5	6	8	4	6
Eens	55	50	60	64	59	55	55	53	52	44	54	52	51	56	58
Oneens	33	35	30	20	28	33	33	36	39	42	36	34	35	33	32
Helemaal oneens	6	8	5	3	6	7	8	6	5	9	6	8	5	7	3

Medewerkers publicatie

Redactie

Hans Schmeets (CBS/Universiteit Maastricht)

Auteurs

1. Verkiezingen in het perspectief van Sociale Samenhang
Hans Schmeets
2. Achtergronden van het Nationaal Kiezersonderzoek
Hans Schmeets
3. Ontwerp en steekproef van het Nationaal Kiezersonderzoek
Kees van Berkel, Mariëtte Vosmer en Hans Schmeets
4. Respons en selectiviteit van het Nationaal Kiezersonderzoek
Hans Schmeets
5. Respons nader bekeken: herweging, herbenadering en paneluitval
Hans Schmeets
6. Maatschappelijke problemen: een splijtzwam?
Hans Schmeets
7. Opvattingen over dubbele nationaliteit en de minderhedenproblematiek
Hans Schmeets en Maarten Vink (Universiteit Maastricht)
8. De mening van het electoraat over Europese integratie
Kees Aarts (Universiteit Twente), Rik Linssen en Hans Schmeets
9. Politieke participatie en vertrouwen in Europees perspectief
Rik Linssen en Hans Schmeets
10. Verkiezingen: opkomst en oordeel
Hans Schmeets
11. De scheidslijnen tussen de achterbannen van de politieke partijen
Hans Schmeets
12. Politieke opvattingen van allochtonen
Hans Schmeets en Karolijne van der Houwen
13. Politieke opvattingen van inkomensgroepen en huiseigenaren
Koos Arts en Hans Schmeets
14. Verkiezingen en sociale samenhang: epiloog
Hans Schmeets